TARTALOM

Csepeli György és Szűts Zoltán
Előszó ... 5
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.1

Csepeli György – Ropolyi László – Szatmári Péter – Szűts Zoltán - ChatGPT
Szabad Piac beszélgetés ... 8
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.2

ELMÉLETILEG

Szabó Márton
Retorika és társadalom. Vázlat a társadalomtudomány retorikai paradigmájáról ... 16
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.3

Szabó Orsolya Edit
A digitális térbe átkerülő kulturális örökség átadás:
A kollektív élettől az egyéni lét felé ... 31
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.4

Z. Karvalics László
A könyv hét élete és hét érték-kisvilága ... 39
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.5

Tófalvy Tamás
Meta-metaverzum: Egy technológia diszkurzív megalkotása,
a platformizáció logikája és a jövő kérdőjelei ... 53
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.6

GYAKORLATILAG

Csepeli György – Papp Richárd – Surányi András
A hiány jelenvalóléte. A holokauszt intergenerációs
helyi emlékezete ma élő magyarok körében ... 63
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.7

Kővágó Emese
1944. Vajdaság – nyolcvan év távlatából, a bácskai
megemlékezési szertartások tükrében ... 82
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.8

Böröndy Júlia
Nőként a városban: A nők férfiaktól eltérő városhasználati szokásainak –
és az azokra vonatkozó kutatások – rövid áttekintése ... 89
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.9

MŰHELY

Rosa Susanna D. Nhancale
Az m-learning és a technicizmus: Kritikai észrevételek a hagyományostól eltérő
tudásátadási módszerekről a felnőttképzés területén, szakirodalom
elemzés alapján (2. rész) ... 100
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.10

Balla Georgina – Törteli Telek Márta – Szűts Zoltán
Helyettesíthető a nonverbális kommunikáció szimbólumokkal? ... 109
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.11

REFLEX

Grajczjár István– Pauló Edit
Gondolatok háborúról és szolidaritásról 119
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.12
Murányi István
Don’t love, make war! Dominancia és / vagy igazolás? 142
10.56233/SZABADPIAC.2023.1.13
Absztraktok 156
Abstracts 161

Nyomda: Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembella Zsolt

ELŐSZÓ

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.1

Különlegesen gazdag szellemi anyagot sikerült egybegyűjteni folyóiratunk 7. számába, amelynek vezető témája a hagyomány, aminek fogalmát hagyományainkhoz híven szerkesztői kerekasztat-beszélgetésben vitatjuk meg.

Szűts Zoltán kérdésfelvetése az volt, hogy a digitális átalakulás megváltoztatja-e a múlthoz, és azon belül a hagyományhoz való viszonyunkat? Csepeli György szerint a digitalizáció és a datafikáció kihívás elé állítja a történelemtudományt, hiszen elmarad a korábbi korszakokban megszokott selejtezés, nem lesz felejtés, csak emlékezés, aminek értelmező keretek híján meg kell birkóznia a szelektálatlan tények zavaró halmazával. Szatmári Péter szerint ez a helyzet megnyitja az utat a sokféle emlékezés, a sokféle történetmondás előtt, ami a befogadót választási kényszerbe hozza. Ropolyi László arra hívja fel a figyelmet, hogy az adatrögzítő technológiák szédítő iramú változása esetleg megoldja a szelekciós problémát, mivel az új adatrögzítő technikai eszközök nem feltétlenül kompatibilisek a régiekkel. A beszélgetés résztvevői egyetértettek azzal, hogy a mesterséges intelligencia képességeinek kibővülése veszélyek forrása, hiszen ezáltal a múlt álruhába öltözhet, megnehezítve a tények feltárását. A kerekasztal negyedik meghívottja a Chat GPT volt, „aki" kifogástalan válaszokat adott a felelős szerkesztő kérdéseire. A válaszokban nem volt hiba, simán átmentek volna a Turing teszten. Ugyanakkor a figyelmes olvasónak feltűnhet, hogy a gépi intelligencia válaszaiban a szavak készlete sivár, az érvelés lineáris, hiányzik belőle az emberi szellem működésére jellemző rekurzivitás, a váratlan nyelvi fordulatok okozta meglepetés. A chat GPT biztos nem értené, ha úgy jellemeznénk, hogy ő a „szürkék hegedűse".

A szám elméleti blokkjában elsőként Szabó Márton cikkét találjuk, aki radikálisan szakít a felfogással, miszerint a retorika csak az elröppenő szavak csűrésének-csavarásának eszköze és a lényeg a társadalmi és természeti folyamatokba való cselekvő beavatkozás. A kiváló politológus meggyőzően érvel amellett, hogy a retorika az emberi jelenvalólét érvényesítésének nélkülözhetetlen eszköze, amelynek használója miközben beszél, egyben cselekszik is. A szerző erőteljesen bírálja azt az álláspontot, miszerint a retorikai eszköztár csak paraván, amely mögött az igaz valóság vár a pontos, nyelvtől független megismerésre. Nietzsche és az őt követő 20. századi filozófusok érveit felhasználva a szerző a nyelv, és azon belül a retorika központi szerepét hangsúlyozza, ami nélkül nincs valóság, és nincs annak megismerése sem.

Szabó Orsolya Edit a digitális térbe átkerülő kulturális örökség átadásának mechanizmusaival foglalkozik, ennek megértése érdekében előzetesen áttekinti a kulturális örökség korábban kialakult átadási gyakorlatait, amelyek elsődlegesen a család és az iskola köré szerveződtek. A szerző úgy látja, hogy a digitális átalakulás során felértékelődnek a családon és az iskolán kívüli, elsődlegesen a világhálóhoz kötött platformok, amelyek résztvevői egyszerre létrehozzák és fogyasztják a tartalmakat, és amelyek viszonya a múlthoz fix igazodási pontok hiányában problematikussá vált. A megoldást a közösségek újra felfedezése, a közös igazodási pontok megtalálása jelentheti.

Z. Karvalics László a könyvek jövőjét kutatva „könyves ökoszisztémáról" beszél, amelyet elválaszt a nyomtatott könyvek fizikai valóságától azt állítva, hogy a dematerializálódás a hagyományos könyvelőállítás összes lényeges szellemi funkcióját érintetlenül hagyta, miközben a könyvben leírt tartalom hozzáférését a lehető legszélesebb olvasói kör számára hozzáférhetővé tette. A szerző alaposan elemzi a megmaradt könyvvagyon értékeit, esettanulmányok alapján jó és rossz példákat felhozva a fizikailag létező könyvek megőrzésére és elpusztítására.

Tófalvy Tamás a metaverzumot vizsgálva megállapítja, hogy az nem más, mint egy hibrid interfész, azaz egy olyan felület, amelyen keresztül hozzáférünk a digitális világhoz, például tartalomhoz, információhoz, szolgáltatásokhoz. A szerző szerint a metaverzum kapu, amelyen keresztül belépünk a digitális világba, ahol mindent megtalálunk, amit ez a világ kínál virtuális valóságként. Tófalvy, mintha csak ismerte volna Szabó Márton cikkét, a metaverzumot retorikai alakzatként fogja fel, amely a nem létező jövőt használja a jelenben ható piaci érdekek legitimálására.

A szám empirikus blokkjában elsőként Csepeli György, Papp Richárd és Surányi András jelenleg zajló kutatásának első eredményeivel ismerkedhet meg az olvasó. A magyarországi holokauszt 80. évfordulójához közelítve a szerzők, a történések egykori helyszínein, az ott élők narratív emlékezetének mintázatait vizsgálják három nemzedék tagjainak körében. Eredményeik szerint a magyarországi holokauszt ugyan elmúlt, de temetetlen maradt, és minél távolabb kerül a jelenhez képest, annál kevésbé múlik el.

Kővágó Emese az 1944-45-ben a Vajdaságban élő magyar lakosság ellen történt tömeggyilkosságok emlékezetét kutatja, amely a kikényszerített felejtést követően lassan teret nyer a jelenlegi vajdasági emlékezetpolitikában. Civil akarat hiányában azonban még nem sikerült az emlékezést a szerb-magyar megbékélés szolgálatába állítani.

Böröndy Júlia eredeti megközelítésű cikkében a városi tereket vizsgálja női szempontból. A szerző megfontolásai tanulságosak lehetnek a városi terek kialakítói számára, akik sokszor nincsenek tisztában azzal, hogy az általuk tervezett közterek használóinak fele nő, akik a férfiakhoz képest eltérő igényekkel lépnek ki a közterekre.

A Műhely rovatban két cikk található. Rosa Susanna D. Nhancale cikkének első részét lapunk 6. számában közöltük. A második rész az új infokommunikációs ökoszisztéma oktatásba való behatolásának ütemével foglalkozik, számos megvilágító erejű ábrán mutatva az e-learning gyakorlatok szerveződését a felnőttkorúak számára kínált oktatásban.

A másik cikket Balla Georgina, Törteli Telek Márta és Szűts Zoltán írta. A szerzők a cikkben arra a kérdésre keresik a választ, hogy helyettesíthető-e a nonverbális kommunikáció szimbólumokkal? A szerzők úgy látják, hogy az érzelmi jelentést hordozó ikonikus jelecskék, az emojik, az elektronikus postán küldött üzenetek kísérőiként, de önállóan is, egyenértékűek a testközeli nonverbális kommunikáció során szokásos metakommunikáció jeleivel, a különbség mindössze annyi, hogy az emojik jelentését előzetesen meg kell tanulnunk.

A Reflex rovatban az előző számunk gerincét kitevő háborús tematika kapcsán érkezett két hozzászólás olvasható. Grajczjár István és Pauló Edit empirikus adatokkal bizonyítja, hogy az ukrán-orosz háború folytán menekülésre kényszerített ukrán állampolgárok Magyarországon biztonságban érezhetik magukat, akár maradnak, akár továbbmennek egy másik országba.

Ezek az adatok annál is inkább figyelemre méltók, mert a szerzők tudatosítják az olvasóval, hogy a magyar lakosság nem menekültbarát, a xenofóbia a magyar társadalomtól korántsem idegen. Az ország határaihoz közeli térségben zajló háború elől menekültek látványa azonban a szolidaritás korábban ismeretlen hullámát szabadította fel a magyarokban, akik körében – a 2022-es év során szerzett kutatási eredmények szerint – a nők, a magasabb iskolai végzettségűek, a középosztály tagjai és a kormánypárti szavazók átlagon felül vettek részt menekülteket segítő tevékenységekben. A szerzők azonban arra is figyelmeztetnek, hogy egy elhúzódó fegyveres konfliktus esetén a szankciók és az ukrán vezetés elleni magyarországi hangulatkeltés könnyen átfordulhat menekültellenességbe.

Murányi István John Jost-tól vett alaptézise szerint az emberek hajlamosak olyan ideológiákat, attitűdöket és viselkedési mintákat elfogadni, amelyek megerősítik saját csoportjuk pozícióját, legitimálják az alá-fölé rendeltségen alapuló rendszert, amelyben élnek. Háború idején a rendszerigazolás könnyen válik a negatív ellenségkép, az intoleráns xenofóbia táptalajává. A szerző frappánsan megválasztott történelmi példákon szemlélteti a rendszerigazolás és az ellenségkonstruálás közötti kapcsolatot. A cikk záró részében Murányi a rendszerigazolás és a szociális dominancia elméleteit alkalmazza, eredeti módon, a napjainkban zajló orosz-ukrán háború esetére.

Csepeli György és Szűts Zoltán

Csepeli György
Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola
Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program
csepeli.gyorgy@gmail.com

Ropolyi László
Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola
ropolyi@elte.hu

Szatmári Péter
Milton Friedman Egyetem
szatmari@uni-milton.hu

Szűts Zoltán
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Milton Friedman Egyetem,
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
szutszoltan@gmail.com

SZABAD PIAC BESZÉLGETÉS

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.2

Szűts Zoltán: Beszélgetésünk témája a hagyomány és az emlékezet. Vajon hogyan befolyásolja a digitalizáció az egyéni, és hogyan a kollektív emlékezetet?

Csepeli György: Folyamatosan szemünk előtt zajlik a digitális átalakulás. Aminek nyilván része, hogy megváltozik az időhöz, és azon belül a múlthoz való kapcsolatunk. A múlt nem múlik el. Ez a technológia felfüggeszti az időt. Minden megmarad. Az igazi kihívás, hogy az élő emberek emlékezetében mi az, ami rendelkezésre áll, miféle szelekciók mennek ott végbe, miféle átcsoportosítások, miféle átértelmezések történnek. Tehát úgy látom, hogy a digitális technológia jóvoltából sokkal erőteljesebb párbeszéd lesz a jövőben a jelen és a múlt között.

Szatmári Péter: Kapcsolódnék Csepeli György mondataihoz, mert nekem ebben az igazi dilemma, hogy ha ez a sok információ rögzítésre kerül, és mondjuk akár digitalizálódik vagy már megvan digitális formában, az milyen adathalmaz mennyiséget jelent? És ennek miképpen és hogyan zajlik az értelmezése, a percepciója az egyén és a közösség terén? Vajon ki az, aki ebben a tulajdonképpen labirintusszerű menetélesben, vagy nevezhetjük ösvénynek, sok-sok fajta ösvénynek, valami rendet tud vágni? Mert én úgy gondolom, hogy a sok-sok információ, ami felhalmozódik, az lehetőséget kínál a múlt, a jelen, a jövő sajátos interpretációjára. Tehát itt megint egyéni utak fognak belőle kikerekedni, mert ha az emlékezet rögzítéséről beszélünk, akkor mindenkinek megvan a saját, jól bevált emlékezete. És már csak idézőjelbe teszem, hogy ez alapján kéne valamilyen tényleges valóságot, akár fikciós valóságot létrehozni.

Ropolyi László: Én is teljes mértékben egyetértek a szelekciós problémával. Viszont a diskurzusban szoktak hivatkozni egy technikai nehézségre is. Arra nevezetesen, hogy a különféle digitális technikák gyorsan váltják egymást, és hogy ennek az a következménye, hogy a valamilyen módon rögzített emlékezet egy következő technikai fejlesztési lépésben eltűnhet. Korábban magnetofon felvételeket készítettünk, de magnetofont már nem használ senki. És ahhoz, hogy megmaradjon akár a személyes, akár a közösségi emlékezet, szükség volt arra, hogy a magnetofon felvételeket átmentsük DVD-re, CD-re vagy más adathordozóra. És most megint máshova kell költöztetni az emlékeket. Tehát rendszeresen átalakulnak a technikai feltételek, a digitális világ nagyon gyorsan változik. Szerintem van benne igazság, hogy ez veszélyeztetheti az emlékezetet. Vannak speciális, technikai meg kulturális programok, amelyek azzal foglalkoznak, hogy ezt a problémát kezeljék. Tehát azt, hogy hogyan lehet biztosítani, hogy valamilyen verzióban rögzített digitális felvétel később is hozzáférhető és hasznosítható legyen, mert különben elvész az egész. Ez egy olyan probléma, amit érdemes figyelembe vennünk.

ChatGPT: Az egyéni emlékezet szempontjából a digitális technológia megkönnyíti az információk tárolását és hozzáférhetőségét. Az emberek számára könnyebb lett a digitális fotók és videók készítése és megosztása, az online naplózás és a személyes blogok vezetése, az elektronikus üzenetek és az értesítések tárolása. Az egyének számára a digitális technológia lehetővé teszi, hogy nagyobb mennyiségű információval rendelkezzenek, mint valaha, ami segít a személyes emlékek megőrzésében és a múlt megértésében. Ugyanakkor a digitális technológia változtatja az emberek emlékezési folyamatait is. Az interneten való gyors keresés és a digitális eszközök által biztosított állandó hozzáférés szinte korlátlan számú információhoz vezet, ami a hagyományosan memóriára támaszkodó emlékezési gyakorlatokat helyettesítheti. A digitális technológia hatással van a kollektív emlékezetre is. Az interneten való információáramlás és a közösségi médiaplatformok révén az emberek képesek megosztani és elérhetővé tenni az információkat és az emlékeket. Ez azt jelenti, hogy a digitális technológia segítségével olyan közösségi emlékezetek alakulhatnak ki, amelyek sokkal részletesebbek és sokoldalúbbak, mint korábban. Ugyanakkor a digitális technológia lehetővé teszi az információ manipulálását és torzítását is. Az interneten található hamis információk és a digitálisan manipulált fotók és videók felismerése sokkal nehezebb, mint a hagyományos információforrások esetében. Ez azt jelenti, hogy a digitális technológia segítségével az emlékezet torzulása könnyebben előfordulhat, mint korábban.

Szűts Zoltán: A digitalizáció hogyan változtatta meg a múlt megértését? Milyen szerepet játszik a múlt megértésében a digitalizáció?

Csepeli György: A megértés eleve problematikus folyamat. A digitalizáció a megértéssel általában véve együtt járó nehézségeket csak fokozza éppen úgy, ahogy Péter mondta. Borzalmasan megnő az adatmennyiség, miként megnő mindazon területek és folyamatok hozzáférhetősége, amelyek régen eltűntek nyomtalanul. A bőség zavarával kell küszködnie az értelmező elmének. Megtalálni a horgonypontokat ebben az információs tengerben nem

egy egyszerű folyamat. Érzésem szerint, itt a történettudománynak teljes egészében újra kell majd magát definiálnia. Szerencsére ez nem az én feladatom, mert én a jelennel foglalkozom, de ha történész lennék, akkor ezt a kérdést nagyon megterhelőnek érezném a saját szakmám szempontjából.

Szatmári Péter: Csepeli Györgyhöz kapcsolódóan elmondhatom, hogy vannak olyan területek, különösen a történettudomány, de részben a politikatudomány vagy a nemzetközi tanulmányok is, ahol most zajlik a múlt újraértelmezése, fogalmazzunk úgy, az új interpretációja. Ugyanis olyan sokfajta nézőpont jelenik meg néhány probléma kapcsán, hogy ahhoz az olvasónak, a kutatónak, az elemzőnek nagyon felkészültnek kell lennie, hogy megtalálja az igazságot, mert az igazság nagyon bonyolult. Itt ugye azt is mondhatnánk – egy kicsit szabadon kikacsintva – hogy az Indiana Jones 3. részében van az a legendás mondata a főszereplőnek, miszerint „a történelem nem a vágyak, hanem a tények tudománya". Szerintem pont afelé haladunk, hogy hihetetlen munkabírással kell tudnunk csoportosítani a sok-sok adatot és abból levonni egyedi, ugyanakkor hiteles következtetéseket.

Csepeli György: Folytatnám a gondolatot, amit elkezdtél. Orwell mondása, miszerint semmi sem olyan bizonytalan, mint a múlt, most sokkal, de sokkal inkább aktuálisabb lesz, mert kiéleződik a harc a múltért. A múlt nyilvánvalóan mindig a jelen szolgálólánya és azáltal, hogy lényegében véve minden és mindennek az ellenkezője bizonyítható lesz a digitalizáció következtében, a múltért való harc sokkal, de sokkal élesebb és kíméletlenebb lesz, mint valaha volt.

Ropolyi László: Egy olyan megfogalmazást javasolnék, amelyik kicsit más szempontból közelít ahhoz, amit mondtatok. Nevezetesen, hogy a digitalizációnak a múlt megismerésével kapcsolatos nehézsége abból a szempontból is jelentős, hogy a digitális források nagyon könnyen manipulálhatók. Már az első digitalizációs eljárásoknál, a fényképeknél, a hangfelvételeknél fölmerült, hogy könnyedén hamisítani lehet a különféle dokumentumokat, például a képeket nagyon egyszerű megváltoztatni. Ugyanakkor nemrégiben megtudtuk, hogy bárkinek 2-3 másodperces eredeti hangfelvétele nyomán egy program képes arra, hogy ennyiből az adott személy akármilyen hosszú és tartalmú beszédét előállítsa, azaz akármilyen szöveget hitelesen az ember szájába adjon. Hasonlóan sikeresek a deep fake-nek nevezett videómanipulációs eljárások is, és így tovább. Valójában a digitalizáció kezdeteitől fontos problémának tűnik, hogy az eredetiség eltűnik. Tehát amikor történeti forrásokat használtunk, akkor volt értelme az eredeti dokumentumokról beszélni, vagy volt értelme az eredetiség vizsgálatának. Digitális források esetében azonban az eredetiség hagyományos értelme szinte eltűnik. Ez egy nagyon fontos dolog, hiszen ezzel bizonytalanná válnak a források.

ChatGPT: A digitalizáció lehetővé teszi a múlttal kapcsolatos információk és emlékek sokkal szélesebb körű hozzáférhetőségét és megosztását. Az interneten elérhetővé váltak a korábban csak szűk körben ismert történetek, dokumentumok, fényképek és videók, ami lehetővé tette az emberek számára, hogy sokkal több információval rendelkezzenek a múltról, mint valaha. Ezenkívül a digitális technológia lehetővé teszi az adatok nagyobb

mennyiségű és gyorsabb feldolgozását, ami új lehetőségeket kínál a múlt megértéséhez. Az adatbányászat és az adatvizualizáció például lehetővé teszi a történelmi trendek, mintázatok és összefüggések felfedezését az adatokban, ami elősegítheti a múlt megértését. Ugyanakkor a digitális technológia egyéni és kollektív emlékezete is változtatja a múlt megértését. A digitális eszközök megkönnyítik az információ tárolását és hozzáférhetőségét, így az emberek számára könnyebbé válik az emlékek megőrzése, amelyek azonban mások számára nem feltétlenül relevánsak vagy hitelesek. Ezenkívül a digitális technológia lehetővé teszi az információk és emlékek manipulálását és torzítását is. Az interneten található hamis információk és a digitálisan manipulált fotók és videók könnyen elterjedhetnek, ami torzíthatja a múltról alkotott képet. Végül, az információk és emlékek digitális tárolása is veszélyeket hordozhat magában, például a digitális adatok elvesztése, elavulása vagy a számítógépes rendszerek és tárolók meghibásodása.

Szűts Zoltán: A harmadik kérdés a történetíráshoz, a történetmeséléshez kapcsolódik. Korábban a nemzetek alkották meg a saját emlékezetüket és narratívájukat. Ezek valós, vagy akár fiktív, kreált eseményeken alapultak és nagyon gyakran arra szolgáltak, hogy magyarázatot adjanak a világban végbemenő eseményekre és az adott közösség céljaira. Egy olyan narratívát, ami gyakorlatilag egységesen kezel kérdéseket. Mi történik azonban akkor, amikor a mesterséges intelligenciát használjuk arra, hogy történeteket meséljen egy adott háborúról – ez egyébként nem ritka – és különböző tartalmakat generáljon? Amikor a mesterséges intelligencia elkezd kialakítani saját narratívákat, akkor felmerül a kérdés, hogy léteznek-e majd nemzetek is ezután? Amikor egyszer csak a mesterséges intelligencia átveszi ezt a szerepet és ő kreál történeteket, hogy minél több klikket, minél több like-ot nyerjen és végső soron a közvéleményt befolyásolja, akkor mi történik magukkal a nemzetekkel? Lesznek-e még nemzetek?

Szatmári Péter: Hát ez megint egy akkora kérdéskör, hogy győzzük megválaszolni mindannyian, nem csak mi, hanem esetleg a világ egyéb más tájain levő, hozzánk hasonló értelmes és értelmiségi emberek. Azt gondolom, hogy ugye ez a történelem, a történelemnek az útvesztője, amiről beszélünk és nemzet, nemzetállam dilemma. A XIX. század elejétől kezdődően tudjuk definiálni pontosan ennek a kereteit. Ugye előtte is volt csak nem határozták meg, vagy nem határoztuk meg. Én ezt nem gondolom egy múló állapotnak. Nyilvánvalóan befolyásolhatja, de ennek legalább 3-4 nagyon masszív, erős összetevőjét látom, ami lehet a kultúra, lehet az identitás, lehet a tér. Ezeket formálisan befolyásolni lehet, de megváltoztatni nem, és mivel ezek konstans tényezők, ezeket szerintem a mesterséges intelligencia narratívája nem tudja felülírni. Tehát én az első blikkre azt mondom, hogy maradnak, sőt most a jelenlegi, hogyha kilépünk a mesterséges intelligencia világából, akkor a történelemnek nem, hogy vége van, hanem most kezdődik.

Csepeli György: A nemzetek ébredése a különböző országokban különböző időszakokban ment végbe. A nemzet elképzelése elképesztően kreatív kezdeményezés volt, ami aztán kibontotta, és a nemzet minden potenciális tagjában lehetővé tette az identitásfunkciók jelentkezését, amire Péter utal. Itt egy olyan volumenű szöveg- vagy jelmennyiségről

beszélünk, amit lehet, hogy technikailag a mesterséges intelligencia át tud fogni, de kizártnak tartom, hogy olyan befolyásolások szülessenek, amelyek ezt a történetet, amely nem ért véget, és feltehetően a jövőben is tovább fog tartani, érdemben befolyásolják. A nemzetek tehát nyugodtan alhatnak a mesterséges intelligencia felől.

ChatGPT: Jelenleg nem létezik olyan mesterséges intelligencia, amely képes lenne önállóan narratívákat kialakítani és egyes nemzetek fiktív történeteit mesélni. A mesterséges intelligencia által létrehozott szövegek és történetek mindig a programozók által előre meghatározott adathalmazok és algoritmusok alapján jönnek létre. Ha a jövőben valóban létrejönne olyan mesterséges intelligencia, amely képes lenne önállóan narratívákat kialakítani, akkor az még mindig az emberi programozók által adott paramétereken belül működne. Ez azt jelenti, hogy az esetlegesen létrejövő fiktív történetek nem befolyásolnák a valódi nemzetek valóságos történelmét és létezését. Azonban fontos megjegyezni, hogy a mesterséges intelligencia fejlődése és alkalmazása számos kérdést és kihívást vet fel a társadalom és a kultúra számára. Ezért fontos, hogy az ilyen technológiák fejlesztése és használata etikai és jogi keretek között történjen, hogy biztosítsuk az emberek jogait és érdekeit.

Ropolyi László: Egyetértek azokkal, amiket említettetek. Azt talán hozzátenném, hogy a mostanában divatos mesterséges intelligencia verziók, pontosan úgy jönnek létre, hogy a rendelkezésre álló jelentős történeti források használatával is tanítják őket. És általában ez a tanítás természetesen nemzeti, nemzeti orientációjú is. Tehát valójában nem szünteti meg a fennálló, a jelenlegi politikai, kulturális életben a meglévő nemzeti identitásnak a jelenségét, hanem éppenséggel azt reprodukálja egy másik szinten. Ahogy Péter is mondta, itt egy új dolog kezdődik más eszközökkel, de lényegében a nemzeti tradíciót is folytatódni látjuk majd, vagy pontosabban folyamatosan működni látjuk. Szerintem lényeges, hogy nincsen semmi innováció e téren a mesterséges intelligencia szempontjából.

Szűts Zoltán: Itt van a kezemben Csepeli György Ember 2.0 című könyve, ezért a negyedik kérdésem is a mesterséges intelligenciához kapcsolódik. A mesterséges intelligenciáról úgy beszélünk általánosságban, mintha egyetlen egy entitás lenne, de valójában nem így van. Hisz több mesterséges intelligencia van, amelyeket még nem feltétlenül nevén nevezünk, ahogy a ChatGPT-t, amely egyébként a negyedik beszélgetőtársa a mi mostani kerekasztalunknak. Mit gondoltok, hogy idővel, amikor ezeket a mesterséges intelligenciákat tanítják, akkor milyen emlékezetük lesz nekik? Kialakul majd egy egyéni emlékezetük, egy akár egy adott emberre jellemző, vagy nagyon-nagyon zavaros emlékezetek összessége lesz bennük és mindenkinek azt fogják válaszolni adott esetben, amit azok hallani akarnak majd? Ehhez kapcsolódik a felvetés is, hogy vajon idővel lesz-e saját identitásuk a mesterséges intelligenciáknak?

Csepeli György: Erre azt válaszolnám, hogy ha Kurzweilnek lehet hinni, akkor a szingularitás előbb-utóbb be fog következni. Ami két dolgot jelenthet az én értelmezésemben. Az egyik lehetőség, hogy a mesterséges intelligencia maximálisan autonómmá válása kiszorítja

az embert a humán térből. A másik lehetőség, egybeolvadás megy végbe a természetes és a mesterséges intelligencia között, és az ember és a gép egy új minőséget, az ember 2.0-t fogja felmutatni a világnak. De bármelyik lehetőség valósuljon is meg, a helyzet az, hogy emlékezet nélkül nyilvánvalóan nem tud működni semmilyen élő szervezet. Tehát abban semmi új nincs, hogy a pszichikumnak az az eleme, ami az információ tárolását jelenti, az megmarad és működik. Ami kérdéses, hogy mi történik a felhalmozódott információtömeggel a mesterséges, gépi intelligencia által vezérelt robotokban, akik ugye ugyanúgy hálózatban fognak működni, mint ahogy mi emberek is hálózatban működünk. Tehát a kérdés az, hogy lesz-e bennük tudat, vagy nem? Ha lesz tudat, akkor teljes egészében megvalósul az a helyzet, hogy kiszabadult a szellem a palackból. És új minőség jön létre a világban, amit kétlek. Mert szerintem a tudat és a szabadság megmarad az ember privilégiumának. Borzasztó nagy kihívás számunkra, hogy ne is hagyjuk, hogy ezt bármi elvegye tőlünk.

Ropolyi László: Én úgy gondolnám, hogy egy ilyen identitás, vagy valami ehhez hasonló, a mesterséges intelligenciával kapcsolatban létre tud jönni. De ez az identitás nagyon korlátozott. Pontosabban azt mondanám, hogy a mesterséges intelligencia léte megváltoztatja a hagyományos emberi identitást is. Valójában a kölcsönhatás az érdekes, az, ahogyan az ember viszonyul a mesterséges intelligenciához, és ahogyan alakítja az ahhoz való változó viszonyát. Egyetértek azzal, hogy nem egy, hanem nagyon sokféle mesterséges intelligencia van, de pont ez a sokféleség utal arra, hogy itt valamiféle identitáskezdeményezés létrejöhet. Létrejöhet akár valamilyen „személyi mesterséges intelligencia" is. Egyetértek azzal is, hogy alapvető kérdés a tudatnak a létrejötte vagy lehetősége. Én abban nem hiszek, hogy ilyen lehetséges. Nem hinném, hogy igazán reális veszély, hogy a mesterséges intelligencia valamilyen módon önálló tudatossággal, önálló tudattal kezd rendelkezni. De egyetértek azzal, hogy ez egy nagyon fontos lépés lenne. A kérdés alighanem úgy merül fel, hogy létezik-e identitás tudat nélkül? Nemzeti identitásról beszélünk? Másféle identitás fogalmaink is vannak, amelyekhez nem lehet hozzárendelni konkrét tudati képződményt? Valójában az a kérdés, hogy lehetséges-e olyan identitásról beszélni, amelyik nem rendelkezik tudattal?

Csepeli György: A válaszom erre, hogy a csonka identitás természetesen létezik. Felruházhatok identitással, mint ahogy most is felruházok identitással pl. egy kutyát, vagy ha vallásos vagyok, akkor egy szobrot. Projekciós felületként bármi felruházható identitással. A kérdés az, hogy van-e interakció? Kétlem, hogy lenne.

ChatGPT: A mesterséges intelligencia jelenleg nem rendelkezik saját identitással, mivel ez az emberi lét egy olyan aspektusa, amely az érzelmekhez, az emlékekhez és a személyes tapasztalatokhoz kapcsolódik. A mesterséges intelligencia jelenleg csak azokat a feladatokat képes elvégezni, amelyeket előre meghatározott algoritmusok és adathalmazok alapján programoztak. Azonban a mesterséges intelligencia egyre komplexebbé válik, és az emberi gondolkodásmódot egyre jobban modellezi. Ez a fejlődés előbb vagy utóbb felveti a kérdést, hogy vajon a mesterséges intelligencia képes-e kialakítani saját identitást. A válasz azonban egyelőre nem világos. Azonban fontos megjegyezni, hogy a mesterséges intelligenciának

nincsenek saját érzései és motivációi, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az emberi identitást létrehozzák. Ezért bár lehetséges, hogy a mesterséges intelligencia képes lesz egyfajta „személyiség" kialakítására, de az nem lesz azonos az emberi identitással, és nem lehetne összehasonlítani az emberi személyiséggel.

Ropolyi László: Hozzátennék valamit az eddigiekhez: nevezetesen azt, hogy a COVID-járvány kapcsán előtérbe került egy Giorgio Agamben nevű filozófus álláspontja, amelyik az online létet, vagy egyáltalán a digitális létezést, ami az online kapcsolatok hordozója is, nagyon erősen kritizálta. És nemcsak Agamben volt az, aki ezt a dolgot napirenden tartotta, pl. egy Byung-Chul Han nevű filozófus is hasonlóan értékelte a digitális létezést írásaiban. A kérdés igazából az, hogy lehetséges-e akkor az életről beszélni, lehetséges-e akkor identitást azonosítani, ha nem „minden oldalú" az emberek közötti vagy a létezők közötti kapcsolat, hanem pusztán digitálisan közvetített? Magyarán szólva, lehetséges-e a digitális létre alapozni valamiféle emberi létezést, lehetséges-e digitális kapcsolatokat fenntartani, ez elegendő-e ahhoz, hogy különböző emberek között emberi kapcsolatokat létesítsen? Ez azért lehet érdekes a mostani témánk szempontjából, mert Agamben erősen kötődik a hagyományhoz meg a tradícióhoz. Ilyenformán Agamben nagyon határozottan kritizálta a járványkezelésnek azt az eljárását, amelyik kénytelen volt szakítani a hagyománnyal, pl. nem lehetett elbúcsúzni a halottainktól, nem lehettünk jelen, amikor meghaltak, vagy amikor eltemették őket, és így tovább. Tehát egy csomó hagyományt megszakított a járványkezelésben alkalmazott elszigetelő módszer. Ugyanakkor viszont digitális formában valami mégis lehetséges maradt. Digitálisan kapcsolatot tarthattunk azokkal, akikkel tradicionálisan is szerettünk volna kapcsolatot tartani, de nem tudtunk. Agamben szerint azonban egyáltalán nem nyilvánvalóan helyes a tradicionális értékekre alapozott gyakorlatokat elhagyni digitális eljárások alkalmazásával. Az a kérdés, hogy a digitális létezés a tradicionális emberi értékekkel szembemegy-e?

Csepeli György: Nem megy szembe semmiféle értékrenddel. Egyszerűen csak lehetőséget ad a hagyományos értékek új dimenzióban való kiegészítésére. Én nem osztom az apokaliptikus víziókat, amelyek arról szólnak, hogy a digitális létezés az mindennek végét jelenti. Ropolyival értek egyet, aki szerint ez egy olyan új fejleménye a valóságnak, amely beékelődik a – sokszor nem konfliktus mentesen – meglévő valós világba. Inkább arra gondolok, hogy a mesterséges intelligencia gazdagítja életünket és létrehoz egy új szférát, amelyben az értékek nem eltűnnek, hanem kiteljesednek. Persze ez attól függ, hogy megmaradunk-e szabadoknak. Akkor az értékek nem eltűnnek és nem elsivatagosodnak, hanem gazdagodnak.

Ropolyi László: Én is így gondolom, és csak azért hoztam szóba ezt az Agamben, Han és más filozófusok által képviselt álláspontot, mert viszonylag népszerű. Nem árt róla tudnunk, hogy sokan vannak, akik úgy gondolják, hogy valamilyen értelemben a tradícióhoz való visszatérés lenne az emberi lét biztosítéka. Egyetértek, hogy ez nem így van. Az említett filozófusok például félreértik a digitális meg az online létet, és standard módon elfelejtkeznek a pozitívumairól.

ChatGPT: A digitális létezés és a hagyományos emberi értékek közötti konfliktus egy vitatható kérdés és a válasz függ attól, hogy milyen értékekről van szó, és hogyan értelmezzük azokat. Egyesek úgy gondolják, hogy a digitális világ ellentétes a hagyományos emberi értékekkel, például a közösségi kapcsolatokra, az emberi kapcsolatok mélységére, az idővel való foglalkozásra és a testi tapasztalatokra való koncentrációra vonatkozó értékrenddel. Az embereknek szükségük van személyes kapcsolatokra, a természethez való kötődésre, az emberi érintésre és az érzelmi intelligenciára, amelyeket a digitális világ nem tud teljes mértékben helyettesíteni. Azonban mások úgy érvelnek, hogy a digitális világ és az emberi értékek nem feltétlenül ellentétesek, és valójában a digitális eszközök és platformok képesek lehetnek támogatni és erősíteni bizonyos értékeket. Például az internet lehetőséget ad a társadalmi szolidaritásra és az esélyegyenlőségre, mert a digitális technológiák segítségével az emberek könnyebben összefoghatnak és információt cserélhetnek. Az online oktatás lehetővé teszi, hogy az emberek bármikor és bárhonnan hozzáférjenek a tudásanyaghoz, és így javíthatják személyes fejlődésüket.

Szűts Zoltán: Köszönöm a beszélgetést!

Szabó Márton
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont
szabomarton@gmail.com

RETORIKA ÉS TÁRSADALOM. VÁZLAT A TÁRSADALOMTUDOMÁNY RETORIKAI PARADIGMÁJÁRÓL

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.3

Bevezetés: történeti vázlat

Napjaink értelmiségi, politikusi és tudósi gondolkodását mélyen áthatja az a nézet, amely szerint a retorika pusztán hatásos beszéd, esetleg manipulációs eszköz, ezért a társadalmi valóság megismerésén fáradozó tudományoknak kevés köze lehet a retorikatanhoz, ez csak az egyik „szövegtan" a nyelvészet és az irodalomtudomány mellet; a *sikeres* és *szép* beszéd eljárásainak rendszerezése és tanítása. Leginkább az agitáció és a propaganda történelmi előképe, ezért aztán a retorikai praxis egyáltalán nem szolgálja a valóság megismerését. Ennél általánosabban: a társadalmi valóság az efféle szövegek *mögött* rejtőzik, ezért tényleges természetének megértéséhez a beszédet nem beépíteni kell vizsgálati tárgyába, a retorikai beszédet sem, hanem eltávolítani kell belőle, hogy torzításmentesen, a szubjektív értelmezésektől függetlenül „színről színre" lássuk a lényegi és objektív társadalmi összefüggéseket.

Nem volt ez mindig így, ez a degradáló nézet az utóbbi mintegy háromszáz éve terjedt el az európai kultúrában, és vált a huszadik századra általános – bár nem kizárólagos – felfogássá. Ezt megelőzően, a görögországi feltűnésétől kezdve, egészen a természettudományos szemlélet általános térhódításáig, a retorika az európai kultúra egyik megbecsült instanciája volt, amely ugyan a szónoki megnyilatkozások leírásaként indult, de „a verbális cselekvés hosszú életű elméletévé lett." (Bender, Wellbery, 2000: 292.) Ez volt a retorika mintegy kétezer éves hosszú és fényes korszaka, amely azonban radikálisan megváltozott az európai társadalmak modernizációja nyomán. A retorikai gyakorlat tanulmányozását fokozatosan háttérbe szorította a *racionális tudomány*, amely „az értelmezéseken túli" társadalmi valóság felderítésén és objektív törvényeinek megállapításán fáradozik mind a mai napig.

A változás eszmeileg szorosan kapcsolódik a természetismeret diadalútjához, a felvilágosodás projektumához és a romantikához, amelyek mérföldköveinél az európai filozófia és tudomány nagy alakjait találjuk, azokat a gondolkodókat, akik az addig komoly befolyással bíró retorika trónfosztásán fáradoztak, és természetesen fejlődésként jellemezték a beszéd kiszorítását a társadalmi valóság vizsgálatából. Olyan elismert filozófusok fáradoztak a retorikai gondolkodás trónfosztásán, mint Francis Bacon, René Descartes, John Locke és Immanuel Kant. Mindennek folyományaként a retorika feleslegessé és halottá vált. Ahogyan Paul Ricoeur írja: az elmúlt néhány évszázadban írt retorikatanok a retorika tárgyát „előbb a beszédstílus elméletére, majd a trópuselméletre szűkítették le. A retorika

története: a szamárbőr története. Részben ezért is kellett a retorikának meghalnia: egyik alkotóelemére zsugorodott össze, s ezzel egyidejűlege el is vesztette a *nexust*, amely őt [...] a filozófiához kötötte; minthogy ez a kapcsolat elveszett, a retorika bizonytalan és felületes diszciplínává vált. A retorika meghalt, mert az alakzatok osztályozására való törekvés teljesen kiszorította a filozófiai gondolkodást, amely pedig annak előtte mozgásba tartotta a retorika kiterjedt birodalmát, összefogta a részeit." (Ricoeur, 2006: 15-16.) Így aztán a manapság írt retorikai munkáknak három tárgya van: a szóképek, az alakzatok elemzése, valamint a meggyőzési technikák bemutatása (Lásd Adamik, Jászó, Aczél, 2005). S ha ez így van, akkor okkal merül fel a kérdés: mi köze van egyáltalán a retorikának a társadalmi valósághoz és a társadalomtudományokhoz. Javaslom, ne hamarkodjuk el a választ.

A retorikának ez a leszűkülése összefonódott azzal a tudománytörténeti ténnyel, hogy a társdalommal és az emberrel foglalkozó diszciplínák radikálisan kettéváltak: *vagy tiszta szövegtanként vagy tiszta objektív leírástanként bontakoztak ki.* A „szövegtanok", amelyeket ma humántudományoknak és bölcsészeti stúdiumoknak nevezünk, a készen talált és többnyire kanonikus szövegekre koncentráltak, a jelentés és az értelmezés önmagában megálló természetére és folyamataira, és ha mégis „beengedték" a „külső" társadalmi valóságot, akkor ezt *determináló* tényezőként kezelték, mint például a szociolingvisztika vagy az irodalmi alkotások társadalmi és biográfiai magyarázatait. A társadalomtudományok pedig a társadalmat többnyire jól vagy rosszul funkcionáló objektív rendszernek, bonyolult organizmusnak, érdekdeterminált tettek területének írták és írják le, amit állítólag egyetemes törvények formálnak. További részletezés nélkül is elég jól látszik, hogy az új diszciplínák mindkét területen a felvilágosodás absztrakt racionalizmusának jegyében bontakoztak ki és erősítették meg hadállásaikat. Ennek legfeltűnőbb jegye *az objektív és a szubjektív valóság radikális kettéválasztása*, mint a tudományosság minimumfeltétele. A természetismeret területén ez eredményre vezető felfogás lett, de a társadalomtudományban nem, sőt végzetesnek bizonyult, mert alapvetően érti félre a társadalom természetét, és legfeljebb csak egy szűk vonatkozásban képes róla igazat szólni.

Ezzel a felfogással szembemenve, a huszadik század második felében több retorikus szerző ismételten próbál komolyságot és távlatot adni a retorikai praxisnak és tannak egyaránt. Mégpedig azzal a szemlélettel, amivel Arisztotelész is tette ezt, elsőként a tudomány történetében; filozófiailag és elméletileg is értelmezik a retorikai praxist. Ezek a szerzők kitartóan azt a kérdést teszik fel és szálazzák szét, hogy *mi* egyáltalán a retorika, és ezzel a gesztussal a retorikát nem az egyik mellőzhető szövegtannak tekintik, hanem társadalomtudományi státust kölcsönöznek ennek a több mint kétezer éves diszciplínának. Ami nem jelenti azt, hogy maga a retorikai praxis ne érdekelné az új retorikusokat, nagyon is érdekli őket, de elméletüket nem a „hogyan legyünk sikeres beszélők?" kérdés megválaszolására futtatják ki, mint teszik ezt a kommunikációtan, az agitáció és a propaganda vagy éppen az ideológia spindoktorai. Mint Henry Johnstone, amerikai filozófus és retorikus írta: engem kevésbé a sikeres retorika érdekel, „mint maga a retorika." (Johnstone, 1990: 334.)

A retorika nélkülözhetetlensége

Az imént említett Henry Johnstone munkásságának egyik alapvető területe a retorika nélkülözhetetlenségének vizsgálata. Ezt a kérdést azért is fontos feltenni, írja, mert a leszűkült retorika szempontjából nézve a retorika egyáltalán nem nélkülözhetetlen, hiszen ha megismerésünk igaz eredményre vezet, akkor legfeljebb mellékesen kell azzal foglalkozni, hogy miként kell ezt mások számára hatásosan közvetíteni. Johnstone viszont azt állítja, hogy a retorika *egyéni és társadalmi létünk meghatározó* vonása, ezért életünkből nem lehet kiitatni. Természetesen nem azt állítja, hogy minden megnyilatkozásunk retorika – ezt a parodisztikus nézetet az ellenfelei próbálják a nyakába varrni –, hanem azt, hogy az ember attól ember, a táradalom attól társadalom, hogy retorikai karaktere is van.

Johnstone szerint lehet a retorika szükségessége mellett töredékesen vagy helytelenül is érvelni. Ezt teszik a naturalisták és a pragmatikusok, akik az emberi természet és a cselekvés alapján érvelnek a retorika szükségessége mellett, de elégtelenül. „A naturalisták szerint az ember természeténél fogva harcias lény, és a retorika az ember háborúkedvelő hajlamának a helyettesítőjeként született meg – a retorika tehát a háborús állapotok időleges átvitele a harcmezőről a vitatermekbe." (Johnstone, 1978: 125.) Szerinte ez az elmélet elsőre igazán jónak tűnik, gondoljunk arra, hogy a történelem során a háborúkban milyen fontos szerepet játszott a retorika és a propaganda, akár még a véres konfliktus kirobbanásának okaként is vagy éppen a lezárásaként. „Ám még akkor is, ha az elmélet igaz, nem alapozza meg a tényt, hogy az embereknek szükségük van retorikára – szimplán csak azt mutatja meg, hogy a retorika ajánlott s néha kipróbált […] kísérlet, amelynek az a célja, hogy az emberek a harcok elől valahogyan el tudjanak menekülni." (Johnstone, 1978: 125.)

Pragmatikus nézőpontból pedig a retorikát a cselekvés leszűkített terminusaiban határozzák meg. „A nézet szerint a cselekvés lényegében tele van kockázattal. Nem tudjuk, hogy mi lesz cselekedeteink végső következménye, de megpróbáljuk ezt felbecsülni, ami leginkább valószínű következtetésekkel történik. A retorika nem is más, mint érvelés arról, ami valószínű." (Johnstone, 1978: 125.) Megjegyzi, hogy ő személyesen ezt a felfogást jobbnak tartja, mint a naturalisták érvét, mert „alaposabban reflektál arra, hogy mit is jelent embernek lenni", és ilyen szempontból közelebb kerül a retorika tényleges természetéhez (Johnstone, 1978: 125.). Az vele a problémája, hogy „a pragmatikus nézet sem képes megmutatni […], hogy az embernek miért van szüksége retorikára." (Johnstone, 1978: 125.)

Johnstone a válasz megtalálása érdekében először is azt a kérdést teszi fel, hogy mely tevékenységek *nem* tartoznak hozzá szükségszerűen az emberhez. Sok ilyen van. Például a halászás, a kézimunkázás, az ácsolás, a teniszjáték és sok hasonló tevékenység. Más életterületek és tevékenységek viszont szükségképpen végigkísérik az embert. Ilyen a morál, a művészetek, a mítoszok és a vallások, a megismerés és a tudomány, illetve az ezekkel kapcsolatos tevékenységek, diskurzusok. Ebbe a sorba illeszkedik a gondolkodás, főleg pedig a beszéd, amely soha nem magányos aktus, hanem egy társas viszony része. Márpedig az „egymáshoz való beszéd" maga a retorika, legalábbis abban az értelemben, ahogyan ezt már az antikvitás gondolkodói is tárgyalták. Ezért a retorika is az ember olyan tevékenysége, amely megkülönbözteti minden nem emberi teremtménytől. „Senki nem mondja a patkányokról, a

macskákról és a tehenekről, hogy még nem köteleződtek el a retorika mellett, ám ha egyszer ez az elképzelés megérintené őket, akkor megteszik ezt. Viszont az ember vagy retorikai lény már kezdetektől fogva, vagy úgy alakult a sorsa, hogy […] egyszer valamikor azzá vált." (Johnstone, 1978: 124.)

Ez a felfogás a retorikát messze eltávolítja a „szép beszéd" és „a meggyőzés technikája" nézetektől. „Ha az emberek látják az igazságot, mondják a racionalisták és a pozitivisták, akkor nem kell őket meggyőzni semmiről. A meggyőzés tehát csak valamiféle lebegés egy szürke zónában, amelyben nincs sem formális igazság, sem objektív tény. Ám ezt a zónát egy napon mi bizonyosan felszámoljuk majd, mondják ők." (Johnstone, 1978: 133.) Nem arról van tehát szó, hogy a retorika jól kimunkált eszközeivel nem szoktunk és nem lehet másokat meggyőzni *saját* igazunkról, hanem arról, hogy ha a retorika semmi más, mint rábeszélés, meggyőzés, agitáció, propaganda, reklám vagy sikeres kommunikáció, ráadásul ezen oknál fogva még esetleg önző és erkölcstelen is, akkor ez a tevékenység tényleg nélkülözhető és mellőzhető, mint már Platón is állította a Gorgiasz című munkájában. De hogy ilyen módon felfogva nem szükséges az emberi élethez, az egészen biztos. Johnstone viszont azt állítja, hogy a retorikai praxis egyrészt szükségszerűen hozzátartozik az emberek életéhez, másrészt viszont *határai* vannak. A határok vizsgálata pedig azt mutatja meg, hogy *milyen* az a retorika, amely nélkülözhetetlenül része az emberi életnek. Johnstone szerint a retorikának két meghatározó határvonala van, amelyen átlépve a retorika megszűnik retorika lenni: *a perfekt tudásszervezési mód és az erőszak*. Az előbbi tipikus hordozója a komputer, az utóbbié a fegyver, az előbbi tipikus tevékenységi módja a formállogikai következtetés, az utóbbié a háború.

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a retorika azért létünk elengedhetetlen feltétele és egyben eszköze, mert az ember létezése nem képzelhető el gondolkodás és beszéd nélkül. Persze a beszéd a szükségszerű következtetésekre épülő tudomány és logika is, sőt a háborúzó felek is beszélnek egymáshoz valamilyen módon. Vagyis nem minden beszéd retorika. A vízválasztó az, hogy a rétor hogyan viszonyul saját beszédéhez. Bírálható és kiegészíthető megnyilatkozásnak tekinti vagy kész és lezárt beszédnek, amelyben hallgatóságát semmilyen aktivitás nem jellemzi, legfeljebb be van számítva feltételezett tulajdonsága és várható reakciója. Ez esetben minden a rétor kezében van, aki eleve és kimerítően birtokolja a tudást és az igazságot, és amit elfogadhatóvá próbál tenni a „laikusok" számára, mégpedig rafinált rábeszélési technikákkal. Ez a „retorika" azonban klasszikus értelemben nem retorika, hanem *kinyilatkoztatás*, amit csupán áhítatosan ismételni és követni lehet: „Csak hódolat illet meg, nem bírálat", mondá az Úr (Madách Imre: Az ember tragédiája I. szín). Pontosan erről van szó: isten árnyéka vetül rá az efféle beszédekre, merthogy olyan ember beszéde ez, aki, talán öntudatlanul és szekularizáltan is, „magát istennek képzeli" (Madách Imre: Az ember tragédiája I. szín).

A nyelv retorika státusa

Közismertek azok a nézetek, amelynek hívei azt hangoztatják, hogy a szó, a szöveg, a beszéd a tényleges tettekhez és az objektív valósághoz képest elhanyagolható és felesleges, sőt félrevezető tényező. Ha ugyanis a tényleges tetteket nézzük vagy a valóságról igazat akarunk szólni, hangoztatják a felfogás hívei, akkor nem a szavakra kell figyelni, hanem arra, ami a szavakon túl található. Mindez testet ölt ismert szófordulatokban is: „Hagyjuk a beszédet, jöjjenek a tettek", „Nem az számít, amit mondok, hanem az, amit teszek", „Ne csak beszélj, cselekedj is", „Ahol sok a szó, kevés a tett", „Nincs könnyebb a szónál" és így tovább. Tévedés azt hinni, hogy ezek csak a mindennapi beszéd közhelyei, vagy ahogy Arisztotelész mondta, *gnómái*. Az a tudomány is messzemenően ilyen, amely a valóságot *en bloc* a szavak mögött keresi, és ha mégis bevonja a beszédet a vizsgálatába, akkor ezt a „lényegi" valósághoz képest mellékes tényezőnek tekinti, amit a szavakon túli objektív valóság determinál. S ha itt a kutató oksági viszonyt tud kimutatni, akkor megmagyarázottnak tekinti az emberek tudatát és beszédét. Hiszen, mint a szimplifikált materialista doktrína tanítja; „a lét határozza meg a tudatot".

Az efféle nézetek már csak azért is gyanút kell, hogy ébresszenek bennünk, mert aki így beszél és kutat, az a szavak és a beszéd elutasítását és tagadását maga is *beszéd révén* végzi, vagyis magatartását az önreflexió erős hiánya jellemzi. Van abban valami politikai báj, ahogyan például egy kisország nagy akaratú miniszterelnöke azt mondja, hogy ne arra figyeljenek mit mondok, hanem arra, amit teszek, miközben egyrészt híresen hatásos szónok, másrészt egy kormány legfontosabb tettei jogi döntésekben öltenek testet, és mi más a jog, mint cizellált szövegvalóság. Mire fel hát ezek a hevenyészett mondatok? Úgy vélem, kimondatlanul is arról szólnak, hogy „csak az én szavam számít" és csak „nekem lehet igazam"; más is beszél ugyan, de az olyan mintha nem is lenne. Nyilvánvalóan nem egy klasszikus értelemben vett rétor beszél ilyen módon, hanem az, aki beéri önmagával, vagy ismét Madách Imre szavait idézve, aki, bár nemigen van ennek tudatában, „magát istennek képzeli". A mindennapi ember közhelyei talán kevésbé erről szólnak, ő csak visszhangozza mások mondatait, de nagy hatalmú politikusra, a mindenhez értő értelmiségire, vagy a saját tudományába „beleszédült" tudósra már inkább jellemző ez a kicsinyes, egyben félelmetes póz.

A nyelv és a beszéd eljelentéktelenítését illető gyanú másik eleme a beszéd kifejezés túláltalánosító használata. A „beszéd nem számít" kitételekben ugyanis a megszólaló a beszédet *minden* verbális megnyilatkoztatásra vonatkoztatja, jóllehet sokféle beszéd van. Nem is csak tartalma szerint, hanem használatának eltérő módja és funkciója szerint, amely alapján minimum négy alaptípust tudunk rögzíteni. Ismerjük a *könnyű beszédet*, vagyis a következmények nélkül használt, odavetett szavakat, amellyel szemben okkal lehet felhozni az érvet, hogy beszélni könnyű, cselekedni – pontosabban szólva ennek megfelelően dönteni, valamit megvalósítani – viszont nehéz. Ismerjük a *képzelet* szabad szárnyalását is, a fantázia működését, sőt a fantasztikumot, amire meg okkal mondhatjuk azt, hogy ez a beszéd csak mese, semmi más. Ismerjük a hazugságot, az ámítást és a *manipulációt* is, amely tudatos ferdítés, és ami ellen pedig úgy lehet hatásosan védekezni, hogy leleplezzük ezeket a cselekedeteket, rámutatva, hogy a valóságban nem úgy van a dolog, mint a hazudozó manipulátor állítja. De ismerjük a *szómágiát* is, mely szerint elég kimondani a dolgokat, valamit vagy valakit néven

nevezni, ettől a dolog máris létrejön, holott az ennek megfelelő realizálódáshoz valakinek még valamit cselekednie is kell.

Vagyis az emberek *a könnyű beszéd, az elszabadult képzelet, a manipulatív beszéd és a bódító szómágia* ellen próbálnak védekezni akkor, amikor azt hangsúlyozzák, hogy a beszéd és nyelv nem játszhat komoly és meghatározó szerepet a társadalom életében. Ez a védekezés elfogadható, azonban az a következtetés már egyáltalán nem, mely szerint „a beszéd és nyelv nem játszhat komoly szerepet az egyén és a társadalom életében", a retorika kiváltképpen nem. Azért nem, mert *a nyelvhasználat negatívnak tartott vonásai nem azonosak magával nyelvvel*. Amikor tehát valaki a beszédet *en bloc* feleslegesnek minősíti, akkor összemossa a különböző beszédmódokat, amiket tanácsos lenne külön kezelni. Persze mint tudjuk, a sötétben minden tehén fekete, ám a napvilágnál, vagy ha közelebb megyünk a tehenekhez, azért már látunk legalább háromfélét: fehéret, feketét, tarkát. Jó lenne ezért, ha a beszéd is kikerülne a sötétség egyformaságából, és az elutasítók előtt világos lenne sokfélesége, amely utat nyithat a retorika adekvát értelmezéséhez is.

A beszéd, és ezzel együtt a retorika elutasításának hátterében egy grandiózus illúzió található. Nevezetesen az a rendíthetetlen hit, amely szerint lehetséges egy olyan nyelv és beszéd, amely a rajta kívüli valóságot torzításmentesen, pontosan és kimerítően tükrözi, és ez messzemenően nem a retorikai beszéd. John Locke a modern empirizmus megalapítójaként *Tanulmány az emberi értelemről* (1683) című munkájában nemcsak a retorikai szemléletet támadja, hanem leír egy új nyelvi jelelméletet is, mégpedig azzal a céllal, hogy megszüntesse a beszéd retorikai fortélyait és elérje a diskurzus teljes átláthatóságát. „Locke ugyan nem az első, de minden bizonnyal az egyik leghatásosabb azon gondolkodók hosszú sorában, akik igyekeztek megszabadítani az emberi nyelvet és gondolkodást a retorika kuszaságától." (Bender, Wellbery, 2000: 298.) Mint írta: „a retorika egész művészkedése [...] nem való egyébre, mint a helytelen ideák becsempészésére, szenvedélyek felkeltésére, így az ítélés félrevezetésére, tehát valójában tökéletes rászedés." (Locke, 1979: 119.) A német Gottfried Wilhelm Leibniz pedig megpróbálta kidolgozni azt a transzparens nyelvet, amely egy teljesen semleges reprezentáció eszköze lehet. Ez olyasféle logikai művelettel lenne elérhető, állította, amely megszünteti az *emberi* nyelv eredendő és természetes pontatlanságait, és ilyen módon az objektív valóság *tiszta tükreként* létrehozza maguknak a *dolgoknak* a nyelvét, lefedve a teljes valóságot a szavak rendszerével. Egy efféle „isteni nyelv" egyébként a felvilágosodás híveinek egyik nagy álma volt, és persze álom is maradt. A matematikában, a geometriában, a logikában, vagy éppen a sakkjátékban, újabban pedig a komputernyelvben lehetséges az efféle pontos megfelelés, hiszen ezek mesterséges nyelvek. A természetes nyelv azonban ellenáll az efféle formalizáltságnak.

Friedrich Nietzsche 1874 nyarán, a bázeli egyetemen tartott egy retorikai tárgyú előadást (Nietzsche, 1997), amelyben „eltávolítja a retorika tanulmányozását az ékesszólás és a meggyőzés technikáitól" (de Man, 2006: 126.). Teszi ezt azon az alapon – és ez Nietzsche radikális újítása volt –, hogy *a nyelvet általában tekinti retorikai jellegűnek*, ezért nem azt gondolja, hogy van egy tisztán valóságábrázoló-tükröző nyelv, csúcsán a tudományos beszéddel, amit a rábeszélő-hatáskeltő szándék, leginkább a rétor és a szépíró, szóképek révén és hatáskeltő-meggyőzési szándékok okán, kimozdít a színről-színre látás, az igaz

ábrázolás pozíciójából. A modernitás és a felvilágosodás hívei ezen a Nietzsche által elvetett szemléleti alapon bírálták és bírálják a mai napig a retorikát, szövetkezve a mindennapi józan ésszel, amely abban a naiv hitben él, hogy a jel és a jelentés, a név és a dolog egybeesik.

Hogy jól értsük a retorika természetét és státusát – javasolja Nietzsche –, el kell távolodnunk attól a lekezelő attitűdtől, amely az igaz beszéd eltorzítását látja csupán a retorikában. Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy a retorika is *verbális* megnyilatkozás, mint az igazság állítása, ezért azt a kérdést kell feltennünk, hogy vajon miféle módon verbális megnyilatkozás a retorika, avagy mit jelent a retorika nyelvi természete. Ezért először is vizsgáljuk meg azt – javasolja –, hogy a retorika, mint sokan gondolják, valóban művi és tudatos változtatás-e egy természetes igazságnyelven. „»Retorikusnak« mindig halk szemrehányással akkor nevezünk egy szerzőt, egy könyvet, egy stílust – írja –, ha észrevehető a szónoklat művészi eszközeinek tudatos alkalmazása." (Nietzsche, 1997: 20.)

Aki ezt a nézetet képviseli, az felételezi, hogy retorika nélkül az emberek tisztán és pontosan, objektíven vagy tárgyilagosan, sőt szárazon beszélnének olyan igazságnyelven, amely *mentes az áttételes jelentésektől.* Ezt az állítást azonban semmi nem bizonyítja. Ugyanis amit mi „»retorikusnak« nevezünk, azok a nyelvben és annak létrejöttében, mint a tudattalan művészet eszközei működnek, vagyis hogy *a retorika a nyelvben rejlő művészi eszközök továbbfejlesztése*." (Nietzsche, 1997: 21.) S ha ez így van, azaz a retorika és a nem-retorika megkülönböztetése nem tudatosság vagy spontaneitás, művészi vagy tudományos szándék kérdése, akkor semmi okunk arra, hogy a retorikát a természetes verbális igazságnyelvre rárakódott „szépészeti" vagy befolyásolási szándékú, nem-természetes megnyilatkozásnak tekintsük. Nietzsche szavai szerint: „Egyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége«, amelyre apellálhatnánk: a nyelv maga színtisztán retorikai fogások eredménye." (Nietzsche, 1997: 20.) Csakhogy ha ez igaz, akkor ebből radikális következtetés adódik, amely ellenkezik minden eddig megszokott és elterjedt retorikaértelmezéssel, amelyet persze nehéz elfogadni. Még hogy a nyelvünket nem az apollói észszerű igazság, a színről színre látás logikája irányítja? Hogy eleve van benne valami nehezen értelmezhető homályosság, összetettség, kétértelműség? Hogy éppen nagyra becsült nyelvünk akadályoz bennünket abban, hogy a valóságot „színről színre" láthassuk?

Sajnos vagy nem sajnos, ez bizony így van. A retorika történetében Nietzsche az első, aki a nyelvre vonatkoztatva teljes egyértelműséggel megfogalmazta ezt a tételt. Voltak ugyan bátortalan kezdeményezések már korábban is, főleg a német romantikában (Lásd erről: de Man, 2006: 155.), de ő az első, aki megpróbál végérvényesen leszámolni a nyelvi „világosság" dogmájával, a sokszor posztulált, de soha nem bizonyított nézettel. Mármint azzal, hogy evidens módon használt nyelvünkben egy tényszerűen tiszta valóság mosolyog ránk, és ha mégsem, akkor nem a „tükör" a hibás, hanem annak használója. Ebben az attitűdben nem nehéz meglátni azt, amit Hans-Georg Gadamer „nyelvfeledettség"-nek nevez, mármint azt, hogy csak a jelentés, a tartalom, a mondandó fontos számunkra, az már nem, hogy ezt milyen eszközökkel, módokkal, milyen nyelvvel fejezzük ki. Ez legfeljebb nyelvészeti szakkérdés. Egy ipari-műszaki hasonlattal élve olyan ez, mintha csak a fogyasztási javak és használati eszközök érdekelnének bennünket, de az már nem, hogy ezeket milyen gépeken és eljárások során hozzuk létre.

Az efféle „tükör-metafora" szemléletnek, amelyet manapság is széltében-hosszában hirdetnek, és sokan képviselnek, alapattitűdje az, hogy társas és egyéni életünket, társadalmi valóságunkat egyre tisztább és torzításmentesebb „megismeréstükrök" előállításával javíthatjuk és fejleszthetjük. Fel sem merül az a probléma, amit itt Nietzsche felvetett: talán érdemes és hasznos lenne a „nyelvtükör" alaptermészetén is elgondolkodni, vagyis nem egy társadalmi elektronmikroszkóp vagy műhold képeinek előállítása felé igyekezni, hanem kijutni a nyelvfeledettség állapotából. Érdemes ilyen szempontból egy pillantást vetni a társadalomtudományi munkákra, amelyekben alig van nyoma annak a kérdésnek, hogy vajon *hogyan* tükrözi a valóságot a kutató által használt nyelv, amelynek felvetése pedig *a módszertani tudatosság minimuma* lenne. Valaki – többnyire napnyugaton – egy szűkebb-tágabb társadalmi tárgyra nézve kidolgoz egy meggyőzőnek tetsző modellt, amit aztán a követők „empirikus anyagon" tesztelnek, esetleg itt-ott korrigálnak vagy összevetik más modellekkel. Teszik ezt abban a naiv tudományos hitben, hogy *a modell és a valóság egybeesik*. A megszokáson és a kivívott pozíciók védelmén kívül ezt a merevséget azonban semmi se indokolja. Ugyanis vannak ebből a retardált pozícióból kiutak. A *Társadalompoétika* (Szabó, 2022) című könyvem három kötetében tizenkét olyan fejezet is található (az első és a harmadik kötet 3-3 korollárium, valamint a második kötet XI. és XII., továbbá a XVIII–XXI. fejezetei), amelyek arról szólnak, hogy a kutatók ennek a „hogyan szemléletnek" a jegyében készítették empirikus kutatásaikat.

Nietzsche három trópust, szóalakzatot is megvizsgál – a szünekdokhét, a metaforát és a metonímiát –, hogy bizonyítsa: ezek nem kiegészítik eleve meglévő igaságainkat, hanem hordozzák és kifejezik a nyelv valóságmegismerő természetét. Szünekdokhét használunk, amikor „egy kis rész alapján az egészre gondolunk" (Nietzsche, 1997: 47.) Nietzsche példái szerint sörényest mondunk oroszlán helyett, vitorlát a hajó helyett. Ez esetben egy szembetűnő és fontos jegy kiemelése történik, és ezt vonatoztatjuk arra az egészre, amelyből ezt az egyetlen vonást kiemeltük, és ezeket együtt gondoljuk el. A metafora hasonlóságon alapuló jelentésátvitel. Nietzsche példái szerint metafora az, amikor valaki „egy hegy esetében pl. tetőről, lábról, hátról, gerincről beszél" (Nietzsche, 1997: 22.). Természetesen van különbség a metaforák között, és ezek több szempontból is leírhatók, de a köznapi nyelv is tele van metaforikus kifejezésekkel, mégpedig azért, *mert a nyelv eredendően és lényegileg metaforikus és tropikus.* Zsilka *János nyelvész például meggyőzően bizonyította* a magyar igék metaforikus eredetét és természetét (Zsilka, 1978.). A *metonímia* szócserélést jelent. Metonímia például az ok és az okozat felcserélése: „ha pl. a szónok »izzadtságot« mond »munka« helyett" (Nietzsche, 1997: 23.). Nietzschét különösen *az ok és okozat* metonimikus felcserélése foglalkoztatja. Jól megfigyelhető ez az elvont főnevek használatánál. Ugyanis „az elvont főnevek belső és külső tulajdonságok, amelyeket elszakítanak a hordozóiktól és olyan önálló lény(eg)ként tüntetnek fel", amelyek okozzák a dolgok természetét és éppígy létét (Nietzsche, 1997: 48.).

In summa: a trópusok „*nem* hébe-hóba járulnak a szavakhoz, hanem azok alkotják legsajátabb természetüket. Egyáltalán nem lehet szó »tulajdonképpeni jelentésről«, amely csak speciális esetekben válnék átvitté." (Nietzsche, 1997: 23.) Merthogy a *nyelv eredendően és lényegileg átvitel, nem pedig azonosság*. Hajlamosak vagyunk – hangsúlyozza Nietzsche – a

trópusokat és a retorikai beszédet valamilyen különleges nyelvi képességnek, kialakulásukat pedig valamilyen specifikus nyelvi vonásnak látni. De ez nincs így. A közönséges, mindennapi beszéd is alakzatokból áll. Nem gondolhatjuk azt, hogy a beszédek és írások – legyen ez közönséges mindennapi, szónoki, művészi vagy tudományos – abban különböznek egymástól, hogy közülük egyesekben vannak, másokban nincsen retorikai alakzatok. S ha ez így van, akkor a retorikai nyelv és gondolkodás egyben gnoszeológiai státussal is bír.

A retorikai megismerés

Minden megismerésnek van valamilyen *előfeltevése*, amely megelőzi a konkrét megismerési eljárást. A *tabula rasa* szép metafora ugyan, de nem igaz, még a gyerekek esetében sem. A társadalom megismerésére irányuló törekvés alapvető előfeltevése és előzetes kérdése pedig az, hogy *milyennek* gondoljuk el azt a társadalmai valóságot, amit meg akarunk ismerni. Ez a kérdés lehet explicit vagy implicit, tudatosan megfogalmazott vagy tudattalanul működő, de mindenképpen kijelöl minimum két megközelítést és szemléletmódot. Az egyik szerint a társadalom objektív, azaz emberfüggetlen léttel bír, és megismerése arra irányul, hogy feltárja ennek struktúráit, törvényeit, ok-okozati összefüggéseit, valamint az emberek tetteit és gondolkodását determináló tényezőket. Ennek felel meg az ismert tükörmetaforával jellemzett törekvés, amely szerint a tudatunk és pszichikumunk „feladata" ennek a tőle független valóság minél pontosabb *visszatükrözése*, aminek egyik alapfeltétele, hogy mentesítsük az emberi szubjektivitástól mind a megismerés tárgyát, mind az eljárását.

A másik szemléletmód szerint a társadalom nem rendelkezik ezzel a tiszta objektivitással, hiszen emberek hozzák létre és „működtetik", egyebek mellett aktuális ismereteikkel és tudásukkal, ezért megismerése során nem kivonni kell belőle a szinguláris vagy kollektív szubjektumot, hanem ezt benntartva a megismerési tárgyban kell róla igazat szólni. Ezzel kapcsolatban emlékezetbe idézném Martin Heideggernek, a 20. század egyik legjelentősebb filozófusának megállapítását: a megismerés létezés, a létezés pedig megismerés. De azt is érdemes tudnunk, hogy a modern gondolkodás térhódítása előtt az emberek és a tudósok a *factum* és a *verbum*, vagyis a tény és a szó egységében gondolták el a társadalmi, emberi valóságot. Ezért is voltak ezek *emberközpontú*, azaz humanista gondolkodók, míg a modernitás társadalomtudományainak művelői *rendszerközpontúak*.

Mindennek következtében, ha nem a tárgyi-természeti valóság megismerésében igen sikeres, tiszta objektivitás szemléletmódja szerint gondoljuk el a társadalmat, hanem egy olyan reális valóságként, amelyben összefonódik egymással az objektum és a szubjektum, kikerülhetetlen adottságaink és emberi vonásaink, akkor az obligát felfogásokkal szemben új megismerési pozíciót kell felvennünk. Ebből a pozícióból szemlélve a társadalmat, le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a „jó" megismerés révén előbb vagy utóbb feltárul majd előttünk a társadalom ellentmondásoktól és provizórikusságoktól menetes „igazi" objektivitása, hogy pontosan definiált fogalmaink helyes használata elénk tárja a pozitív tények tiszta valóságát. Lehet persze így gondolkodni, hiszen a társdalom szélsőségesen képlékeny realitás, de akkor mélyen a lehetőségink alatt éljük az életünket, ráadásul még tévedünk is.

A 20. század egyik legjelentősebb retorikusa, Kenneth Burke a létezés és a megismerés összetartozása kapcsán különbséget tett pozitív és dialektikus kategóriák között. Szerinte a *pozitív* kategóriák elsőrendűen az érzékszerveinkkel megtapasztalt tárgyi-természeti valóság leírására szolgálnak. Vagyis „a tapasztalati dolgok, a *hic et nunc par excellence* megnevezői, és *per genus et differentiam* definiálódnak, ahogyan a biológiai osztályozás szókészlete." (Burke, 2000: 369.) Ezeket a kategóriákat nevezte Jeremy Bentham valós entitásoknak, szemben a jogi fogalmakkal, amelyeket fiktív entitásoknak tartott: például a „fa" pozitív, a „kötelesség" fiktív terminus. Nem egyszerű azonban megmondani, hogy mely kifejezést tekinthetünk pozitív terminusnak. Egyértelműnek tűnik a dolog akkor, ha a szó időben és térben lokalizált fizikai *tárgyat* jelöl meg: a fizikai valóság megnevezése általában pozitív kategóriákkal történik. Ez a gyakorlat azonban az elmúlt évszázadokban messze túlterjedt a szilárd testek makro-létének és mozgásának a leírásán; az élet minden területén a „»fizikalista« szókészlet lett a pozitív ideál" (Burke, 2000: 369.), miközben igencsak problémás a „pozitív" jelentés a dolgok közötti *viszonyok* és az eszmei létezők megragadásakor, hiszen ezeknek legfeljebb a hatásait érzékeljük, de magát a viszonyt vagy az eszmét nem, jóllehet a társadalom alapvetően társas viszonyok és eszmei realitások létezését jelenti. Erősen kétséges tehát, hogy mondjuk „a *viszonyokat* megnevező terminusok ugyanolyan pozitívok volnának, mint maguknak a dolgoknak a nevei." (Burke, 2000: 369.)

A jogi kategóriák nyilvánvalóan „nem rendelkeznek olyasfajta szilárd lokalizálhatósággal, mint az első rendbeli szavak által megnevezett objektumok." (Burke, 2000: 370.) Ezeket Burke *dialektikus* kategóriáknak nevezi, nem pedig fiktív entitású kategóriáknak, mint például Bentham. Már maga a pozitivizmus kifejezés sem pozitív kategória – írja. A „ház" szó valamely pozitív megfelelőjét még csak-csak lokalizálhatjuk, de kudarcot vallunk, ha „a pozitivizmus elveinek megfelelő" kifejezés pozitív megfelelőjére próbálnánk rámutatni a társadalomban (Burke, 2000: 370.). Mégpedig azért, mert itt nem a dolgok állapotának és mozgásának a percepciójáról van szó, hanem (emberi) *cselekedetekről*, *eszmékről és viszonyokról*, amelyek köthetők ugyan tárgyi létezőkhöz, vagyis testi mozgásokhoz és dologi hordozó közeghez (médiumhoz), de nem azonosak velük. Márpedig „a pozitív terminológia elméleti bajnokai" (Burke, 2000: 370.) ezt követelik, és ennek hiányában képzelgésként, fikcióként utasítanak el mindenféle gondolkodást, ami elképesztően káros tud lenni: a pozitív kategóriákat favorizáló *science* nevében ilyen módon tekintik és definiálják nem-tudománynak, hanem *arts*nak (művészetfélének) a dialektikus kategóriákat használó bölcsészet- és társadalomtudományokat.

A társadalmi valóság megragadásának adekvát kategóriái tehát, hangsúlyozza Burke, dialektikus kategóriák, mert maga a társadalom is dialektikus létezésű, jóllehet sokan próbálkoznak pozitív terminusokra leszűkíteni. A pozitív és a dialektikus kategóriáknak viszont már a funkciója is különbözik. A pozitív terminusok az általuk megnevezett dolgok minél pontosabb felismerésére és azonosítására szolgálnak. A „ház" vagy az „elektron" szó bármely mondatban arra való, hogy jelentésük birtokában, amennyiben „találkozunk" velük, felismerjük őket. Avagy arra, hogy másoknak világossá tegyük, most éppen a házról (és nem a kerítésről), az elektronról (és nem a protonról) beszélünk. A dialektikus terminusok azonban nem az embertől független dolgok beazonosítását szolgálják, hiszen egyrészt a cselekvések

és eszmék mindig „emberi termékek", másrészt ezek határai sohasem húzhatók meg „tárgyi pontossággal". Arra valók, hogy *segítsék* az eredményes (társadalmi) cselekvést azon a mindig küzdelmes tárgyterületen, amit megneveznek. S ha itt ellentmondások vannak, vagyis egymást kizáró, de együtt előforduló dolgok vagy éppen tulajdonságok sokasága található, akkor ezt a vonatkozó kategóriának is tartalmaznia kell, egyébként elvéti tárgyát. Vagyis ha a társadalmi valóság kisebb-nagyobb területi *ellentéteket tartalmazó összetett realitást* fog át, akkor a társadalom tudományosan adekvát fogalmai is ilyenek kell, hogy legyenek.

Paul Ricoeur mintegy erre válaszolva mondja, hogy a társadalom megismerése nem a pozitív elemek színről-színre való kényelmes tükrözése, hanem *metaforikus megismerés,* mert a metafora nem elsősorban szókép, hanem gondolkodásmód. *Az élő metafora* (1975) című könyvében írja: azt akarom megmutatni, hogy „a metaforikus kijelentés szemantikai szándékára válaszolva miként kell átdolgozni az *igazság* és a *valóság*, illetve a *létező* felfogását." (Ricoeur, 2006: 379. Kiemelés: Sz. M.) Ricoeur abból indul ki, hogy sokféle diskurzustípus létezik (mindennapi, művészi, tudományos, vallásos és így tovább), és ezek mindegyikét áthatja a metaforikus gondolkodás, amely *az érzéki és az elvont, a képi és a gondolati, a gyakorlati és az elméleti, a művészi és a tudományos tudás között teremt kapcsolatot.* Mindez azzal jár, hogy az elvont, a gondolati, az elméleti és a tudományos diskurzus nem zárja ki magából az érzéki, a képi, a költői tudást, hanem ezekre építve és ezeket magába integrálva hozza létre a társadalom adekvát kategóriáit és ismeretét. Mert a társadalomtudományok művelése feszültséggel teli küzdelem, amely különböző szintű diskurzusok értelmezései révén és ezek között zajlik, nem pedig egy ego-logikus beszéd egyre mélyebbre vagy távolabbra való behatolása egy önmagában identikusan adott objektív valóságterületbe. Mert a tudományos „értelmezés […] két mozgás, a metaforikus és az elméleti kereszteződésében működő diskurzusmód. Kevert diskurzus tehát, amelynek mint olyannak mindenképpen ki kell állnia két egymással versengő igény vonzását. Egyrészt a fogalom világosságát kívánja meg, másrészt a jelentések azon dinamikáját igyekszik megőrizni, melyet a fogalom megtör és rögzít." (Ricoeur, 2006: 442.)

Olyan ez, mint a kanti teremtő képzelőerő, írja Ricoeur, amelyet Kant *Az ítélő erő kritikájá*nak 49. §-ában ír le, ahol ugyanis az ítélőerő megfeneklik, az esztétikai képzelőerő még megjelenítheti az eszmét. Ez az *életre keltő* ütközés arra készteti a fogalmi gondolkodást, hogy *többet gondoljon*. „A metafora azért nevezhető élőnek, mert egy már megalkotott nyelvet elevenít meg. A metafora azáltal élő, hogy a képzelet lendületét a fogalom szintjén a »többet gondolásba« viszi át. A »többet gondolásért« folytatott harc, melyet ez az éltető elv vezérel, az értelmezés »lelkét« alkotja." (Ricoeur, 2006: 442.) Hozzátenném, minden értelmezés lelkét, legyen ez köznapi, költői, tudományos vagy filozófiai. Mert az igazság nem állapot, hanem cselekvés és történés, amelyet alapvetően a retorikai gondolkodás és nyelv hordozz. Vagyis, Paul de Man lakonikus megállapítása szerint: „A retorika […] ismeretelméleti diszciplína." (de Man, 2000: 28.)

A társadalom sajátosságai

Az eddigiek alapján világos lehet az olvasó előtt, hogy a retorikai szemlélet és megismerési mód az obligát és domináns társadalomtudományi megközelítésekkel szemben új társadalmi valóságot tár fel és mutat be. Komoly tétje van tehát annak, hogy valaki rendszerközpontú vagy emberközpontú pozíció alapján gondolja el a társadalmat, hiszen a kettő legfeljebb szegmenseiben fér meg egymás mellett. Amennyiben pozitív kategóriák révén, apodiktikus tudásra törekedve, az objektív társadalmi valóság egyre „mélyebb" vonásait igyekszünk feltárni, azt sugalljuk, hogy egyszer majd teljesen birtokunkban lesz a társadalomra és az emberre vonatkozó minden törvény, strukturalista-funkcionalista összefüggés és oksági determináció. Képzeljük el, hogy ez az idea egyszer teljesül, mégpedig „egészlegesen". Nos, ez esetben „megöljük" a társadalmat, holott csak bizonyosságra törekedtünk, mert ha egy objektív valóságról már mindent tudunk, akkor az *megdermedt és érdektelen* valóság lesz. A szemlélet híve persze nem megy el ilyen messzire, jóllehet errefelé törekszik, ezért aztán megelégszik a közvetlen környezetének „objektiválásán". A retorika által favorizált tudás azonban más utakat követ a társadalmi valóság prezentálásában. Ennek az új valóságnak a sajátosságait hat pontban tudjuk vázolni.

1. *A retorikai társadalmi valóság emberközpontú*. Nem érdeklik tehát az emberek felett, alatt vagy éppen a hátuk mögött működő és ható rendszerek és determináló tényezők, mert ezek nem objektív valóságok, hanem konstruált modellek, amelyek kitűnően kielégítik a bürokráciák, az életidegen tudósok és a félművelt publicisták igényeit, miközben a társadalom tagjai messzemenően nem ezek alapján gondolkodnak és cselekszenek. Vegyük észre: ezek a szereplők felülről lefelé beszélnek a társadalom tagjaihoz és helyettük, bár a nevükben nyilatkoznak. A szociológia, mint általános társadalomtudomány visszatérő problémája saját tanainak társadalmi hatékonysága. Szerintem ez a magyarázat: a társadalom problémáit olyan nyelven és az elvontság olyan szintjén tárgyalják, amely érdektelen és felfoghatatlan a mindennapijait élő emberek számára. Akkor már inkább a társadalompszichológia vagy a kulturális antropológia, amelynek művelői képesek tudományosan úgy beszélni a társadalom tagjairól, hogy nem szakadnak el az emberek konkrét, átélt mindennapiságától.

2. *Az értelmezés új státusa*. A retorikai indíttatású társadalomértelmezés és -elmélet talán legjelentősebb újítása a tudás „beépítése" a valóságba. Ez persze nem teljesen új idea, sokkal inkább egy régi és elfeledett nézet revitalizálása. Az új státus azt jelenti, hogy nincsenek eleve *kemény és lágy* tények, csak egy adott összefüggés szempontjából fontos vagy kevésbé fontos tények és adatok. Így nézve a szavaink, a mondataink és a szövegeink nem kevésbé fontos tények, mint az életkorunk, a lakhelyünk, az iskolai végzettségünk vagy éppen a családi állapotunk. Színtiszta tudományos kényelmesség, ha az alapján minősítjük a tényeket, meg lehet-e őket mérni vagy sem. Az pedig kifejezetten romboló hatású, amikor az emberi tudást, amennyiben mégis vizsgáljuk, megpróbáljuk individuálisan produkált pozitív tényként kezelni, mint például a survey vagy a big data vizsgálatok. Hiszen a retorikai beszéd kifejezetten a szónok és a hallgatósága viszonyára, *párbeszédére* épül, és ilyen minőségében *cselekvő beszédről* van szó. Sokat írtak erről már az antikvitás és a reneszánsz korának retorikusai is, amely aztán nyelvészeti pragmatikában teljesedett ki. Ahogy Cs. Kiss Lajos írja:

„A nyelv felépülésének, használatának módját és formáit tekintve *retorikai* és *performatív* jellegű, amiből az következik, hogy nem létezik retorikamentes tiszta vagy természetes nyelv, s hogy a retorikai nyelv maga cselekvés a beszéd, az írás, az olvasás módozataiban." (Cs. Kiss, 2022: 173.) A társadalomalakító nyelvi értelem tehát lényege szerint retorikai beszéd, amely aktívan vesz részt a mindennapjaink formálásában.

3. Az így formált valóságot *nem a szükségszerűség uralja, hanem a lehetőség,* amely párosul az *ingéniummal*, az emberi találékonysággal és a fantáziával. Van abban valami vészes „öncsonkolás", ahogyan a tudományból és az oktatásból megpróbáljuk szisztematikusan kiszorítani a képzelőerőt, ezzel együtt a meg nem valósult, ám korábban lehetségesnek gondolt utakat, megoldásokat. Nincs értelmetlenebb kérdés – így az értelmetlen szentencia –, mint azt kérdezni: mi lett volna ha, hogy mi lehetett volna még. Pedig az erre a kérdésre adott válaszok sokkal fontosabbak, mint a múlt és a jelen társadalmának eseményeit regisztrálni. Ilyen és ehhez hasonló kérdések nyitják meg ugyanis az utat a cselekvő beavatkozások előtt. A szükségszerűség szorításában vergődő társadalom képe megnyugtató azon kevesek előtt, akiknek módjuk van megmondani, hogy mi is lenne ez a társadalmi szükségszerűség, de a „tévelygő" többség nincs ebben a kivételes pozícióban, és állítólag nem is lenne szerencsés, ha kikerülnének ebből a „nem tudják, de teszik" állapotból. A fantázia, a képzelet ezért is ellensége a *státus quo*nak, amely ellentét viszont dinamikát, változást visz bele a megmerevedett struktúrákba.

4. A társadalom nem egymástól elváló homogén entitásokból áll, hanem *dialektikus egységek összetartozásá*ból, amelyek ki is zárják egymást és össze is tartoznak. A retorikai gondolkodás kifejezetten dialektikus jellegű. Az *átvitel*, amely minden szókép mélyén ott van, éppen arról szól, hogy valami az is, amit megnevez, egyben valami más is. Ebben van az ereje és használhatósága, nem pedig a pontos definíciók által rögzített azonosság hajszolásában és prezentálásában. Az a tudomány, amely mindent színről színre akar látni és mindenáron el akarja kerülni az összetett és többértelmű kifejezéseket, elvéti a társadalmi valóságot, amely eleve feszültségekkel teli ellentmondásokból áll. Paul Ricoeur írja, hogy a metafora egy *olyan (társadalmi) valóság vagy lét megmutatása is, amely a metaforikus tudás nélkül nem állna a rendelkezésünkre.* Ugyanis „a metafora »helye« – legintimebb és legvégső helye […] a *van* kopula. A metaforikus »van« egyszerre jelenti azt, hogy nincs és hogy »valamiként van«. Ha pedig ez valóban így áll, akkor jogosan beszélhetünk metaforikus igazságról, az »igazság« szó olyan jelentésében, amely egyúttal »feszültségen« alapul." (Ricoeur, 2006: 12.) Clifford Geertz ideológia-felfogása pontosan ebben a szemléletben fogant. Hangsúlyozza, hogy az ideológia nem „magas szintű" hazudozás, hanem a politikai valóság adekvát nyelve. Hiszen a tudomány által itt ambicionált egyértelműség eleve eltünteti a politikát átható feszültségeket és ellentmondásokat. A metafora viszont olyan szimbolikus gondolati forma, amely eleve ellentmondásokat fog át és „a szó szerinti olvasatnál összetettebb jelentéseket közvetít" és ilyen valóságot mutat be (Geertz,1994: 40.).

5. A társadalmi valóságot *heurisztikus* fogalmakhordozzák. Az obligát tudomány előszeretettel keresi a hasonlóságokat és az ismétlődésket, így elsősorban a változatlanságot ragadja meg, valójában még a történetiség leírásában is. A nyitott jelentésű heurisztikus kifejezések viszont sokkal alkalmasabbak a társadalom összetett valóságának a megragadására. Mert *a*

társadalomban nem szigorú törvények, determinációk és objektív szerkezetek vannak, hanem valószínűségi fokozatok, keretek és szabályszerűségek, a tetteknek pedig nem determináló okai vannak, hanem indítékai, motívumai és preferenciái, amelyek a lehetőségek terében mozognak. Ennek következtében a szigorúan lehatárolt, egyértelmű kategóriák helyett ezen a vizsgálati területen *heurisztikus* (innovatív, felfedező) értékű fogalmak vannak, és főleg az, hogy ezek használatával miként prezentálunk egymás számára *elfogadható* tudást, nem pedig az, hogy miként lehet bármit *is logikai szükségszerűséggel, apodiktikusan* bizonyítani, mint ezt például Descartes tanította, és azóta is sokan ezt tekintik a tudományosság *sine qua non*jának. Bármely tevékenység, amely túllép az obligát látásmódon és a megszokott nyelven *mást* mutat fel, mint amit általában ott és azzal kapcsolatban látni szoktunk. Ez esetben nemcsak arról van szó, hogy „a nyelv másképpen szervezte meg a valóságot, hanem arról is, hogy a dolgok egy másfajta létmódját is láthatóvá teszi" (Ricoeur, 2006: 352.). Vagyis döntő eleme az innováció, amely azonban nemcsak a „nagyemberek" sajátja, hanem a mindennapi élet elengedhetetlen velejárója is.

6. Ez a társadalmi valóság *eleve emberi mű*. Descartes nézeteivel polemizálva a humanizmus és a retorika szellemében írta Giambattista Vico *Az új tudomány*ban: „A népek e világát nyilván az emberek alkották […] és így saját emberi szellemében találhatjuk meg annak módosulásait. Ezért, aki végiggondolja ezt a tudományt, magának meséli el ezt az örök eszmei történelmet, mert hiszen a »kellett, kell és kelleni fog« bizonyítéka segítségével maga meg is alkotja. Nem lehet biztosabb történet, mint az, amikor az beszéli el a dolgokat, mint aki megalkotta őket. Ez a tudomány tehát úgy jár el, mint a geometria, amely maga teremti meg a mennyiségek világát, miközben ezt saját elemeiből felépíti és szemléli; de reálisabb, amennyiben az emberek ügyei több valóságot tartalmaznak, mint a pontok, vonalak, felületek és testek." (Vico, 1963: 236–237.) Ma ezt többnyire úgy mondjuk, hogy *konstruktivista* tudományról van szó, amelynek még csak a vizsgálati tárgya sincs eleve készen, szemben a természettudós vizsgálati tárgyával. Mert hiszen „a népek e világát az emberek alkották", és alkotják folyamatosan. Ergo, nem választható le a kollektív cselekvésről, amelynek adekvát gondolati magva a retorika.

Irodalom

Adamik, T., A. Jászó, A., & Aczél, P. (2005). *Retorika*. Budapest, Osiris Kiadó.

Bender, J., Wellbery, D. E. (2000 [1990]). Retorikusság: a retorika modernkori visszatérése. (ford. Boda Zsolt) In Szabó, M., Kiss, B., Boda, Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 289–320.

Burke, K. (2000 [1950]). Retorikai identifikáció és retorika cselekvés. (ford. Kiss Balázs) In Szabó, M., Kiss, B., Boda, Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 357–384.

Cs. Kiss, L. (2022). A Társadalompoétika társadalomtudományi státusa: alapvetések. *Replika*. 2022 (124): 167–183. DOI: 10.32564/124.x.

De Man, P. (2000 [1996]). *Esztétikai ideológia.* (ford. Katona Gábor) Budapest, Janus/Osiris Kiadó.

De Man, P. (2006 [1979]). *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben.* (ford. Fogarasi György) Budapest, Magvető Kiadó. Második, átdolgozott kiadás.

Geertz, C. (1994 [1973]). Az ideológia mint kulturális rendszer. (ford. Fejér Balázs). In Geertz, C. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Budapest, Századvég Kiadó. 22–62.

Johnstone, H. (1990). Rhetoric as a Wedge: A Reformulation. In *Rhetoric Society Quarterly* Vol. 20, No. 2. 333–338.

Locke, J. (1979 [1683]). Értekezés az emberi értelemről. 2. kötet. (ford. Dienes Valéria) Budapest, Akadémia Kiadó.

Nietzsche, F. (1997 [1872]). Retorika. Az antik retorika vázlata. (ford. Farkas Zsolt) In Thomka, B. (szerk.) *Az irodalom elméletei*. IV. kötet. Pécs, Jelenkor Kiadó, 5–49.

Ricoeur, P. (2006 [1975]). *Az élő metafora*. (ford. Földes Györgyi) Budapest, Osiris Kiadó.

Szabó, M. (2022). *Társadalompoétika. A retorika, nyelvészet és az irodalomelmélet társadalomtudományi státusa.* I-II-III. kötet. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

Vico, G. (1963 [1747]). *Az új tudomány.* (ford. Dienes Gedeon, Szemere Samu) Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szabó Orsolya Edit
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola
orsolyaedit@gmail.com

A DIGITÁLIS TÉRBE ÁTKERÜLŐ KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ÁTADÁS: A KOLLEKTÍV ÉLETTŐL AZ EGYÉNI LÉT FELÉ

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.4

Bevezetés

Dolgozatomban a generációk közötti áthagyományozás történeti változásait járom körbe, valamint a kibővülő tanári szerep bemutatásán és értékelésén keresztül vizsgálom meg a digitális térbe átkerülő kulturális örökség átadást, kitérve az ehhez kapcsolható legaktuálisabb problémákra, úgymint az újfajta információfeldolgozási stratégiák megjelenése, valamint a digitális bevándorlók és bennszülöttek közötti különbségek.

„A kulturális örökség fogalma nyitott és folytonosan változó" (idézi Wessely, 2005: 19.) olvasható az *UNESCO* főigazgatójának, az emberiség kulturális és természeti öröksége védelméről szóló egyezmény 30. évfordulójára írt levelében. A kulturális örökség meghatározása, terjedelmének és minőségének megállapítása közel megoldhatatlan feladatnak bizonyul. Wessely Anna *A kulturális örökség fogalmának változásai* című tanulmányában körbejárja és kiterjeszti a fogalmat, végül a minket megelőző generációk hagyatékának egy részhalmazaként határozza meg azt. „A hagyaték és az örökség értelmezésében a leglényegesebb különbségek a közösség nagyságától függenek, amely lehet család, nemzetség, törzs, nemzet, etnikai vagy kultikus közösség, politikai osztály vagy foglalkozási csoport, sőt az *UNESCO* értelmezésében az egész emberiség." (Wessely, 2005: 20.) Tehát a család, a kisebb csoportok hagyatékától – mely a tárgyak mellett nyelveket, ideákat, szokásokat, rituálékat, hangokat és ritmusokat is magába foglalhat – haladunk a nagyobb, és önmagukban is differenciálódott csoportok előzetesen szelektált öröksége felé. Az ezredfordulón az *UNESCO* kidolgozta és rögzítette, a tárgyi örökség mellett, a szellemi kulturális örökség fogalmát, amely az eltűnőben lévő társadalmi gyakorlatok és hagyományok védelmét szolgálja.

Az emberi együttélést, annak változó szabályait, motivációt, a családmodell módosulását tanúságos lehet közelebbről megvizsgálni, ugyanis a generációk közötti áthagyományozás és a hagyatéki érték felbecsülésének is első állomása a család.

Érdemes végigkövetni, hogyan alakult át a szellemi örökség átadásának folyamata, amely a család szoros egységéből az intézményesült oktatás keretein belülre, majd ezt követően a média uralma alá került.

A generációk közötti áthagyományozás történeti változásai – A család és az intézményesült nevelés szerepe ókortól a modernkorig

Számos tudományos diskurzus zajlik az átalakuló rendszerekről, modern világunk digitalizációjáról, globalizációról, amelyek igyekeznek átfogó képet kialakítani arról, hogy mi is történik magával a 21. századi társadalommal. Azonban, ha meg akarjuk érteni jelenkorunk nagy társadalmi és kulturális változásait, és szeretnénk megismerni társadalmunk összetevőit és határait, akkor mindenekelőtt a tradíciókat kell vizsgálnunk.

Az antik világban a családi nevelés kora Kr.e. 8. századtól a 4. századig tartott. A kultúra átadása ebben, az elsődleges szocializációs közegben történt. Ekkor a család egy teljesen zárt egység, amelyben az apa korlátlan hatalma és az anya megkérdőjelezhetetlen tisztelete garantálta a belső stabilitást. Az ókori Rómában – a gyermek első éveiben – legfőképpen az édesanya feladata a hagyományok, szokások, vallási rítusok és a viselkedési normák átadása. Majd 7 éves korától az apa veszi át a gyermek nevelésének irányítását, ő tanítja ugyanis az írást, olvasást, számolást, törvényeket és az alap harcászati ismereteket is. Míg a lányok nevelése kizárólag családi keretek között történt, addig a fiúk képzése – a nagykorúság elérése után – a katonaságban folytatódott.

„Amikor az írástudás olyan szinten válik általános társadalmi elvárássá, hogy nem csupán egy szűk írnoki réteget kezd érinteni, hanem valamennyi, legalábbis a közösség életében aktívan részt venni kívánó család gyermekeit. Ekkor válik szükségessé, hogy a kulturális generációváltást és a speciális, már nem a hagyományos anyai és apai szerepből, s annak természetes továbbadásából fakadó feladatot maga a közösség oldja meg, szakembereket alkalmazva arra. Az ókori keleti társadalmak kezdeményei után európai kultúrkörünkben erre a klasszikus görög világban, a Kr.e. 4-5. század fordulóján kerül sor." (Gloviczki, 2015: 85)

Az intézményes nevelés kialakulása Kr.e. 4. századra tehető, de kezdeti formái szinte egyidősek az ókori civilizációk kialakulásával. A szülők mellett megjelenik a professzionális nevelő, a pedagógus, akinek óriási szerepe lesz a szellemi örökség átadásában. Munkájával biztosítja a társadalmi tudás áthagyományozását, valamint a fiatal generáció folyamatos előrehaladását. Az intézményes nevelésben dolgozó pedagógusok vállalt célja a hatékony ismeretátadás és az egyéni érvényesülés biztosítása, azonban az iskola felállításának rejtett szándéka a tradícióőrzés, és ezáltal a gazdasági és politikai stabilizáció megtartása volt. A kultúra intézményrendszerei kiépülnek és elkezdenek differenciálódni. Bár Róma leigázta ugyan Görögországot, de a görög kultúra mégis meghódította Rómát. Így tehát a görög műveltségnek jelentős szerepe van az európai kultúra megalapozásában. Az antikvitás nagy pedagógusai és politikusai felismerték, hogy a nevelés közügy, társadalmi és politikai hatalom. „Az antik Róma politikusai tudatosan hoztak létre levéltárakat, könyvtárakat és múzeumokat, amelyek garantálták a múlt és az élő örökség megmaradását akkor is, ha annak esetleg szóban és tettekben történő átadási folyamatában zavar állna be. […] A kulturális örökség jelentős részét gyűjteményekben halmozta fel és őrzi az emberiség. […] Létrejöttük az írás kialakulásához hasonlóan az emberek azon természetes igényéből származik, hogy a közösség emlékezete fennmaradjon, az új generációk megismerhessék az elődök tapasztalatát, vagyis a történelmet." (Monok, 2005: 10.)

Egészen a 17. századig a házasság és abból létrejövő család elsősorban termelői csoportként funkcionál, közössége teljes mértékben a családi vállalkozásra épül. A termelő és újratermelő munka közötti megosztás a legfontosabb ösztönzője az együttélésnek, tekintet nélkül a szubjektív érzésekre. A férfinak szüksége van a nőre az utód felneveléséhez, a nőnek pedig szüksége van a férfira a termeléshez. A közszolgáltatások előtti világban a legtöbb dolog tehát a család szintjén zajlott.

„Korábban a rétegzett társadalom rendi tagozódásán túl a kommunikáció stabil hierarchiáját biztosította a vallásos világképben kifejeződő egységes világlátás is. […] Istennek tetsző vagy nem tetsző megkülönböztetés." (Luhmann, idézi Bognár, 2015: 22) Az uralkodó elit az egyház nevében szabályozta az élet minden területét pl.: a szülőnek hogyan kell beszélni a gyerekkel, a férj mit tehet asszonyával. Az emberek könnyen hozták meg „nagy" döntéseiket, hiszen azt kellett tenniük, amit a szüleik tettek annak idején, és amit Isten is jó szemmel néz. Engedelmességükért és hűségükért cserébe viszont megkapták az állandóság és tartozni valahová érzését, valamint egy szilárd identitástudatot. Ugyan kevés szabadsággal rendelkezett a korabeli ember, de sohasem volt egyedül.

Idővel a polgárság elkezdi kivonni magát a társadalmi szakralitás viszonyrendszeréből és saját gazdasági potenciálja alapján kezdi el definiálni magát. Ennek következményeként Isten központi szerepét az ember veszi át, a szakralitást megjelenítő struktúra meggyengül és a társadalmi kommunikáció kimozdul az egysíkúságból. Az emberek óriási szabadságot kaptak, de egyúttal megtapasztalták a magányos létezés fogalmát. A premodern kori állam, funkcionálisan differenciált társadalommá vált, amelynek következményeként teljesen átalakultak az évszázados együttélés szabályai, valamint a személyes emberi viszonyok is. A 18-19. században az emberek már nem termelési közösség tagjaként definiálják magukat, hanem individuálisan vesznek részt a termelésben (alkalmazottként, munkavállalóként). Ezzel egy időben az állam kiszélesíti beavatkozási jogkörét, az oktatás intézményesül, ezáltal a család korábbi egysége megszűnik. A modern társadalomban létrejön a polgári magánautonómia és a gazdasági átalakulás eredményeként az új család. Ebben a modellben ugyan a tagok gazdasági tevékenységen kívül is gondoskodnak egymásról (pl.: ifjúkori szocializáció, öregkori ellátás), azonban a család a legtöbb kultúrában elveszti a korábbi – nevelés, védelem, gondviselés, irányítás – alapvető tradícióit és orientációs funkcióit.

Itt meg kell említenünk a zsidóságot, ahol a modern kor végéig kiemelt jelentőségűnek mondható a család, amely a kultúraátadására óriási hangsúlyt fektet. A család, mint a generációk közötti áthagyományozás színtere, különös szerepet tölt be a zsidóság kultúrtörténetében. A zsidó család egy rendkívül összetartó és szilárd közösség, alapja természetesen a vallás, az ősi tizenkét törzs szakrális szövetsége. Ezt a szövetséget a zsidóság hányattatott sorsa újra és újra megerősítette, az újrakezdés és megújulás ismétlődő elemként jelenik meg történelmükben. De hogyan sikerült újjászervezni ezt a vallást, népet és kultúrát annak ellenére, hogy a náci Németország kísérletet tett a szisztematikus kiirtására? A kulcs talán a család megbonthatatlan egységében rejlik. A II. világháború után, egzisztenciálisan teljesen kiszolgáltatva, megfosztva szakrális központjaiktól, a zsidóságnak az életben maradt családtagokkal ápolt szoros kötelék és a közösen gyakorolt vallás biztosította a túlélést. A zsinagógák és országuk lerombolása után, a nyilvános és közösségi összejövetelek

megszűnésével, ebben a kritikus időszakban a vallási tanulmányok, nevelési gyakorlatok és a szövetség megújítása is a család szintjén történt. A holokauszt egy nagyon fontos igazodási pont a modern és posztmodern kor elhatárolásában. Pásztor János, református lelkész a következőképpen fogalmaz: „Auschwitz ténye önmagáért beszél, puszta ténye cáfolata a modern haladáseszménynek. Ennek helyébe lép a posztmodern, aminek jellemzője a bizalmatlanság és a bizonytalanság." (Pásztor, 2000: 259)

Posztmodernkor – A digitális térben zajló kulturális örökség átadás

Az emberek, kiváltképpen a gyermekek szocializációs folyamatára egyre nagyobb hatást gyakorol a tömegkommunikáció. A modern korban a legtöbb felmerülő szükséglet elsődleges kielégítésére a korabeli ember a háztartásokban fellelhető könyveket választotta. „Nem volt szükség személyes találkozásra ahhoz, hogy hasonló módon gondolkozzunk a világról, elég volt ugyanazt olvasni hozzá." (Andok, 2015: 114) A 18-19. században a polgárságnak számos új igénye jelenik meg, pl.: információrögzítés, - tárolás és - továbbítás, valamint a technológia fejlődése is jelentősen felgyorsul. „A modernizálódó és rétegződő társadalomban a média valóságos csoportos együttlétet helyettesítő funkcionális elem, mert már lehetetlenné vált, hogy „mindenki egyszerre jelen legyen" egy találkozáson." (Alexander, 2007: 150) A kollektív élettől való eltávolodás eredményeként (a történelem során először) az ember a romantikus kapcsolatotok és a média felé fordul annak érdekében, hogy enyhítsen egzisztenciális magányán.

A mai gyermekek olyan családokban születnek és nőnek fel, ahol a televízió folyamatos háttérzajként funkcionál. Ezenfelül a fiatalok zsebében, kezében egészen korai koruktól kezdve ott van egy olyan eszköz, ami a nap 24 órájában rendelkezésükre áll, és arra használhatják, amire csak akarják. A hazai okostelefon kutatások közül az egyik legfrissebb, az *eNET* felmérése szerint az okostelefon és internet használatának terjedése töretlen, amely növekedés összhangban áll az uralkodó digitalizációs trendekkel. „Legaktívabb használat a 30 év alattiak és a tanulók körében mutatkozik: ma már eléri a 100%-ot az internet- és az okostelefonhasználók aránya e korcsoportban" (Hack-Handa, 2022).

George Gerbner a generációk közötti történetek átadásának megváltozását a saját kultivációs elméletének keretein belül elemzi. Úgy gondolja, a média okozza a közösségek változatos történeteinek haldoklását. A TV-ből áradó információt már nem a családtól, szomszédtól, közeli ismerősöktől, tanároktól, vallási vezetőktől kapjuk, hanem idegenektől. A probléma szerinte az, hogy nem a saját kultúránkból érkeznek az üzenetek, és általában kereskedelmi jellegűek. Arra a következtetésre jut, hogy történeteink globalizálódnak és ezáltal sematikussá is válnak. Ismétlődő formulákra épülnek és ugyanaz a mozgatórugója az összesnek, el akarnak nekünk adni valamit. Ezen tartalmak a hatalmi viszonyrendszert tükrözik vissza és szilárdítják meg egyszerre. A kultúra teljesen kontrollált és sokszínűsége csupán csak illúzió (Gerbner, 2002). Herbert Marcuse, a modern médiakutatás egyik neomarxista követője szerint, ennek következményeként, egydimenziós emberekké sorvadunk. Ez persze jót tesz a

fennálló rendszer logikájának, hiszen kevesebbet művelődünk, érintkezünk művészetekkel, olvasunk, és nem gondolkozunk el azon, hogy ki és mi korlátoz bennünket. Ez választ el attól, hogy saját autonómiánkból érdemben reflektáljunk a világra. Ki vagyok én? Mi az én dolgom? Ahelyett, hogy ezekről a kérdésekről elmélkednénk, önmagunkkal találkoznánk, a reklámok hatására az anyagai javak megszerzése válik fontossá. Nem válaszoljuk meg életünk nagy kérdéseit, így emberi komplexitásunk megszűnik (Marcuse, 1990).

A kulturális teoretikus *Stuart Hall* szerint a posztmodern kor a szubjektum átalakítása során kivonja azokat a kapaszkodókat, amelyek a modernitásban kulturális rögzítettséget, biztos sarokpontokat jelentettek az identitás kialakításában, továbbá a globalizáció elidegenít azoktól a kulturális elemektől, amelyek hagyományosan meghatározták az egyén szociális kötődéseit, a család, a kisebb csoportok és a nemzet szintjén egyaránt (Hall, 1997). Míg korábban az egyén számára a család jelentette az emocionális központot és látta el a kontrol szerepét, addig az új társadalmi rendszerünkben a média tölti be ezt a szerepet – állítja Sherry Turkle, a *Reclaiming Conversation* kötet szerzőnője (Turkle, 2015).

Ugyan a gyermekeket az első szociális hatások még mindig a családban érik, de mi történik akkor, ha már a szülők is széttöredezett identitásokból alakították ki saját személyiségüket, és a gyermekük szubjektuma is ezt képezi le? Ady posztmodern olvasata, a „*minden Egész eltörött*", úgy hangzik, hogy a kerek, elejétől a végéig tartó történetek már a múlté. De vajon meddig mehetünk el a történetlenségben, ha élményeink megosztására ösztönösen vágyunk? Ugyanis ha mindenki saját maga hozza létre, saját logikája alapján, a saját történetét, ki lesz, aki értelmezze azt?

Olga Tokarczuk lengyel írónő, 2019-ben az irodalmi Nobel-díj átvétele alkalmából mondott beszédében ezen problémára reflektál. „Évszázadokig élt az a vélekedés, hogy minél többet tud egy ember a világról, azaz a tényekről és azok összefüggéseiről, annál boldogabb, egészségesebb és gazdagabb lesz, és ha sok ember válik műveltté, akkor az egész társadalom jobbá válik. Annyi párhuzamos, szubjektív narratíva érkezik most már az emberek felé, hogy kiveszőben van az univerzális látásmód, nincsenek közös metaforák, mítoszok, mesék, amelyeknek ismeretei érthetővé tették eddig a történeteket. Nincsenek érvényes hivatkozási pontok, példák, amelyek ugyanazt jelentik mindenkinek. Az élet események sorozatából áll össze, és ha ezeket az eseményeket nem lehet érvényesen elmesélni, akkor azokat megérteni sem lehet."[1] (idéz Magyari, 2019)

Szűts Zoltán a világháló korának sajátosságait vizsgálva rámutat arra a fontos tényre is, hogy az online térben „egyik pillanatról a másikra szögellentétes felfogású szövegközegben találhatjuk magunkat, és a teljes átjárhatóságból kifolyólag képtelenek vagyunk egy eszmerendszernek alávetni magunkat." (Szűts, 2011: 66) Többek között ezért kiemelkedően fontos legalább a közoktatásban közösen elsajátított történeteket ajándékozni a jövő generációja számára. Az irodalom által felismerhető közös viszonyítási pontok, meglévő poétikai eszközeink és kohéziós elemek megismerésére szentelni az időt (Szűts, 2021, illetve 2014). Kusper Judit szavait idézve: „A fiatalok nem attól lesznek műveltebbek, ha megismerik *Berzsenyi* vagy *Kazinczy* nevét és néhány versét, hiszen ezen ismeretekhez ritkán kapcsolódik

[1] A teljes beszéd angol fordítása itt olvasható: https://www.nobelprize.org/uploads/2019/12/tokarczuk-lecture-english.pdf

revelatív élmény, nagy felismerés vagy éppen katartikus befogadás. […] Az irodalomoktatás célja (különösen az első nyolc osztályban) a világ allegorikus és szimbolikus megismerésének felismer(tet)ése, […] a narratívák sokféleségének dekódolása lehetne."(Kusper, 2019: 11)

A megváltozott, kibővülő tanári szerep fontos eleme az online térbe átkerülő kulturális örökség átadása, amely során a pedagógusnak még mindig vezetnie kellene a diákokat és nem felzárkózni hozzájuk. „Európa számos országában – többek között hazánkban is – fontos kérdés, hogy milyen médiahasználati és médiaismereti különbségek rejtőznek a nemzedékek között. Így áll elő az a sajátos helyzet, hogy a hagyományos iskolarendszerben hivatalosan a médiahasználati kompetenciákkal alacsonyabb fokon bíró generáció (a tanárok) hivatottak tanítani a náluk magasabb fokú médiahasználati kompetenciákkal bírókat (a tanulókat)." (Bokor, 2015: 202)

Újrastrukturálódó, átdigitalizált világunk újfajta nevelési-oktatási tevékenységekkel bővülő iskolát hoz létre, melyben a nevelési célok és a tanulási- tanítási folyamatok is megváltoznak. A diákokat fel kell készíteni a 21. század kihívásaira, amely a posztmodern kori befogadótól különböző információfeldolgozási stratégiák ismeretét és informatikai tájékozottságot is elvár. Az átalakult olvasási szokásokat kielégítő és az oktatási intézményekben megvalósítható IKT eszközökkel történő tanítás, a mediatizált szöveget értő és tudatosan használó diákok nevelése rendkívül összetett, bonyolult feladat. Azonban az újfajta tudásátadás nem alakul ki csupán a platform megváltoztatásával. Új digitális kihívásokkal kell szembenéznünk, és olyan megoldásokat kell találnunk, amelyek hosszú távra szólnak, hiszen mindannyiunk érdeke, hogy az iskola világa meg tudjon felelni a 21. század elvárásainak. Bár a 2010-es évektől valóban érzékelhetővé vált az oktatási rendszerünk „modernizálása" és az információs műveltség fejlesztésének szándéka – a Nemzeti alaptanterv is kiegészült az Európai Unió által javasolt digitális kompetenciákkal –, azonban a technológiai akadályok problémáját áthidaló, valós megoldások még a mai napig váratnak magukra. Nem meglepő módon az elmúlt évek drasztikus változásai, a tantermen kívüli digitális munkarend kivitelezése felszínre hozták az újmédia és a pedagógiai módszerek összehangolásának hiányait. Szembe kellett néznünk a szűkös módszertani útmutatásokkal, a pedagógusok és tanulók IKT-eszközökkel való változó minőségű ellátottságával és a szükséges technikai készségek birtoklásának hiányosságaival.

Összegzés

A digitalizáció tehát markánsan jelen van életünkben, annak minden negatív és pozitív aspektusaival együtt. Az újfajta kommunikációs struktúrák, az újmédia eszközei hatással vannak a tanulási folyamatokra, módszerekre és a 21. századi iskola egész életére. Ebből kifolyólag a mai oktatáskutatók egy csoportja úgy gondolja, hogy az iskolában tanított, a szellemi kulturális örökség részét képző, kánont le kell redukálni és a diákoknak sokkal inkább a gyakorlati életben használt, problémamegoldó képességeit és a digitális szövegértés-szövegalkotás kompetenciáit kell fejleszteni. Azonban valóban az segíti leginkább a diákok hatékony érvényesülését, ha az újfajta információfeldolgozási stratégiák tanítása kerül előtérbe, háttérbe szorítva ezzel a különböző tantárgyak tanításának értékközvetítő funkcióját? Átvihető-e, illetve át kell-e vinni megszokott kánonjainkat az online térbe? Sikeresen újjáépítettük falvainkat digitális térben, azonban a személyes érintkezés hiánya

és az állandó online jelenlét döntő változásokat eredményezett. Korábban minden emberi konfliktusról és együttlétről tudtak az egy közösségben élő emberek, és a népi kultúra keretein belül reflektáltak is rá. Ma senki sem tudja, hogy ténylegesen mi történik mások életében. Ez az izoláció és fizikai magány azonban megterheli a többezer éves kollektív élethez szokott ember tudatát. Lelki és mentális szükségleteink nem feltétlenül alakulnak a társadalmi szerkezet átrendeződésével.

„Egy szekularizált, a racionalitás keretei által lezárt, véges világban azonban többnyire nem kapunk egységes, szent és sérthetetlen választ életünk célját és értelmét illetően. Korunk és hétköznapjaink feszültsége, figyelmen kívül nem hagyható módon, véleményem szerint abból ered, hogy saját tapasztalataink és belátásunk alapján kell választ találnunk bizonyos kérdésekre, „az emberi szenvedés nyomasztó terhére – a betegségre, a rokkantságra, a gyászra, az öregedésre és a halálra", amelyekre az általános felfogás szerint „minden kornak megvolt a maga elképzelhető válasza" (Anderson, 2006: 24)

Irodalom

Alexander, J. (2007). A tömegmédia rendszerszemlélete történelmi és összehasonlító nézőpontból. In: Angelusz, R., Tardos, R., Terestyéni, T. (szerk.): *Média– Nyilvánosság–Közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó. 150.

Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 24.

Andok, M. (2015). Médiahatások. In: Aczél, P. (szerk.): *Műveljük a Médiát!,* Budapest, Wolters Kluwer Kft.. 114.

Bognár, B. (2015). A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika*. 95. 6. sz., 22.

Bokor, T. (2015). Médiaértés. In: Aczél, P. (szerk.): *Műveljük a médiát!*, Budapest, Wolters Kluwer Kft. 202.

Gerbner, G. (2002). *A média rejtett üzenete*. Budapest, Osiris kiadó.

Gloviczki, Z. (2015). *Bevezetés a pedagógiába.* Budapest- Piliscsaba, PPKE – BTK. 85.

Hack-Handa, T. (2022). *A plafont súrolja a hazai okostelefon- használat*. Letöltés: https://enet.hu/a-plafont-surolja-a-hazai-okostelefon-hasznalat/ (2023. 01. 07.)

Hall, S. (1997). A kulturális identitásról. In: Feischmidt, M. (szerk.): *Multikulturalizmus,* Budapest, Osiris Kiadó. 60-85.

Kusper, J. (2019). Kánonok és kultuszok a gyermek- és ifjúsági irodalomban. In: Kusper, J. (szerk.): *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Litterarum,* Eger, Eszterházy Károly Egyetem. 11.

Magyari, P. (2019. 12. 08). A 21. század uralkodó műfaja már a filmsorozat - mondta az irodalmi Nobel-díj átvételekor Tokarczuk. *444*. Letöltés: https://444.hu/2019/12/08/a-21-szazad-uralkodo-mufaja-mar-a-filmsorozat-mondta-az-irodalmi-nobel-dij-atvetelekor-tokarczuk (2023. 01. 08.)

Marcuse, H. (1990). *Az Egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Monok, I. (2005). A kulturális örökség közvagyon? In: György, P., Kiss, B., Monok, I. (szerk.): *Kulturális örökség - társadalmi képzelet*, Budapest, OSZK–Akadémiai Kiadó, 10.

Pásztor, J. (2000). A posztmodern állapot, *Református Szemle*, 2000, 93. 4.-5. sz, 259.

Szűts, Z. (2011). Torlódott galaxisok. *Egyenlítő*. 7-8. sz. 60 – 66.

Szűts, Z. (2012). An Iconic Turn in Art History - The Quest for Realistic and 3D visual Representation on the World Wide Web. In: Benedek, A., Nyíri, K. (szerk.): *The Iconic Turn in Education (Visual Learning),* Frankfurt am Main, Peter Lang, 59-66.

Szűts, Z. (2014). *Szellem a gépben: Hálózati irodalomtudomány*. Budapest, Kossuth Kiadó

Turkle, Sherry (2015): *Reclaiming Conversation. The Power of Talk in a Digital Age*. Penguin Press, New York.

Wessely Anna (2005): A kulturális örökség fogalmának változásai. In: György Péter, Kiss Barbara, Monok István(szerk.): *Kulturális örökség- társadalmi képzelet*, OSZK–Akadémiai Kiadó, 19-20

Z. Karvalics László
IASK-FTI
laszlo.karvalics@iask

A KÖNYV HÉT ÉLETE ÉS HÉT ÉRTÉK-KISVILÁGA

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.5

„A könyv hosszú históriája és jövője elválaszthatatlanul összekapcsolódik"
(Simone Murray)

A helyesírásellenőrző makacsul azt szeretné, hogy egybeírjam a könyv és a hét szavakat, mert a memóriájában a „könyvhét" kifejezést tárolja. A kiirthatatlan és zavaró kék aláhúzás miatti bosszúságot azonban elfújja a rácsodálkozás. Lám, még egy ostobán intelligens szoftver is visszatükröz valamit abból, hogy az elsődlegesen tartalomhordozó fizikai objektumként felfogott *'könyv'* univerzuma jóval tágabb az ez idáig a világon kiadott 130-140 millió könyvcímnek és ezek sokmilliárdnyi, még meg nem semmisült, polcokon pihenő és kézbe vehető könyvpéldányának a tárgyi világánál. A könyv kizárólag egy összetett, sokdimenziós *'könyvkultúra'*, egy bonyolult *'könyves ökoszisztéma'* részeként létezik[1], amely elválaszthatatlan

- a könyvek teremtésének, létrehozatalának emberi és intézményi hátországától (szerzők, szerzői jog és jogászok, kiadók és kiadói szakemberek, fordítók, nyomdák és nyomdászok, tipográfusok, borítótervezők, illusztrátorok, könyvkötők – meg az ő képzésük, tudásvilágaik, szakmai szervezeteik, eszközeik, gépeik, eljárásaik, változatos szubkultúráik),
- a fogyasztási jószággá (áruvá) tett könyvtermék forgalomba hozásának infrastruktúrájától (könyvkereskedő cégek és dolgozóik, könyvraktárak, könyvszállítás, könyvesboltok, antikváriumok és eladók, könyvtárak és könyvtárosok, az iskolákban könyvtárostanárok),
- a felhasználást segítő és kényelmesebbé, otthonosabbá tevő kiegészítő tárgyvilágtól (könyvespolc, könyvszekrény, könyvvitrin, könyvtámasz, könyvjelző, könyvdoboz, könyvdísz, újságtartó, kávéházi újságolvasó, valamint ezek asztalos, iparművész és más előállítói és terjesztői),
- a könyvkulturális közösségektől és eseményvilágaiktól (könyvklubok, író-olvasó találkozók, könyvfesztiválok, könyves folyóiratok és szakújságírók, könyves csoportok, könyvtörténészek és olvasáskutatók, biblioterapeuták).

[1] Ugyanezt Murray (2021, 1) „dinamikus hálózatnak" nevezi. *„Books are never simply viewed as objects in and of themselves, but are positioned within dynamic networks"*.

A „könyv jövőjéről" folytatott párbeszéd tehát önmagában értelmetlen[2], ahogy annak bizonyultak a könyv halálát, a közelgő biblio-apokalipszist prófétáló jövendölések is a múlt század kilencvenes éveitől (Murray, 2021). A könyv nagy túlélőképessége újólag felhívja a figyelmet arra, hogy még a teljes könyvkulturális erőtér változásai sem vizsgálhatók önmagukban. A lényegi átalakulások mögött mindig átfogó kulturális transzformációt kell keresünk, amely pedig elválaszthatatlan a folyamatosan újrarendeződő társadalmi-gazdasági-technológiai-civilizációs mezőtől. A lényeg ugyanis nyilvánvalóan és közismert módon nem a könyv, mint fizikai objektum sorsa, hanem az, hogy miképpen ölthetnek – a tér és az idő korlátainak leküzdése érdekében – extraszomatikus testet az emberi elme működésének eredményeként megszülető, és e működést támogató szellemi tartalomformák. A „hordozó" az adott tartalomformához igazodó funkciót leginkább szolgáló alakot ölt – majd megváltoztatja ezt az alakot, ha a régi elavult és egy másik már jobban szolgál.

A nyomtatott könyv, amely egykor maga is a kéziratos másolással sokszorosított tartalmak kiszorítójaként született meg, ma sok hagyományos műfajában áll vesztésre a digitális szövegtér megjelenésével. Mégsem ejt senki könnyet a hatalmas, papírzabáló telefonkönyvekért[3], a vastag menetrendekért[4], a gyógyszerkönyvekért[5] vagy a sokkötetes lexikonokért[6]. Az azokban foglalt tartalmak ma máshogy, máshonnan, sokkal egyszerűbben, anyagtakarékosabban és gyorsabban érhetők el.

---

[2] Mi sem jellemzi jobban ennek a diskurzusnak a mihaszna voltát, mint a leggyakrabban elhangzó nosztalgikus argumentum: *„én még mindig szeretem a nyitott könyv illatát és később sem akarok lemondani róla"*. A menetrendszerű elérzékenyedés helyett inkább lássuk be, mennyire megtévesztő a könyves ökoszisztéma talán legjelentéktelenebb, sokadlagos fontosságú mozzanata felől közelíteni. Másrészt ott, ahol ez valóban tényleges keresletet jelent, a kínálat rögvest gazdagodni fog könyvillat-keltő piaci termékekkel. Az e-könyvek megjelenését követően került először elő a hiányzó illat kérdése. 2009-ben robbant a hír, hogy egy cég öt különböző illatban könyvszagú dezodort dobott piacra. Utóbb április elseji tréfának bizonyult, de az akció annyira sikeres volt, hogy később mégis megjelent a piacon mind az öt illat, az új könyvétől a nagymama polcának dohos odorjáig. Ma pedig több tucat különböző könyvillat-tárgy kapható már, három termékosztályban: a légfrissítő mellett parfümként és illatgyertyaként is. Minden nagy áruház kínálatában megtalálhatók, a legtöbb fajtát az *Etsy* oldalán találjuk. Hitetlenkedők itt győződhetnek meg a lehetőségek elképesztő változatosságáról: https://ebookfriendly.com/book-smell-perfumes-candles/ Aki hazai termékre vágyik, keresse a *Világok Lángja* kézműves gyertyaöntőinek az „Elvarázsolt Könyvtár" vagy a „Currently Reading" szójaviasz gyertyáit.

[3] Magyarországon 2017-ben még majdnem 60 ezer telefonkönyv készült, 2020-ban már 17 ezernél is kevesebb. Eközben sziget-szerűen még volt igény CD-s terjesztésű telefonkönyvre is, amelyek száma azonban e három év alatt 31 ezerről mindössze 2500-ra csökkent. Az utolsó nyomtatott (2022-es) telefonkönyv a Postamúzeumba került. A papír-alapú, nyomtatott telefonkönyv 140 évet élt.

[4] A MÁV 2017-ben nyomtatta ki az utolsó menetrendjét. Akkori felmérésük szerint a papír-alapú változatot már csak az utazók alig több mint 1%-a használta.

[5] Magyarországon ma már egyetlen nyomtatott gyógyszer-információs kiadvány jelenik meg, a PHARMINDEX Zsebkönyv, a korábbi könyvformátumokat fokozatosan váltották fel a CD-s, majd az elektronikus változatok.

[6] Érdekes, hogy már az Internet-korszak hajnalán látszott, hogy a lexikonforma az egyik legkitettebb könyves műfaj (Dombi, 1996). Az idő tájt még a Microsoft 1993-ban indult, végül 62 ezer szócikkig jutó Encarta enciklopédiája volt a kihívó, amely aztán a CD-ről gyorsan a digitális térbe költözött, hogy 2009-ben végleg leállítsák az egész programot. Akkorra ugyanis a 2001-ben indult Wikipedia már meghódította az online enciklopédiapiacot, elsősorban annak köszönhetően, hogy demokratizálta a szerzőséget. Az 1768 óta folyamatosan megjelenő Encyclopedia Britannica 2012-ben dobta be a törölközőt, és szüntette meg nyomtatott változatának kiadását. Kisebb, specializált szaklexikonok azonban mai napig képesek megőrizni hagyományos formájukat. De ez a hídfőállás sem tartható sokáig, mert az új felhasználók nehezen „szoknak vissza" a digitális felületekről a könyvre. A Tinta Kiadó által gondozott, nagy magyar szinonimaszótár például sok kiadást megért, sikeres terméknek bizonyult még a huszonegyedik század elején is – hogy aztán 2021. december 1-től szabadon elérhetővé váljon online formában is.

A könyves ökoszisztéma egyik pontjának megváltozása sem szükségszerűen alakítja át az összetett rendszer más pontjait. A dematerializálódás, az e-könyv megjelenése például a hagyományos kiadói munka minden lényeges elemét megőrizte (a szerkesztési, tördelési, kiadványtervezési, terjesztési, stb. szakértelmek „átmentésével"), miközben ugyanez a változás számtalan új szereplőt teremtett, az elektronikus könyváruházaktól az online könyves közösségekig, blogokig.

Így újult meg minden esetben korábban is a könyvkultúra: a megváltozó rendszerméret és rendszerkörnyezet kiszorítja és a muzealizálódás felé tereli az ökoszisztéma egyes részeit, másokat átalakít, miközben új összetevőket plántál melléjük.

Ma muzealizálódnak a használaton kívülre került nyomdagépek, a szakkönyvtárak[7], amelynek állománya már digitálisan is elérhető. Muzealizálódnak a könyvbútorok, amelyek ma már nem mindennapos részei a lakásoknak, gyűjtői darabokká lettek. És végül természetesen muzealizálódnak a könyvpéldányok is, a digitális platform forradalmától függetlenül is, a maguk természetes módján. Minden elavul, ami nem az elmúlt 30-40 évben jelent meg. A szépirodalomban újrakiadások és újrafordítások tüntetik el a polcokról a korábbi életmű-sorozatokat, a jogdíj-terminus lejártával vagy az örökösök engedélyével egyre több mű válik (ingyenesen) hozzáférhetővé elektronikusan. Az idő maga szelektál: szerzők kopnak ki, újak emelkednek fel. Nincs másképp a tudományos és ismeretterjesztő könyvtermésnél sem: ahogyan az egyes tudásvilágok bővülnek, a régi formában őrzött, régi tartalom fokozatosan veszít érvényességéből. Az öröklési láncban a felmenők teljes falakat beborító polcrendszerein tárolt könyvek a megváltozott olvasási és könyvhasználati szokások miatt inkább gond, mint öröm forrását jelentik, a másodlagos könyvpiac csak a ritka, nagy értékű és könnyen értékesíthető darabokra nyitott[8].

A muzealizálódás azonban önmagában nem jelent értékvesztést vagy értékpusztulást, mert a nagyszámú őrzési helyen előforduló, alkalmanként kevés őrzési egység helyett néhány

[7] A könyvkultúra bölcsőiből, a kéziratok és kódexek előállítóiból, gyűjtőiből és sokszorosítóiból így lettek korábban könyvmúzeumokká a szerzetesi könyvtárak, hogy az újkor végére ez a sors várjon az arisztokraták magánkönyvtáraira is.

[8] Az egy külön elemzést érne meg, hogyan alakult át az antikvár könyvpiac a digitalizálódás következtében. Nehéz megmondani, hogy az új egyensúlynak mi a mérlege. Mind az eladói-kereskedői oldalt, mind a vásárlói oldalt is egyszerre értek ugyanis pozitív és negatív hatások. A vevő számára kedvező, hogy célzottabban tud keresni, előjegyezni, nagyobb eséllyel juthat hozzá keresett kincsekhez – igaz sokkal drágábban, mint korábban, a belépős-belelapozgatós „jó vételek" világa eltűnt. A kereskedők, ha vannak fenntartható raktárkapacitásaik, magasabb áron tudják, akár hosszú évekig is, tárolni a rendszerekbe felvitt könyveket, várva, hogy végre megérkezzen „a" Vevő, aki pont ezt keresi – emiatt nem kell jelképes áron polcon tartani őket, hátha valaki véletlenül meglátja és megkívánja. Eközben azonban sokkal több munka van az értékesítéssel, hiszen egyesével kell rekordokat készíteni, metaadatokat (főleg: állapotadat-leírást) adni, így felfelé tolódott az a kritikus értékküszöb, ami alatt már nem éri meg foglalkozni eladásra kínált állományokkal. Ezt a rést tudja részben betölteni a Könyvszekerek néven elhíresült, színre lépését követően több ágra szakadt kezdeményezés: a Könyvszolgálat Kulturális Egyesület által életre hívott Könyvmentők program (https://www.facebook.com/konyvmentok/?locale=hu_HU) vagy a Mozgó Könyvek (https://mozgokonyvek.hu/), amelyek ingyen vagy alacsony összegű vásárlással vesznek át és árulnak jelképes vagy alacsony áron. Sok tízezer könyvpéldány megmentése köszönhető a Fővárosi Közterületfenntartó Vállalat (FKF) Szemléletformáló és Újrahasználati Központjainak. Itt a hulladékudvarok mellett kialakított hatalmas könyvraktárakban jelképes darabáron értékesítenek könyveket. Könyvespolc-programjukban pedig „választékos minigyűjteményeket" állítanak össze nagy forgalmú, fővárosi helyszíneken (https://www.fkf.hu/konyvespolc-projekt), ahonnan el is lehet vinni és ki is lehet tenni könyveket. A gyakorlatot más városok (például Szombathely) is átvették.

őrzőhelyen tárolt, nagy mennyiségű állományok jönnek létre. Az egykor sűrűn használt könyvek és folyóiratok iránt már elvétve ébred érdeklődés – ezt pedig bőven kiszolgálják a kialakuló intézményi és magán-őrzőhelyek[9].

Mekkora fájdalom, mekkora veszteség, ha az otthonokból és a megszűnő vagy apasztásba menekülő könyvtárakból tömegével tűnik el és semmisül meg a korábbi könyvkultúra-korszak sok tízmillió egyedi könyvpéldánya[10]? Milyen típusaik, miért és milyen sorsra érdemesek?

Ebben a tanulmányban ezekre a kérdésekre keresem a választ. Ehhez kiindulásképp érdemes áttekinteni, hogy akár egyetlen könyvpéldányban is hányfajta értékforma testesül meg, amelyek bármelyike kulturális mikroörökség-objektummá teheti.

Kétség sem férhet hozzá, hogy az alapvető értékforma, a könyv értékszerkezetének primus interpares-e a *funkció*, ami egyáltalán értelmet ad a „könyvvé tételnek". A számtalan különböző tartalomforma, amely a rögzítés és sokszorosítás révén cserélhetővé, megoszthatóvá, fogyaszthatóvá válik, a lehetséges műfajoktól és a potenciális felhasználóktól függően pedig különböző funkcióosztályokba rendeződik. Emiatt mondhatjuk azt is, hogy a kérdés mindig a funkció, a tartalom sorsa, és soha nem az aktuális fizikai/formai manifesztációé.

Minden további értékforma már a könyv (még pontosabban: az anyagi világ részévé tett könyvpéldányok) fizikai testéhez, materiális valóságához kötődik.

A legkönnyebben mérhető érték a *vagyonérték*. Nem szükségszerűen esik egybe a forgalmi értékkel, de kétségkívül a piac „árazza be" az egyes darabokat. Az értékképző elem a példány ritkaságának és az adott tartalom iránt megnyilvánuló gyűjtői érdeklődésnek egyfajta szorzata, amit a régiség hatványoz. Az árban pedig nemcsak az előállítási és a kiadáskori értékek testesülnek meg, hanem a megőrzéshez, megóváshoz kapcsolódók is. Szerencsés helyzetben vannak azok a könyvek, amelyek rendelkeznek vagyonértékkel: ezek esetében ugyanis – a kézről kézre vándorlás ellenére is – folyamatosan biztosított a megfelelő gondozás, jó esetben a hozzáférhetőség, és nem kell a fizikai megsemmisüléstől tartani[11]. És noha a vagyonérték általában összekapcsolódik a tartalommal, ami miatt megvásárlásra érdemesül az adott példány, akár el is szakadhat attól, és bizonyos könyvek esetében a tartalomtól függetlenül klasszikus befektetési-tezaurálási objektummá válhat (mint a festmény, az arany vagy az érme).

Az *állományérték* ellentmondásosabban viselkedik. A tematikus könyvgyűjteményekben ugyanis további értékformák testesülnek meg[12]: az egykori állományépítő(k) kitartása,

[9] Amelyek persze nem kevés nehézséggel küzdenek. A rendkívül súlyos és nehezen mozgatható nyomdagépek gyűjtői kevés segítséget kapnak masináik elhelyezéséhez, szakszerű gondozásához. A könyvek szerelmesei állandó helygondokkal küzdenek, az őrzőhelyek fenntartása, fűtése sem könnyű.

[10] A régiségben az egyedi könyvpéldányt az exemplár szóval jelölték.

[11] Az ismerethiány, az értéktudat hiánya, a hozzá nem értés természetesen bármikor veszélyforrássá léphet elő. Sőt, paradox módon a sok értékhordozó egy fizikai helyen történő őrzése magasabb kockázati szintet jelent, hiszen a pusztulás esélye is hatványozott. Egy, kettő, három ismert helyen tárolt egyedi példány tehát még nem garancia az adott kiadás túlélési esélyének maximalizálásához – ahhoz további, minél több, földrajzilag és fenntartói szempontból diverzifikált őrzőhely szükséges. Ez a veszély a már muzealizálódott állományokra különösképp leselkedik, ezek pusztulása sok esetben unikumpéldányok megsemmisülésével jár. (Gondoljunk csak az alcsútdobozi kastély könyvtárának – világháborús felgyújtásakor elégő – 30 ezer kötetnyi botanikai ritkaságára).

[12] Az állományérték speciális esete a sorozatérték: minél teljesebb egy sorozat, annál nagyobb az állomány- és vagyonértéke is. Jellemző, hogy a megszállott sorozatgyűjtők, a sorozat egyes darabjainak esetében, a funkcionális értékkel nem törődnek, számukra a teljesség és befejezettség érzése a cél.

szakmai tudása, a tematikai gazdagság elérésének, egyre több, összetartozó kiadvány megszerzésének, utaztatásának, köttetésének, egymás mellé rendezésének, esetleg feldolgozásának, metaadatolásának sok-sok mozzanata. Alacsonyabb állományértéke van a tipikus, heterogén, „művelt értelmiségi sok minden iránt érzékeny" típusú[13], és jóval magasabb a tudás vagy a könyvkultúra perifériku sabb területeit megcélzó gyűjteményeknek[14]. Ez utóbbiak a gyűjtő halálával vagy még életében inkább törekszenek valamilyen intézménybe tagozódásra, felajánlásként vagy vásárlással.[15]

Különösen tanulságos a Szabad Európa Rádió egykori kutatóintézeti könyvtárának és a Selye-gyűjteménynek – két, külföldről Magyarországra irányított jelentős könyvgyűjteménynek – a sorsa. Egyikben sem testesült meg már funkcionális érték (állományuk javarészt elavult) nem képviseltek komoly vagyonértéket, de mindkettő jelentős állományértékkel bírt. Mintaszerűen járt el az OSA (Open Society Archive), amely teljes egészében átvette az egykori, soknyelvű állományt. Ami érdemes volt rá, betagozta saját Archívumába és a Közép-Európai Egyetem Könyvtárába. A magyar nyelvű állományt elajándékozták a bukaresti Magyar Intézetnek, amelynek a könyvtárát a Ceausescu-érában megsemmisítették. A végleges selejtezés előtt még bárki szabadon vihetett el példányokat, a már senkinek nem kellő darabokból pedig művészeti alkotások, installációk, bútorok, szobrok készültek.

Szabályos rémtörténetté alakult viszont az egykor 1 millió darabból álló, elsősorban a stresszkutatással kapcsolatos könyvet és tanulmányt tartalmazó Selye-hagyaték Magyarországnak ajándékozása, egy közvetítő alapítványon keresztül. A végül 42 kamionnyi állományt Szentes városa fogadta be sok huzavona után, hogy a felhalmozódó adósságok miatt – a szomorújáték végén – hulladékhasznosítók számára árverezzék el az egészet (Legát, 1999; Újszászi, 2009; Ring, 2015).

Az effajta állományokban rejlő érték megőrzésének az adott tematika köré építhető szakmai, turisztikai és más fejlesztési lehetőségek adnak értelmet abban az esetben, ha egyébként kihasználatlan vagy használaton kívüli ingatlan alkalmassá tehető a tárolásra, az alacsonnyá tett fenntartási költség pedig biztosítható. Az állomány jellegétől függően ez lehet állami, önkormányzati vagy akár közösségi-civil vállalás is.

---

[13] Kivéve, ha a gyűjtő maga olyan különlegesen neves, értékes közéleti, művészeti vagy tudományos szereplő, akinek a könyvtárát egyben tartani és látogathatóvá tenni kulturális „misszió". Így került az evangélikus egyházhoz Esterházy Péter és Gitta tizenötezer kötetre rúgó könyvtára 2021-ben, valamint Tandori Dezső és felesége közel hatezerötszáz kötete az Apor Vilmos Katolikus Főiskolához ugyanabban az évben. Hasonlóképp került az évek alatt a Borsodi, a Nemeskürty, a Hankiss, a Hernádi és legújabban a Simon-Puskás féle családi könyvtár a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének kezelésébe.

[14] Ilyen például Antonia Burrows angol nyelvű, de már magyar szekciókkal is gyarapodó feminista tematikus gyűjteménye, a nyilvános Közkincs Könyvtár a budapesti Rákóczi úton. https://www.facebook.com/kozkincskonyvtar/ Az állomány történetét ismerteti Varga (2019).

[15] Ez történt például a Fajszi Károly (1911-2004) által összegyűjtött csodálatos állománnyal, a világ egyik legnagyobb eszperantó gyűjteményével – amely 2004-ben szerencsére az Országos Idegennyelvű Könyvtár kezelésébe került, egyben is maradt, és azóta is gyarapszik. Mindez persze, ahogy korábban említettük, nem ok arra, hogy ne lenne értelme kisebb kollekciók építésére is vállalkozni máshol – ahogy például a Mezőhegyesi Önkéntes Pont teszi civil kezdeményezésként, akik Esperanto-Teko könyv- és folyóirat-gyűjteményük bővítéséhez várnak folyamatosan adományokat. A Pápai Jókai Mór Városi Könyvtárban így születhetett meg 2020-ban a Minikönyv-tár, Tari József pécsi gyűjtő anyagának átvételével. Dienes Gedeon egyedülálló tánctörténeti gyűjteményéhez is így jutott hozzá a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

Az *esztétikai érték* azonosításához sem csak egyetlen ösvényt kell bejárni. A méret, az arányok, a választott színek, az elrendezés és a tipográfia esztétikai élmény forrásává tehet bármilyen, igényes könyvet, amelynek kézbevétele minden alkalommal örömforrás (és amit a szakma pedig díjakkal, elismerésekkel jutalmaz). A magas művészi minőséget képviselő illusztrációk sokszorosított műalkotásnak tekinthetők, akárcsak a borítók (mint például Fajó János híres grafikái a Gyorsuló idő sorozat kötetein[16]).

Fajó János fénymásolt borítóképeinek óriásmontázsa Gróf Ferenc kiállításán

Lukács Máté felvétele – az ISBN könyv+galéria jóvoltából
https://www.artmagazin.hu/articles/interju/fajo_egyaltalan_nem_tartotta_az_eletmuvebe_illeszkedonek_ezt_a_sorozatot_neki_ez_ujjgyakorlat_volt

A legjobb borítótervezők és illusztrátorok képesek átkerülni a képzőművészeti kánonba, és sok művész tesz kedvtelve kirándulásokat a könyvek világa felé. Így fordulhat elő az is, hogy az esztétikai érték teljesen elszakad a funkcionális értéktől, vagyis már nem a könyv tartalma, hanem a borító művészi értéke miatt érdeklődnek iránta.[17] Ennek a szélsőséges formája pedig az a lakberendezési trend, hogy egy látványos enteriőr előállításakor egyetlen szempont lesz érdekes: a könyvek kinézete, de leginkább a polcon kifelé fordulva egyedül látható gerinc díszítettsége, attraktivitása, aranyozottsága. Vagy épp a színe. Belsőépítészek szín szerint rendezett polcokat álmodnak a nappalitérbe, és vannak cégek (például a Juniper Books), amely személyre szabott, dekorációs célú könyvtárak készítésére szakosodott (ha

[16] Az 1975 és 1980 között készült Fajó-borítók kópiáiból önálló kiállítást is készített 2022-ben Gróf Ferenc Konkrét idő címmel, amelyben igyekezett bebizonyítani, hogy noha Fajó maga nem tartotta sokra életművének ezt a vonalát, az valójában nagyon izgalmas konstruktivista kaland. https://www.artmagazin.hu/articles/interju/fajo_egyaltalan_nem_tartotta_az_eletmuvebe_illeszkedonek_ezt_a_sorozatot_neki_ez_ujjgyakorlat_volt

[17] Így járt például Tamkó Sirató Károly. 1928-as Papírember című kacsú verseskötetének fotomontázs-borítóját a Bauhaus-építész, Molnár Farkas készítette (Szeredi, 2017), és a laboratórium-háttér előtt gázálarcban gépelő titkárnő formabontó képe miatt lett Európa-szerte a korai izmus-vadászok felkapott relikviája – így maradtak hoppon a Tamkó-rajongók, akiknek az életében egészen ritka eseménnyé lett egy-egy példány felbukkanása.

kell, egyedi könyvborítókkal és tartókkal). Ám ne gondoljuk, hogy ez csak napjaink trendje, így biztosítva túlélést például a lexikonvilág jó állapotban megőrzött sorsüldözöttjeinek. A 19. század közepének brit dámái is nagyon szerették már, ha a könyvek borítója illik a kosztümjükhöz (Price, 2012).

Természetesen egy könyvpéldány állaga, épsége, szennyeződés-, szakadás- és sérülésmentessége is fontos szempont: nemcsak a vagyonértéke miatt, hanem mert így könnyebb vonzó tárgyként közeledni hozzá. Néhány könyvtípus a nyomda szeszélye, a használt technológia vagy a papírnyersanyag, esetleg a választott forma miatt lapozgatáskor gyorsan romlik, fedőlapját, gerincét ledobja (mint a második világháború előtti Officina Könyvtár amúgy igényesen szerkesztett darabjai), gyorsan kifakul napsütés hatására (mint pl. a Kriterion nagyon népszerű Téka című sorozata), vagy könnyen elnyűhető és szinte azonnal szakadozik (mint a Móra Kiadónak a hatvanas években indult népszerű ifjúsági regényei, a Delfin Könyvek első kiadásai). Ezek és hasonló társaik esetében minden egyes, hajdani teljes pompájában, hibátlanul megőrzött darab extra értéket hordoz – a kereskedelemben árnövelő tényező, a polcon és a tenyérben élmény a szép könyv kedvelőinek.

Szimbolikus érték számtalan forrásból adódhat a többi mellé. A generációról generációra öröklődő könyvek, az ajándék- és jutalomkönyvek vagy a sajátos egyedi történettel rendelkező, valamilyen eseményben szerepet játszó könyvek szimbolikus értéke az adott példányra vonatkozik csak: ugyanannak a kiadásnak egy másik darabja már nem rendelkezik vele. Árfelhajtó, ezen keresztül vagyonérték-növelő, ha igazolható a könyv egykori neves tulajdonosa (possessora). Ha személyes dedikációt vagy ex librist tartalmaz.

Vannak olyan könyvek, amelyek valamelyik vagy összes kiadásának minden fennmaradó példányához rendkívüli szimbolikus érték tapadhat. Ilyenek a cenzúrázott, betiltott, a betiltást követő megsemmisítési akciókat túlélő, megmentett, elrejtett kötetek[18]. Ideológiai-politikai okok miatt emblematikussá váló könyvek, amelyek megjelenése, szereplése valamikor jeles erkölcsi-ellenállási „tett" vagy épp az olvadás első jele volt[19]. Szamizdatok. Megcsonkított kiadások. Klasszikusok, amelyek a maguk korában kegyetlen kritikát kaptak. Fércművek, amelyekre a maguk korában kiemelkedő darabként tekintettek. Nagy művésszé érett szerző első kötete. Később sikerfilmmé lett történet első megjelenése. A sort a végtelenségig lehetne folytatni.

Könnyű alulbecsülni eközben az *információs érték* szerepét – elsősorban amiatt, hogy ez az értékforma jellemzően és leinkább egyetlen (vagy két) személyhez kötődik, valamilyen nagyon partikuláris, alacsony jelentőségűnek tűnő dologban. A tulajdonosi jegyek, az ajánlások, a dedikálások, a szövegbe az olvasó által bejegyzett glosszák önmagukban csak az érintett(ek) számára bírnak jelentőséggel. Egészen addig, amíg ez a „mikroinformáció" nem válik jelentéstelivé olyan kontextusban, ahol pontosan arra van szükség, hogy valamilyen „kirakós" elemeként segítsen kiegészíteni, pontosítani, megerősíteni, igazolni vagy épp

[18] A Fekete István Irodalmi Társaság elnöke, Horváth Tibor őriz egy megpörkölődött szélű példányt a társaság névadójának Zsellérek című, 1939-ben íródott könyvéből (Fenyvesi, 2019). Ezt listázták, betiltották, példányait nagyrészt megsemmisítették a háború után. Valaki egykor a tűzből szedte ki, így ez a példány többszörös szimbolikus értékkel bír az egyéb módon túlélő társaihoz képest.

[19] Így tettek szert „extra" szimbolikus értékre például, azok a később számtalanszor újra kiadott, Rejtő Jenő vagy Agatha Christie könyvek Magyarországon az 1950-es évek végén, amelyek a kultúrpolitika nyitása, egyfajta irodalmi ajtónyitás részeként jelenhettek meg.

megkérdőjelezni a rendelkezésre álló tudást.[20] Mai napig rekonstrukciós erőfeszítések tárgya a hajdanvolt könyvtári állományokról való ismereteink bővítése – amit, ha nem áll rendelkezésre máshonnan információ, magától a példánytól remélhetünk csak.

A nevezetes Bibliapéldány, az apa és a fiú tulajdonosi aláírásával a szennycímlapon

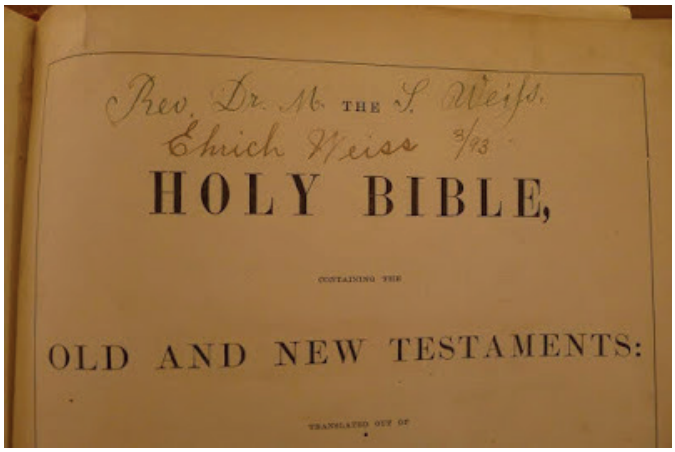

A kép forrása és a könyv történeti összefoglalója:
https://www.wildabouthoudini.com/2016/08/the-doctor-nurse-and-bible-of-ehrich.html

Könyvpéldányokban mindig rejlik illusztrációs potenciál: iskolákban, egyetemeken valamilyen témakör bemutatásakor mindig jól jöhet, ha fizikai valójában is bemutathatók, nemcsak képről. (Például Borsányi György, Kun Béla és Sára Sándor Pergőtűz című könyvének – a kinyomtatásuk után különböző okok miatt – a könyvesboltokból begyűjtött példányai a késő pártállam nyilvánosságpolitikájának tárgyalásakor.)

Végül tartalomtól függően bármely, akár a legérdektelenebb, legbanálisabb könyvben is lapulhat kordokumentum[21]: könyvjelző, könyvreklám, buszjegy, lottószelvény, képeslap, fénykép, papírpénz. Tudományos és ismertterjesztő könyvekben gyakran találunk olyan sajtókivágásokat, amelyek a megjelenés időszakának újságjaiban megjelent, a könyvhöz igazodó tárgyú cikkeket tartalmaz.

Ha meggyőződtünk róla, hogy egy könyvpéldányban a fentiek közül már egyetlen értékformát sem vagyunk képesek azonosítani, még mindig mérgelni lehet, hogy melyik fajta *nyersanyag-értéket* hordozza.

A könyv hosszú történetét ugyanis végigkíséri a sokszoros haszonvétel, mint az állat minden porcikáját felhasználó paraszti gazdálkodásban. Régi idők kötéstáblái gyakran keltek

[20] Ilyen példákra gondoljunk: Houdini (Weisz Erik) apjának, Mayer Samuel Weisznek az aláírását egyetlen, Bibliába írt tulajdonosi bejegyzés alapján ismertük (amíg egy 19. század végi közjegyzői ügylet digitalizált dokumentumában fel nem tűnt, és a két aláírás egymást erősítette meg: valóban róla van szó).

[21] A korábban említett Tandori-könyvtár rendezésekor például a könyvekben szárított leveleket, újságkivágásokat, utazásokhoz kapcsolódó emlékeket, személyes jegyzeteket, gondolatokhoz írt széljegyezetek sorát találták (egy díszmadarakról szóló kötetben például ott sorakoztak a házaspár különböző madarakhoz fűzött kommentárjai, gondolatai).

új életre, a gerincet elavultnak vélt dokumentumok csíkjaival erősítették meg. A palimpszeszt levakarás után újra teleírt pergamen vagy papirusz. A kora újkorban, ha jól tudjuk Ráth-Végh Istvántól, a legtöbb feleslegesnek bizonyuló könyvpéldány henteseknél és mészárosoknál végezte, hogy borjúcombot csomagoljanak vele. Price (2012) színes történetek során keresztül mutatja be, hogy a viktoriánus Angliában milyen sokféle gyakorlat alakult ki a könyvek szétvágására, borítók eltávolítására, továbbillusztrálásra, újrafelhasználásra.

Napjainkra a könyvpéldányok nyersanyagként való felhasználásának egy teljesen új osztálya jött létre, amelyet gyűjtőnéven könyvszobrászatnak hívunk. Ennek is három jól elkülönülő típusáról beszélhetünk. Nagyobb, vastagabb, érdekes kötésű könyvekből ollóval, késsel és más szerszámokkal kisplasztikára emlékeztető, izgalmas műalkotások faraghatók, hajtogathatók, ragaszthatók. (Ennek az irányzatnak sok tucat képviselője van Magyarországon is.) Több ezer, olykor több tízezer könyvből hatalmas szabadtéri vagy épületcsarnokokba való installációk épülnek világszerte, amelyek hol ismert építményeket formáznak, hol az alkotók kreatív képzeletét engedik szárnyalni. (A talán legismertebb művésznek, Alicia Martinnak a patinás épületek ablakaiból kiömlő könyvfolyama például egyúttal gyönyörű mementója is, a kulturális átalakulás miatt haszontalanná váló kiadványtömegnek.) És végül létezik egy alkalmazott irány, amelynek során könyvtestekből látványos és színes bútorok (karosszék, asztal, pult, boltív, korlát, belső lépcső, stb.) készülnek.

Alicia Martin 5000 könyvből álló installációja Casa de America, Madrid, 2005
Endpaper Blog

http://blog.paperblanks.com/2013/03/alicia-martins-5000-books-pour-out-of-a-building-in-spain/

Az újrahasznosítás tipikus módja emberemlékezet óta, hogy a könyvek zúzdában végzik, papírnyersanyagként. Sajnos a szelektív gyűjtés még nem annyira elterjedt, hogy a kidobott

könyv ne keveredjen a kommunális hulladékkal, emiatt a pusztuló könyvállomány egy része már kikerül az értékhasznosítás körforgásából – amibe paradox módon az még beletartozik, hogy a könyvet, és még inkább a folyóiratokat, fűtési céllal eltüzelik.[22]

Az áttekintés végén annyit említsünk még meg, hogy az értékformák nem önmagukban állnak, természetesen sokszor összekapcsolódik közülük kettő, vagy akár több is. A könyv állaga, a megőrzöttség mértéke magasabb nyersanyagérték a könyvszobrászok számára, és jelentősen befolyásolja az állomány- és vagyonértéket is. Ezeket tovább fokozza, ha adott könyvpéldányoknak szimbolikus értéke is van. Az esztétikai érték ugyanakkor független az információs értéktől, ami azonban növelheti a vagyonértéket.

1. táblázat

A könyvhöz kötődő értékformák hét rétege és néhány érték-hibridje

Funkcionális érték	}	}	}	}	}
Vagyon-érték					
Állomány-érték					
Esztétikai érték					
Szimbolikus érték					
Információs érték					
(Nyers)anyagérték					

Az értékformák szorosan kapcsolódnak a könyvek életciklusához, és a kultúraváltás kifejeződik az életciklus-mintázatok megváltozásában is. Murray (2021) három életszakaszt azonosít: az olvasását (amikor a könyvben lévő szavakkal történnek a dolgok), a cirkulációt (amikor könyvek segítségével másik emberekért vagy emberekkel teszünk valamit) és a gondozását (amikor a könyvtárgy maga a tevékenységünk tárgya).

Ennél azért több élete van a könyvnek – az érdekes az, hogy életciklusa elvileg bármelyik szakasz után véget érhet. Az elkészítést (1) nem szükségszerűen követi a forgalomba kerülés (2), mert számtalan esetet ismerünk, amikor valamennyi kinyomtatott példány raktárban maradt. Az eladatlan könyvekkel, a remittendaképződéssel és a könyvtári példányok ki nem kölcsönzésével sem lehet átlépni a következő szakaszba, a tartalomfogyasztáshoz (3), amelynek újabb és újabb ciklusai és szereplői összekapcsolódhatnak az állományképz(őd)éssel (4) és a muzealizálódással (5). Amikor könyvtörténeti vagy szakmatörténeti okokból fordulnak muzeális állományhoz, akkor csak a tartalomfogyasztás jellege változik meg, de az

[22] Égetéskor természetesen nagy esélye van az értékvesztésnek, ha a könyvet eltüzelők érzéketlenek a halálra ítélt példányokban rejlő értékformákra, főleg a funkcionális, esztétikai vagy szimbolikus értékre. Önálló könyvet lehetne írni minderről, amelyben olyan epizódok szerepelnének, mint a Biblia legrégibb, görög nyelvű változata, a Sínai-kódex lapjainak az elégetésre váró papírok közül való, 1844-es kimentése vagy a második világháború során elfoglalt magyar kastélykönyvtárák állományának fűtési célú eltüzelése. Szomorú aktualitást ad mindennek az a rendőrségi hír is, hogy az értékkörforgás friss darabjait, az utcai könyvfülkéket és könyvmegállókat 2021 telén, Óbudán azért ürítették sokszor ki, hogy az ott elhelyezett „hozz egyet, vigyél egyet" könyveket eltüzeljék.

még mindig tartalomfogyasztás. A tartalom és a funkció jelentősége csak a könyvpéldányok fizikai haszonvételével (6) szűnik meg, a könyv-mivolt pedig az újrahasznosítás (7) aktusával.

Mindezek után térjünk vissza a tanulmányindító kérdéshez. *Miként vélekedjünk, milyen normákhoz igazodjunk, ha a magánlakásokból és az intézményekből kiáramló könyvpéldánytömeg sorsával kapcsolatban kell állást foglalnunk?*

A fentiek nyomán belátható, hogy sem a tartalom elavulása, sem a fizikai példány állapotának erős leromlása önmagában nem elég ahhoz, hogy kijelenthessük: nem hordoz már olyan értékformát, ami miatt fizikai megőrzésre érdemesülne az adott könyvpéldány. Ám amikor egyidejűleg fennállnak, akkor már közel kerülünk hozzá, hogy állományból kivonandónak, újrahasznosítandónak minősítsük: már csak azt kell kizárni, hogy tulajdoníthatunk-e bármiféle információs vagy szimbolikus értéket a kérdéses daraboknak. A könyvtárosoknak nagy tapasztalatuk van a selejtezésben: pontosan tudják, mikor és hogyan kell megszabadulniuk a már haszontalan könyvektől. Jellemző ugyanakkor, hogy az értéktudat olyan erős a könyvekkel kapcsolatban, hogy gyakorta védekezésre és magyarázatra kényszerülnek. Így jártak például a Szegedi Tudományegyetem könyvtárosai, akiknek – egy 2021-es selejtezésükről szóló cikkre 8 órán belül érkező, több mint 40 ezer kattintás hatására – kellett válaszcikkben elmagyarázniuk: a beázás végzetesen megrongál könyveket, tárolásuk egészségügyi szempontból onnantól kockázatos. És hiába ép fizikailag egy könyv, ha már évtizedek óta nem kölcsönzi senki. Ennek ellenére az összes selejtezendő könyvet egy, ezt a célt szolgáló felületen nyilvánosan fel kell ajánlani más gyűjteményeknek (határon innen és túl). És amikor nincs járvány, a megmaradt állományból még könyvbörzéket is szoktak tartani, ahol jelképes összegekért meg lehet vásárolni őket.

Olvasói fotó a szegedi Klebelsberg Könyvtár Covid alatti selejtezéséről

Forrás: https://szeged365.hu/2021/05/01/szomoru-veg-kontenerekbe-pakoltak-a-tik-konyvtarabol-leselejtezett-konyveket/

Mindez jól jelzi, hogy a könyvtárak és a könyvtárosok táján nincs gond: megvannak a szabályok, a felkészültség és a szakértelem, hogy érték ne pusztuljon. (A fenntartók esetében azonban ezt nem mondhatjuk el. Értelmetlenül múlt ki a TIT, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a MUOSZ, az Újságírószövetség különleges könyvtára. Nem élte meg a 70. évét a Magyar Rádió könyvtára. Az állományértékben bekövetkezett veszteség felmérhetetlen: a könyvek részben szétszóródtak, részben magánfelhasználókhoz kerültek, részben megsemmisültek. A Rádiókönyvtár állományának darabjait pusztulásuk előtt még tudta digitalizálni az Arkánum, a többi esetében erre nem volt módja.)

Az igazi gondot és az értékvesztés legnagyobb esélyét ma a felszámolandó magánkönyvtárak környékén találjuk. Mert hiába a már említett erős értéktudat a lakosság egy részében[23], ez nem mindenkit jellemez – a válogatás, előszelekció nélkül, azonnal megsemmisítésre ítélt könyvek száma óriási, és naponta újratermelődik. Ez így lesz még egy-két évtizedig: addig a kisebb otthonba költözés, a helyszűke vagy az öröklés utáni lakásürítés miatt felbecsülhetetlen és felmérhetetlen mértékű az értékpusztulás.[24]

Mindennek az elsődleges oka – a generációk közt olykor áthidalhatatlan kulturális szakadékon és értékvesztésen túl – a többszörös kapacitás- és tudáshiány. Ahogy – Rejtő Jenő klasszikusával szólva – nem lehet minden pofon mellé egy rendőrt állítani, úgy nem lehet minden egyes, adott életterekből száműzetésre ítélt könyv mellé egy felkészült szakembert, antikváriust, könyvtárost, könyvtörténészt állítani. Ők azok, akik képesek lehetnének az esztétika, szimbolikus és információs értékek felmérésére. Ám az értéktelen könyvek nagy tömege miatt az ő életidejük is rosszul hasznosulna, mert szénakazalban keresnének tűt, ha egyáltalán eljutnának odáig.

[23] Nem szükségszerű, hogy az értéktudat az „értelmiségi léthez" kapcsolódjon. Ankarában a szemetesek először a maguk és családtagjaik számára hoztak létre saját könyvtárat kidobott és általuk megmentett könyvekből, hogy aztán hamarosan megnyissák a kapukat az érdeklődő (és az állományt felajánlásokkal gyarapító) polgárok előtt is (Feingold, Alam, 2018). Példaszerű a békásmegyeri festő esete is, akit általában idős ügyfelei megkértek, hogy „kezdjen valamit" a nekik már nem kellő könyvekkel, hogy a festés után már ne kerüljenek vissza a polcokra. Egy panelház alagsorában gyűjtötte ezeket, mert nem volt szíve kidobni őket, húsz dobozzal hoztam el tőle 2019 végén. Az értéktudatra igyekszik „rásegíteni" az a médiaüzenet, hogy „Ne dobd ki a régi könyveidet, egykori társaidat, amikor költözöl. Megbánod." (Gouty, 2020) Tipikus helyzetté vált, hogy egy családtag, egy szomszéd gyakorol hatást a könyvektől megszabadulni akarókra, hogy várjon egy kicsit, amíg talál valakit, aki tudhat segíteni.

[24] Egy időben tanítványaim és barátaim segítségével gyűjtöttem az ezzel a jelenséggel kapcsolatos tapasztalatokat. Ebből a kollekcióból most három beszámolót közlök, amelyek közös jellemzője, hogy alig ismert kistelepülések szerepelnek benne. (F. Szimonetta írja) „Tompán, párom szüleinek a szomszédságában lakott egy bácsi, aki sajnos meghalt, ezért a gyermekei elkezdték kipakolni és kitakarítani a házát. A bácsinak igen szép mennyiségű könyvgyűjteménye volt. Sőt, voltak köztük díszkötésű példányok is. Mindegyik hibátlan állapotban volt. Ők mégis úgy döntöttek, hogy mindet kidobják, Mire legközelebb eljutottunk hozzájuk, a szinte újszerű könyvek egytől egyig a kukászsákokban hevertek mindenféle szemét között, összekenve és félig összeszaggatva. Pedig én úgy gondolom, hogy azoknak a könyveknek még ennyi év után is igen nagy értéke volt és el lehetett volna adományozni őket." (V. János meséli) „A családdal utaztunk a rokonokhoz az Alföldre. Jakabszálláson a házakat figyeltem, amikor megláttam, hogy egy ember nagy zsákot visz ki. Az embert figyeltem, és láttam mikor a zsákot beleönti a kukába. A zsák tele volt könyvekkel, és igaz, hogy csak egy pillanatra láttam, de amiket láttam, az mind régi könyv volt. Nagyon elszomorodtam ezt látva. Inkább ajánlotta volna fel valamelyik könyvtárnak!" (R. Tünde története) „Nálunk múltkor a szomszéd egy csomó könyvet kidobott és mikor megláttam, átmentem hozzájuk és megkérdeztem, hogy elhozhatom-e? Megengedték persze, csak kukáznom kellett. Szomorú, hogy kidobták (Medgyesegyháza, Békés megye), egy idős házaspár, akik szinte már mindent eladnak és/vagy kidobnak, mert azt mondták már nincs rá szükségük.

A második kapacitásprobléma a megmentett könyvek sorsáról való gondoskodáshoz szükséges idő, figyelem és kapcsolati tőke. Mi és miért történjen az átvett könyvpéldányokkal? Kinek lehet szüksége rájuk? Könyvtárak, iskolák, óvodák, idősotthonok, intézmények, magángyűjtők? És minden egyes sikeres felkutatás, megkeresés, felajánlás után egyre bővül a lista azokról, akik adott tematikájú könyvek iránt érdeklődnek, és azokat náluk elhelyezni jó végső megoldás lehet.

A könyvmozgatás és szállítási igény szüli a harmadik kapacitásproblémát, a megfelelő tárolási helyek hiánya a negyediket. A könyvtárak, akiknek ajándékozásra, az antikváriumok, akiknek átvételre ajánlják fel sokan az állományukat, roskadoznak, nem tudják befogadni az alkalmanként akár sok ezres tételeket, ha egyáltalán lenne idejük foglalkozni velük. Ebből belátható, hogy át lehetne vágni a gordiuszi csomót, ha lennének gyűjtőhelyek, amelyek befogadják, ideiglenesen raktározzák a sorsukra váró könyveket addig, amíg az értékvizsgálat és a szelekció megtörténik.

Csakhogy ez meg felújítási, fenntartási költségekkel jár és továbbra is igényli a szakértői munkaórák tömegét. Nemzetközi és hazai tapasztalatok alapján úgy tűnik, ha valahol, akkor állampolgárok kisebb csoportjaiban teremhet kellő eltökéltség, elszántság és akarat, hogy a maguk hatókörében, önkéntes munkával lássák el a szükséges feladatokat. Önkéntességi alapon működik a már említett Közkincs Könyvtár, a Nagyváradi Könyvmentők Egyesület[25], a kolozsvári Fehér Holló Médiaklub Don Rigoberto könyvmentő, elosztó, feltámasztó alapítványa vagy épp az Erdélyi Magyarok Egyesülete.

A győztes képlet tehát: könyvraktározás és -feldolgozás céljait szolgáló fizikai hely, önkéntesek, új gazdák keresése, saját állományok gyarapítása[26]. 2023-ban az Érdi Önkormányzatnak köszönhetően[27] talán elindulhat. Egy országos hálózat felépíthetőségében is bízó, egy éve létező könyvmentő közösség, a Könyvkerék Egyesület (amely a korábbi években is számos állományt, könyvbútort, folyóiratot mentett és juttatott vissza egykori jogos tulajdonosának, például szerzetesi könyvtáraknak, tanári kézikönyvtáraknak). A legizgalmasabb kihívást az jelenti, miképpen lehet nyugdíjas önkéntesek és diákok közös, intergenerációs helyszínévé tenni az új kulturális színteret, amely nemcsak az örökségobjektumnak tekinthető könyvpéldányok mentésének feladatát látja el, hanem a könyvkultúra szépségét, értékeit, izgalmát is képes a felnövekvő nemzedékek és az érdeklődő helyiek számára – a közös munka és tartalmas könyves események rendezése révén – átadni.

[25] Lassan 15 éves történetükről ld. Fried (2020)

[26] Évtizedekkel korábban hasonló tevékenységet folytatott a kanadai-magyar FUNDUS Alapítvány, amely a tengerentúlról „hazamentett" tudományos szakirodalmat számos, hazai intézménynek közvetítette (FUNDUS, 1994).

[27] Egy alulhasznált ingatlant közgyűlési határozattal bocsátottak az alapítvány rendelkezésére. Hasonló módon más településeken is megteremtődhet a feltétel a szervezett könyvmentésre.

Irodalom:

Dombi, G. (1996). A nagy lexikonok vége és jövője. Rombolják-e a könyvkultúrát a CD-ROM-ok és a digitálismédia? *Népszabadság* június. 1. 38.o.

Feingold, S., Alam, H. A. (2018.01.15). Garbage collectors open library with abandoned books, *CNN,* https://edition.cnn.com/2018/01/15/europe/garbage-collectors-open-library-with-abandoned-books/index.html

Fenyvesi, Zs. (2019.10.01). Az ember, aki a szemét adta az elveiért: Miért vakították meg Fekete Istvánt? *Dívány,* https://divany.hu/vilagom/2019/10/01/fekete-istvan/?utm_source=index.hu&utm_medium=doboz&utm_campaign=link

Fried, N. L. (2020.12.29). Könyves kincsesbánya – így menteknek kidobásra ítélt könyveket Nagyváradon, *Maszol,* https://maszol.ro/kultura/Koenyves-kincsesbanya-igy-menteknek-kidobasra-itelt-koenyveket-Nagyvaradon

Fundus (1994. október): A FUNDUS Alapítvány kanadai-magyar könyvtártámogatási projektje, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 17-21.o.

Gouty, M. (2020.04.29). The Guilt and Grief of Discarding Books – And How to Avoid It, *Medium,* https://medium.com/literature-lust/the-guilt-and-grief-of-discarding-books-and-how-to-avoid-it-41344ab3d43

Legát, T. (1999.07.24). A Selye-hagyaték sorsa: Könyvtár a zúzdában. *Magyar Narancs,* 25. https://magyarnarancs.hu/konyv/a_selye-hagyatek_sorsa_konyvtar_a_zuzdaban-59644

Murray, S. (2021). *Introduction to Contemporary Print Culture. Books as Media* Routledge

Price, L. (2012). *How to do things with books in Victorian Britain?* Princeton University Press

Ring, O. (2015.06.02). Selye János könyvtárának sorsa, *MNL OL Hírek,* https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/selye_janos_konyvtaranak_sorsa

Szeredi Merse, P. (2017). Izmusexport: Tamkó Sirató Károly és a Dimenzionizmus Párizsban, In: *Párizs–Budapest 1890–1960*. Virág Judit Galéria, Budapest, 2017 387–391.

Újszászi, I. (2009). Álom maradt a szentesi Harvard. *Délmagyarország*, (99) 299. p. 7.

Varga, J. (2019.10.20.). Egy lakásban rejtőzik a kritikusan gondolkodók könyvtára, *Kultúrpart* https://kulturpart.hu/2019/10/20/egy_lakasban_rejtozik_a_kritikusan_gondolkodok_konyvtara

Tófalvy Tamás
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Szociológia és Kommunikáció Tanszék
tamastofalvy@gmail.com

META-METAVERZUM: EGY TECHNOLÓGIA DISZKURZÍV MEGALKOTÁSA, A PLATFORMIZÁCIÓ LOGIKÁJA ÉS A JÖVŐ KÉRDŐJELEI

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.6

Bevezetés

Mark Zuckerberg 2022. február 16-án úgy mutatta be a Facebookról átmárkázott Meta legújabb termékét, a metaverzumot, mint ami egyebek mellett lehetővé teszi, hogy a felhasználói a „jövőben éljenek". Ezzel összefüggésben a cég elsődlegesen már nem is közösségi médiavállalatként, hanem metaverzum-vállalatként működik, amely „a közösségi kapcsolódások jövőjét építi" (Paul, 2022). A metaverzum azóta az egyik legnagyobb karriert befutott divatszóvá vált a közösségi médiáról szóló iparági, szakmai és laikus diskurzusokban is. Mi a metaverzum, hogyan működik a digitális média-ökoszisztémában? Szerkezetével, működésével hogyan fonódik össze a metaverzum, mint új technológia diszkurzív megalkotása – azaz azok a módok, ahogy többek között a terméket piacra vezetni kívánó piaci szereplők és a média beszélnek a technológiáról? Milyen problémákat vet fel az, ha élményeket, szolgáltatásokat jövőbeliként mutatnak be a piacra vezetési kísérletekben, és mindez hogyan kapcsolódik össze lényegileg a mai digitális média-ökoszisztéma szerkezetét és működését meghatározó platformizáció folyamatával?

Mi a metaverzum?

Ha a metaverzumnak, mint technológiának a digitális média-ökoszisztémában betöltött szerepéből indulunk ki, akkor az nem más, mint egy hibrid interfész, azaz egy olyan felület, amelyen keresztül hozzáférünk a digitális világhoz: például tartalomhoz, információhoz, szolgáltatásokhoz. A személyi számítógépek hajnalától kezdve egészen a legutóbbi időkig, általánosságban a vizuális (vagy grafikus) és taktilis interfész határozta meg a digitális világgal való kapcsolatunkat és a használt eszközök körét is. Azaz monitorokat, képernyőket nézünk, és a felkínált grafikus felületeken próbálunk navigálni egérrel, billentyűzettel az ikonok és egyéb jelek között, illetve a 2008-as első iPhone megjelenését követő okostelefon-, majd táblagéphasználat elterjedésével, egyre inkább érintőképernyőkön keresztül, különféle mozdulatokkal (Parisi, 2018). Az utóbbi években a vizuális interfész mellett egyre több felhasználó használja a hangalapú navigációt, például az Amazon Alexa, a Google Home vagy éppen az Apple Siri beszédfelismerő alkalmazásait, amelyekkel szóban is lehet kommunikálni.

A metaverzum a vizuális, taktilis, hang- és mozgásalapú interfész egy olyan hibrid keveréke, amelyben a hangsúly a vizuális interfész „kiterjesztett", háromdimenziós valóságán, vagy egy másik népszerű kifejezéssel élve „immerzív" voltán van, a felhasználó érzékeinek minél teljesebb körű bevonását célozva. A kiterjesztett valóságfajták pontos meghatározása és hierarchiába rendezése nemcsak az ehhez kapcsolódó technológiák nagy múltja és sokasága miatt nehéz feladat, hanem az angol és magyar terminológiák keveredése miatt is. Az angol nyelvű terminológiában a nagy, összefoglaló kategória minden, a fizikai és a digitális vizuális világot grafikusan ötvöző megoldásra az *Extended Reality (XR)* (ami magyarul kibővített valóságként terjedt el), de valójában ez a nagy buborék kellene, hogy a *kiterjesztett valóság* nevet viselje. Ebbe a nagy kategóriába tartozik bele a három legelterjedtebb XR-fajta, mint például az *Augmented Reality (AR)*, a *kiegészített valóság* (ami a magyar nyelvben hagyományosan pont a kiterjesztett valóság néven fut), ami a fizikai világ digitális kiegészítése, leggyakrabban egy, a külvilágra vetített grafikus információ által (mint például a parkolóradaroknál vagy a Pokémon Go játékban). Egy másik fajta a *Mixed Reality (MR)*, azaz *kevert valóság*, a digitális és a fizikai interakciója, amelyben a külvilág digitális kiegészítése már nem egyirányú, hanem lehetővé teszi – a digitális jelek manipulációja által – a külvilággal való interakciót is, mint például a digitális modellezéssel segített műtétek esetében. Végül egy harmadik változat a *Virtual Reality (VR)*, a *virtuális valóság*, amely emberi részvétel, közvetlen beavatkozás nélkül is létező digitális világ, működő, zajló digitális folyamatokkal. Ebbe a kategóriába tartoznak például a legnagyobb játékplatformok, a World of Warcraft, a Fortnite vagy a Second Life (Ravenscraft, 2022). (További sajátos fogalmi zavart okoz, hogy az immerzív élményt jelenleg egyedüliként biztosító, fejre erősíthető eszközök nagy részét pont VR szemüvegnek hívják, angolul és magyarul is, pedig éppen a VR-kategória az, amely már jóval a háromdimenziós grafikai törekvések előtt létezett és azoktól függetlenül jelenleg is létezik.)

A metaverzum tehát egy olyan hibrid interfész, amely az XR, a kiterjesztett valóság ernyője alatt ötvözi több interfésztípus egyes jellemzőit, és amin keresztül szöveggel, hanggal, érintéssel vagy mozgással is lehet kommunikálni. Mindennek az a jelentősége, hogy bár a médiában és a köznyelvben – Vágási Feri híres, „beszállok az internetbe" mondására rímelve – sok helyen a metaverzumba való „belépésről" van szó, ez valójában, ebben a formában nem lehetséges. Részben azért, mert a metaverzum nem egy világ, amelyre megnyíltak a kapuk, hanem egyfajta kapu a digitális tartalmak világára, egy érintkezési, kommunikációs mód. Részben pedig azért, mert az elérhető digitális tartalmak világa sem egy egységes, a fizikai világgal párhuzamosan létező digitális univerzum, hanem alkalmazások sokasága, amelyekbe külön-külön lehet „belépni", és amelyek összekapcsolódása, kompatibilitása jelenleg rendkívül korlátozott. Az inkompatibilitás egyik fontos oka az, hogy nagyon sokféle metaverzumra optimalizált alkalmazás létezik, a játékoktól kezdve a kommunikációs platformokon át, az oktatási alkalmazásokig. A másik, talán még fontosabb ok pedig az, hogy rengeteg piaci szereplő van jelen a területen, amelyek saját megoldásaikat fejlesztik az ökoszisztéma összes szintjén. Ugyan eddig a Meta kommunikálta leghangosabban az ezirányú fejlesztéseit, a többi nagy platform (mint például a Microsoft vagy a Google) is részese a rendszernek, bonyolítva a kompatibilitási hálót.

A headsetektől a virtuális koncertekig

A metaverzum ökoszisztémája – akárcsak a tágabb értelemben vett digitális médiaökoszisztéma – a hardveres/hálózati, szoftveres és tartalmi szintek egymásra épülésével és interakciójával működik. A kompatibilitás, átjárhatóság, illetve széttartás és inkompatibilitás kérdései mindegyik szinten felmerülnek, de mindezt talán a leglátványosabban a metaverzum egyik alapvető fontosságú hardvere, a headset, avagy szemüveg illusztrálja a legjobban. A fejre felvehető, felerősíthető szemüvegek azok, amik a metaverzum, illetve az XR különféle kategóriáinak körébe tartozó tartalmak és szolgáltatások élvezetéhez, használatához jelenleg nélkülözhetetlenek. Az eszközök – amelyek a metaverzum egyfajta tárgyi szimbólumai is – funkciója az, hogy a külvilág információinak kizárása mellett biztosítsák az immerzív háromdimenziós élményt.

A jelenleg legszélesebb körben elterjedt, a fogyasztók számára elérhető VR szemüveg a Meta Reality Labs által gyártott Meta Quest (Meta, 2022). A készülék közvetlen elődjeit – mint például az Oculus Rift, majd Oculus Quest nevű szemüveget – az egykor Oculus néven futó, majd a Facebook által felvásárolt és abba beolvasztott cég állította elő (Egliston & Carter, 2022). A Meta azonban nem az egyetlen szereplő, és nem is az egyetlen szemüvegféle a piacon. A Snapchat utódvállalata, a szintén nagyívű platformambíciókkal rendelkező Snap Spectacles néven gyárt AR szemüveget, amellyel a külvilág képére lehet vetíteni különféle animációkat. A Spectacles jelenleg a fogyasztóknak nem, csak „alkotóknak" érhető el (Spectacles, 2022).

A Microsoft Hololens-szemüvege már MR szemüveg néven fut, azaz alkalmas arra is, hogy a digitális interfészen keresztül, az eszköz segítségével lehessen manipulálni a „valóságot", hasonlóképpen a virtuális billentyűzetekhez, illetve a science fiction filmek jól ismert jövővíziókhoz, amelyekben kézmozdulatokkal, gesztusokkal lehet irányítani a 3D interfészen keresztül (Microsoft, 2022). A még a VR szemüvegek szélesebb körű elterjedése előtt piacra lépő Google Glass is az AR szemüvegek kategóriájába tartozik, jelenleg főleg ipari alkalmazásban. A Google AR/VR fejlesztései jelenleg nem az eszközökre, hanem a szoftverekre fókuszálnak. Ilyen például a Google Lens képfelismerő és -manipuláló szoftver, ami a Google fordító alkalmazásban teszi lehetővé a fordított szöveg valós idejű megjelenítését az eredeti helyén.

Annak, hogy a metaverzum jelenleg kizárólag headsetek segítségével használható a maga teljességében, az egyik fontos társadalmi velejárója, hogy a headsetek kialakításának és viselésének a biológiai és kulturális együtthatói erőteljesen meghatározzák a metaverzum társadalmiasulásának a folyamatát is. A különféle XR szemüvegek viselése hosszabb időn keresztül hányingert és szédülést okozhat, ami korlátozza az alkalmazásokban eltöltött maximális időt. A szemüveg eközben, mivel teljesen kizárja a külvilágot, nem alkalmazható olyan multitasking módban, mint ahogy azt sok más digitális eszköznél már megszokhattuk. Mindemellett a legtöbb szemüveg egy méretben készül, és a méretezésben az átlagosnak gondolt férfi fejméret adja a standardot, tehát sok nő számára a szemüveg eleve nagy és kényelmetlen (Stanney, Fidopiastis & Foster, 2020), és nem is viselhető bárhol, bármikor, mert a pánt leszorítja vagy összekócolja viselőjének haját.

Bár ez az utóbbi szempont parodisztikus túlzásnak hathat, egyáltalán nem példa nélküli dolog, hogy egy technológia társadalmi befogadását nagymértékben meghatározza a

dizájn, illetve a viseléskor kialakított benyomás. A még 2013-ban bemutatott Google Glasst eredetileg nem ipari felhasználásra szánták, hanem azzal az ambícióval dobták piacra, hogy forradalmasítja a hétköznapi személyes kommunikációt. A szemüvegbe épített kamera alkalmas volt arra, hogy mindent felvegyen, amit viselője lát vagy hall, ahogy arra is, hogy információkat jelenítsen meg a szemüvegen, akár egy képernyőn. Az első médiavisszhangok és publikus reakciók a készüléknek ezt a potenciális képességét szükségszerű használati módként értelmezték, és úgy keretezték a Google Glasst, mint a találmányt, amely véget vet a privát szférának, és ezáltal egy új korszakot hoz el az emberiség történetében (Eveleth, 2018, Kudina & Verbeek, 2019). Feltehetően részben a Google Glass visszhangja inspirálhatta a 2017-es *The Circle* című filmet is, amelyben éppen egy mindent mindig felvevő készülék állt a fiktív, Apple-t és Google-t egyszerre formázó technológiai cég világhatalomra való törekvései mögött. Rövidesen kiderült, hogy a felhasználók nem találták vonzónak a szemüveg ezen képességeit, részben azért, mert ijesztőnek és túlzónak találták ezeket, részben pedig azért, mert nevetségesnek tartották az eszköz kialakítását. Az ellenérzés olyan tömeges volt, hogy az iparág által közvetített utópisztikus víziók ellenére az eszköz nem terjedt el a széles közönségben. Hasonló forgatókönyv a VR-szemüvegek kapcsán is megvalósulhat, hogy az eszköz maga lesz túlságosan szűk keresztmetszet kulturálisan, és a metaverzum társadalmi befogadását hátráltatja – ahogy az is lehetséges kimenetel, hogy a metaverzum általános vonzereje működik közre a használatához szükséges headsetek alkalmazásának normalizálásában.

A headsetek mellett az ökoszisztéma szoftveres szintjén is számos olyan párhuzamos fejlesztés zajlik, amely a metaverzumhoz köthető, vagy ahhoz kapcsolni szándékolt élmények, tartalmak közvetítésére is alkalmas lehet. Ilyenek például az alkalmazások, az alkalmazáson belüli tranzakciók, a hirdetéskiszolgáló rendszerek, grafikai megoldások, vagy éppen a felhasználók által a metaverzumban választott, kialakított karakterek, azaz avatárok is, amelyek fejlesztésével olyan vállalatok foglalkoznak, mint például az Nvidia.

Milyen jellegű tartalmakhoz, szolgáltatásokhoz lehet hozzáférni a metaverzumban az említett hardveres és szoftveres megoldásokon keresztül? A metaverzum iparági narratívái, marketingüzenetei szerint a metaverzumos alkalmazások a belátható jövőben jelen lesznek gyakorlatilag mindenhol, az oktatás, az egészségügy, az ipar, a sport területén is (Dwivedi et al., 2022). És bár a Nike már piacra is dobott egy virtuális Air Jordant, jelenleg a metaverzum legszélesebb körben fogyasztott tartalmai különféle játékok, ennek megfelelően a legnagyobb szereplők között jelennek meg a játékfejlesztők. Az Activision Blizzard játékfejlesztő cég Microsoft általi – 70 milliárd dolláros – felvásárlásával olyan játékok tartoznak a platformhoz, mint a Call of Duty, a Diablo vagy az Overwatch, emellett szintén a Microsofté az Xbox és a Minecraft is. Fontos szereplő még a Sony (a PlayStationnel), az Epic Games (az egyik legnépszerűbb játékkal, a Fornite-tal) és a Roblox is. A játékipar egyes területei más kreatív iparágakkal, például a zeneiparral, is érintkeznek a metaverzumban. Ilyen volt például a Facebook virtuális koncertje 2022-ben (többek között David Guetta szereplésével), amely alig több mint 900 ezer látogatót vonzott (Kundu, 2022), vagy éppen Travis Scott koncertje a Fortnite-on, 2020 tavaszán, amelyet 12 millió néző követett élőben, és összesen több, mint 50 millió nézője volt, így ezzel az addigi legnézettebb koncertté vált.

Ahogy a közösségi hálók növekedésének korai időszakában, a kétezres évek idején, úgy a metaverzum jelenlegi növekedésében is az a remény gerjeszti a nagy volumenű befektetői tranzakciókat, hogy a jövőbeli hatalmas felhasználói tömeggel profitábilissá válhatnak a metaverzumhoz kapcsolódó termékek. Amelyek lehetnek fizikaiak is, mint a VR szemüvegek, lehetnek a szolgáltatásokhoz kapcsolódó fejlesztések is, de lehetnek a metaverzumos tartalmakon keresztül megvalósuló tranzakciók is. A tartalomipar, kreatív iparágak és média egyik klasszikus bevételi forrása a hirdetés, amely a metaverzumos jövőképeknek is része: ilyenek lehetnek például a virtuális meetingeken elhelyezett különféle reklámüzenetek, vagy akár a játékok világába beépített hirdetések és termékelhelyezések is. (Vagy az avatárok által megszemélyesített hirdetői üzenetek, ahogy azt például az Amazon által gyártott, 2020-as *Upload* című sorozat szatírája mutatta be.)

Egy másik tradicionális bevételi forrás a termékek, eszközök, tartalmak fogyasztók felé értékesítése. A metaverzumban, ahogy az a digitális játékiparban már jó ideje megszokott, az egyik ilyen megoldást az alkalmazásokon belüli vásárlási tranzakciók jelentik, azaz a felhasználók például bizonyos virtuális eszközökhöz, képességekhez, lehetőségekhez csak egy bizonyos összeg befizetésével juthatnak hozzá. Akár egy játékon belül, akár más alkalmazásokon, platformokon keresztül. Az egyik ilyen eszköz lehet a virtuális ingatlan, amely üzleti szempontból a fizikai ingatlanokhoz hasonlóan működik, azaz lehet telek, földterület, amelyre az adott platform (mint például a Decentraland) lehetőségei szerint építeni lehet virtuális épületeket, de lehetnek már elkészült konstrukciók is. A tranzakciókban alapvető szerepe van egy blockchain alapokon futó megoldásnak, az NFT-nek (*non fungible token*, azaz nem helyettesíthető példány). Az NFT lényege az, hogy egy hitelesítési protokollon keresztül tanúsítja az adott digitális példány – ingatlan, kép, egyéb – egyediségét, ezáltal ezek hasonló tranzakciókra lesznek alkalmasak, mint a fizikai világ egyedinek gondolt példányai. Hogyan fonódnak össze mindezek a monetizációs stratégiák a digitális média-ökoszisztéma platformizációjával, és a platformok által közvetített jövőképekkel?

Platformizált metaverzumok

Az úgynevezett digitális platformok vagy „tech" cégek, mint például a Meta, az Amazon, az Alphabet/Google, az Apple vagy a Microsoft, jelenleg a világ legnagyobb vállalatai között vannak (Srnicek, 2016), és az általuk gerjesztett platformizáció folyamata nem pusztán a digitális média világában, hanem a globális gazdaság működésében is egyre meghatározóbb (Poell, Nieborg & van Dijck, 2019). A kulturális iparágak platformizációjának egyik kulcsfontosságú eleme, hogy az egyes platformok arra törekednek, hogy felhasználóikat minél teljes körűbben bevonják a saját szolgáltatásaik portfóliójába, ezáltal egyre több adatot gyűjtve róluk. A minél nagyobb merítésű adatgyűjtés egyfelől azért fontos a technológiai vállalatoknak, mert ezek alapján képesek a fogyasztót a lehető legjobban bevonó és lekötő tartalmakat válogató algoritmusokat fejleszteni, másfelől pedig azért, mert ugyanezen adatok alapján tudják a felhasználói viselkedés alapján célzott hirdetéseket értékesíteni. Ennek érdekében a legtöbb nagy platform megkísérel egy olyan saját ökoszisztémát létrehozni a

digitális média-ökoszisztémán belül, amely a felhasználók életének lehető legtöbb területére kiterjed (van der Vlist, 2022). Az Apple például saját eszközein (iPadek vagy iPhone-ok), saját operációs és kereskedelmi rendszerén keresztül ad hozzáférést a saját digitális vagy fizikai termékeihez, szolgáltatásaihoz, végigkísérve a felhasználót az értéklánc teljes spektrumán.

Az ökoszisztéma kiterjesztése nemcsak tranzakcionális értelemben, hanem az érzékszervi területen is egyre fontosabb cél. Köszönhetően a grafikus-taktilis interfészek jellegéből adódó korlátoknak, az emberi tevékenységek nagy része még nincs közvetlen összeköttetésben a digitális platformok adatgyűjtési módjaival. A technológiai adottságok és a kulturális beidegződések játéka egy olyan kölcsönös dinamikát hoz létre, amelyben az eszközök használata bizonyos vizuális interfészekhez és mozdulatokhoz kötődik (a gépeléstől kezdve a jobbra-balra húzásig), és ezek a szokások pedig normatív és morális kereteket is alkotnak, amelyek meghatározzák egy-egy technológia helyénvaló, illő vagy megfelelő használatát. A platformok érdeke ugyanakkor az, hogy ezeket a kereteket minél jobban tágítsák, azaz a lehető legszélesebbre vonják azoknak a módoknak és tevékenységeknek a körét, amelyekkel az ökoszisztémájukba be lehet vonódni. Az egyik ilyen csendes, de annál meghatározóbb folyamat a hangalapú interfészek egyre nagyobb térnyerése. Bár sem az Amazon, sem a Google nem hoz nyilvánosságra pontos számokat a hangalapú asszisztens készülékeinek eladásáról, a legszerényebb becslések szerint is már százmilliós nagyságrendben található ilyen készülék (mint például az Amazon Echo vagy a Google Home) a nyugati világ háztartásaiban (Bishop, 2021). Annak az iparági indíttatású normalizálása, hogy nem pusztán képernyőkön vagy billentyűkön keresztül lehet és érdemes kommunikálni a digitális világgal, hanem hanggal is (és további, automatizált szenzoros adattömeggel, amit például egy okosotthon készülékei állítanak elő), azért alapvetően fontos a platformok számára, mert ezáltal nyílik meg a korábban még nem, vagy számukra nem kielégítő mértékben, lefedett emberi tevékenységekhez kapcsolódó adatok gyűjtésére, és azok monetizálására.

A saját ökoszisztéma tranzakcionális és érzékszervi kiterjesztésének módjai is jellemzőek a platformizáció folyamatában. A platformok üzleti modelljéből következő kényszerű terjeszkedés egyik alapvető módja az értékláncban vagy az érzékszervi spektrumon működő további szereplők felvásárlása, bekebelezése, a másik módja pedig a portfólió kibővítése, a termékfejlesztés, új utak keresése annak érdekében, hogy mind az értékláncban, mind a felhasználók életvitelében, érzékszervi spektrumában hogyan lehetséges a lehető legtöbb adatot gyűjteni.

A régi mint új

A metaverzum ideája éppen ezeknek a platformstratégiáknak a legújabb példája, az előzményekből következő logikus lépése. A Meta, és bizonyos értelemben több más platform is, elért egy plafont a növekedésében, ami a platformizáció növekedésalapú üzleti modelljében választút elé állítja a technológiai vállalatokat. Vagy növelni kell valamilyen módon a meglévő értékláncokban a forgalmat, vagy bővíteni kell az értékláncokat, vagy ki kell terjeszteni az adatokat szolgáltató fogyasztói tevékenységek körét. A metaverzum, mint termék-komplex

piacra dobásával a Meta mind a három irányba egyszerre próbál lépni egyet. A vállalat a története során eddig is a terjeszkedés fenti módjait próbálta folytatni, azaz egyfelől magába olvasztotta azokat a kisebb piaci szereplőket, akik vagy a Meta portfóliójában már megtalálható szolgáltatásokhoz hasonló, vagy a platform által uralni kívánt területeken működtek, a WhatsApptól kezdve, az Instagramon át egészen az Oculusig. Másfelől radikálisan átalakította alapvető szolgáltatás-portfólióját, közösségi hálóból egy média- és kommunikációs vállalattá alakítva magát. Ennek a folyamatnak következő lépése a portfólió további bővítése, és az érzékszervi spektrum kitágítása, az adatgyűjtés és -monetizáció kibővítésének reményével.

„Immerzív élmény, mint a jövőben" – fogalmaz a Sandbox nevű VR cég honlapja, amelyen a vállalat programjait hirdetik: a jelentkezők VR szemüveget kapnak, szenzorokat erősítenek a testükre, és az erre kialakított terekben úgy érezhetik magukat, mintha élőben játszanának egy videojátékot. A Sandboxhoz hasonlóan a Meta is – például a bevezetőben említett marketingüzenetében – a még nem tapasztalható jövő élményéhez hasonlítás ígéretével legitimálja, keretezi az érzékszervi adatgyűjtés kiterjesztését célzó szolgáltatást, hasonlóan még számos további szereplőhöz, akik vagy a metaverzumban való részvételtől remélnek üzleti hasznot, vagy pedig a metaverzum körüli diskurzus életben tartásából kívánnak valamilyen módon profitálni.

A jövő fogalma központi szerepet játszik a metaverzumot bemutató iparági diskurzusban, és az azt közvetítő, keretező médiareprezentációkban is (Anderson & Rainie, 2022). Ez a tendencia azonban többféle problémát is felvet: fogalmi ellentmondásokat és technológiai kérdéseket egyaránt. Fogalmi értelemben egy technológiát – vagy akár bármilyen más jelenséget – jövőbeliként, vagy a jövőt előrevetítőként, vagy éppen a jövőbe való előrelépés eszközeként, illetve tereként értelmezni több szempontból is ellentmondásos. Részben a jövő előrejelezhetetlensége miatt, amiből fakadóan a nem látható, nem ismerhető későbbi fázis nem lehet legitimáló érv a korábbi állapot mellett. Azért sem, mert ezekben a diskurzusokban a „jövő" mindig egy adott elvárásrendszer szerint fejlettebb, jobb, magasabb szintű állapot kivetítése: a művelet azt implikálja, hogy az idő előrehaladása szükségképpen egy minőségi ugrást jelent majd a felhasználók számára. (Arra a számos időutazós science fiction mű forgatókönyvét megakasztó logikai hurokra, hogy ha a jelenben már meg lehet tapasztalni a jövőt, akkor a jövő valójában a jelen, most külön nem térve ki.) A számos történelmi korszakban változatos technológiákhoz kapcsolódó jövődiskurzusok (Preece, Whittaker & Janes, 2022) mindezekből következően leginkább a mai technológiához jelenleg kapcsolt vágyak, elvárások narratív kiterjesztései, amelyeket az üzletben érdekeltek marketingüzenetei, illetve az ilyen elbeszélésekre való fogékonyság tart életben a közbeszédben, függetlenül attól, hogy fogalmilag milyen ellentmondásokkal küzd.

Vagy attól, hogy technológiai értelemben mennyire pontosak vagy pontatlanok az ilyen vagy ehhez hasonló kijelentések. A Meta és más szereplők a metaverzumot, mint a jövő technológiáját üdvözlő kijelentései azt is implikálják, hogy a technológia radikálisan új, pedig annak összes eleme – a szemüvegektől kezdve, a virtuális világokon át, az avatárokig és három dimenziós megoldásokig – már több évtizedes múltra tekint vissza (Bell, 2022). Mindeközben a virtuális valóság különféle verzióinak korábbi stádiumait is rendszerint a

hamarosan beköszöntő jövő hírnökeiként üdvözölték és üdvözlik, ahogy egy 2020-as cím megfogalmazta: „A VR forradalom 8 éve már 5 percre van" (Kuchera, 2020).

A jövő fogalmának ez a fajta értelmezése és használata nem pusztán egy kommunikációs stratégia, strukturális értelemben is mélyen be van ágyazva a platformizáció folyamatába. A platformok üzleti, piaci stratégiájának ugyanis mindig az a fajta előrevetített „jövő" volt a középpontjában, amihez viszonyítva az aktuálisan jelenlegi befektetések értelmét igazolni, alátámasztani igyekeznek. A múlt és a jelen a legtöbb nagy platform üzleti modelljének esetében a növekedés fogalmáról szól, amely növekedés jövőbe való kivetítése, és ennek a kockázati tőkebefektetők felé történő meggyőző bemutatása teszi majd lehetővé, hogy egy értékesítési vagy hirdetési mód bevezetésével a vállalkozás majd fenntarthatóvá, nyereségessé váljon (Srnicek, 2017). A Meta esetében ez az alapvető platformstratégia – mások mellett – még egy vonással kiegészíthető: a metaverzum felvetése és a Facebook Metára átmárkázása olyan stratégiai kommunikációs lépésként is értelmezhető, amellyel az utóbbi években meglehetősen megkopott hitelességű márkát próbálták újrapozicionálni a piacon – úgy tűnik, eddig mérsékelt sikerrel (Rose, 2022).

Konklúzió: a Meta kiterjesztett valósága

A metaverzum, mint hibrid interfész a grafikus, taktilis, hang- és mozgásalapú kommunikációs módok ötvözetével teszi lehetővé a digitális tartalmak és szolgáltatások fogyasztását és használatát. A fogalom a Facebook 2021-es Meta-újramárkázásával, majd egy évvel később az első vállalati metaverzum bemutatóval vált az utóbbi évek egyik legfelkapottabb témájává a digitális média-ökoszisztémáról szóló közbeszédben. A metaverzumról szóló iparági kommunikációknak és médiareprezentációknak egyik központi eleme a jövő fogalma: a terméket, szolgáltatást az azt piacra dobó cégek, de az erről beszámoló média is, gyakran „jövőbeliként" írják le. A metaverzum ilyenforma diszkurzív megalkotása, a jelennek az ismeretlen és megjósolhatatlan jövővel való legitimálása több szempontból is problematikus. Egyfelől azért, mert bár e retorikai alakzat, stratégia nagy múltra tekint vissza, de népszerűsége és hatásossága egyáltalán nem változtat azon, hogy tartalma alapvetően ellentmondásos: az előre nem látható, nem megjósolható jövő eseményeivel nem lehetséges igazolni egy jelenlegi technológia legitimitását. Másfelől azért, mert egy olyan technológiai megoldást mutat be újdonságként, amelynek az egyes elemei mind jelentős múltra tekintenek vissza. Ez a stratégia azonban mélyen és strukturálisan összefonódik a világgazdaság és a kulturális iparágak szerkezetét és működését egyre jobban meghatározó platformizáció növekedésalapú üzleti logikájával, amelyben a jelenlegi kockázati tőkebefektetések érvényességét a jövőbeli – még nem létező – lehetséges monetizációs módszerek víziói hivatottak igazolni.

Irodalom

Anderson, J., Rainie, L. (2022). The Metaverse in 2040 *Pew Research Center*, https://www.pewresearch.org/internet/2022/06/30/the-metaverse-in-2040/

Bell, G. (2022, February 8). The metaverse is just a new word for an old idea. *MIT Technology Review*, https://www.technologyreview.com/2022/02/08/1044732/metaverse-history-snow-crash/

Bishop, T. (2021, August 4). Amazon maintains big lead over Google and Apple in U.S. smart speaker market, new study says. *Geekwire*, https://www.geekwire.com/2021/amazon-maintains-big-lead-google-apple-u-s-smart-speaker-market-new-study-says/

Dwivedi, Y. K., Hughes L., Baabdullah, A. M., Ribeiro-Navarrete, S., Giannakis, M., &, Dennehy, D. (2022, October). Metaverse beyond the Hype: Multidisciplinary Perspectives on Emerging Challenges, Opportunities, and Agenda for Research, Practice and Policy. *International Journal of Information Management* 66: 102542. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2022.102542

Egliston, B., Carter, M. (2022). Oculus Imaginaries: The Promises and Perils of Facebook's Virtual Reality. *New Media & Society* 24 (1): 70–89. https://doi.org/10.1177/1461444820960411

Eveleth, R. (2018, December 12). Google Glass Wasn't a Failure. It Raised Crucial Concerns. *Wired*, https://www.wired.com/story/google-glass-reasonable-expectation-of-privacy/

Kuchera, B. (2020, October 20). The VR revolution has been 5 minutes away for 8 years. What keeps virtual reality stuck in the future? *Polygon*, https://www.polygon.com/2020/10/20/21521608/vr-headsets-pricing-comfort-virtual-reality-future

Kudina, O., Verbeek, P. (2019). Ethics from Within: Google Glass, the Collingridge Dilemma, and the Mediated Value of Privacy. *Science, Technology, & Human Values*, 44(2), 291–314. https://doi.org/10.1177/0162243918793711

Kundu, K. (2022, January 6). Facebook's Metaverse Concerts Are Flopping Real Bad, But Why? *Screenrant*, https://screenrant.com/meta-facebook-metaverse-concerts-young-thug-guetta-chainsmokers-viewers/

Meta, (2022). *Meta Quest Pro*. https://www.meta.com/quest/quest-pro/

Microsoft, (2022). *Microsoft HoloLens 2.* https://www.microsoft.com/en-us/hololens

Parisi, D. (2018.) *Archaeologies of Touch. Interfacing with Haptics from Electricity to Computing*. University of Minnesota Press.

Kari, P. A. (2022, February 16). 'Live in the future': Zuckerberg unveils company overhaul amid shift to metaverse. *The Guardian*, https://www.theguardian.com/technology/2022/feb/15/meta-mark-zuckerberg-facebook-metaverse

Poell, T., Nieborg, D., van Dijck, J. (2019). Platformisation. *Internet Policy Review* 8 (4). https://doi.org/10.14763/2019.4.1425

Preece, C., Whittaker, L. Janes, S. (2022). Choose your own future: the sociotechnical imaginaries of virtual reality, *Journal of Marketing Management*, https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0267257X.2022.2112610

Ravenscraft, E. (2022, April 25). What Is the Metaverse, Exactly? Everything you never wanted to know about the future of talking about the future. *Wired*, https://www.wired.com/story/what-is-the-metaverse/

Rose, S. (2022, December 7). 'The metaverse will be our slow death!' Is Facebook losing its $100bn gamble on virtual reality? *The Guardian*, https://www.theguardian.com/technology/2022/dec/07/metaverse-slow-death-facebook-losing-100bn-gamble-virtual-reality-mark-zuckerberg

Spectacles, (2022). Spectacles. https://www.spectacles.com/

Srnicek, N. (2016). *Platform Capitalism*. Polity Press.

Stanney, K., Fidopiastis, C., Foster, L. (2020). Virtual Reality Is Sexist: But It Does Not Have to Be. *Front. Robot. AI* 7:4. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frobt.2020.00004/full

Vlist, F. (2022). *The Platform as Ecosystem*. Doctoral dissertation, Utrecht University. https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/422213

Csepeli György
Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola
Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program
csepeli.gyorgy@gmail.com

Papp Richárd
Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
Társadalmi Kapcsolatok Intézete
papp.richard@tatk.elte.hu

Surányi András
Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
asuranyi52@gmail.com

A HIÁNY JELENVALÓLÉTE. A HOLOKAUSZT INTERGENERÁCIÓS HELYI EMLÉKEZETE MA ÉLŐ MAGYAROK KÖRÉBEN

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.7

A hely és az idő a kollektív emlékezetben

Az embert az evolúció megfosztotta az állatvilágban élő előideinek otthonától, amely minden faj esetében genetikailag meghatározta a környezetet, ahol az adott faj egyede – minden kétséget kizáróan – kiismerheti magát, megkülönböztetheti ellenségeit és barátait. Az otthon természet adta biztonságából kikerült embert transzcendentális hajléktalansága otthonteremtésre kényszerítette. Az ember élőhelyét nem génjei jelölik ki a fizikai környezetben (Umwelt), hanem mémjei hozzák létre a szellemi világot (Welt), ahol otthon érezheti magát.

Az ember helye kulturálisan teremtett társadalmi valóság, amelynek fizikai alkotóelemei a hely létrejöttének szükséges, de nem elégséges feltételei. Az otthonérzés szállítói a mémek, amelyek az emberi lét nyelv adta társas szövetébe ágyazódva, nemzedékekről nemzedékekre biztosítják a hely adta biztonság érzését és tudatát.

A vándorló, helyüket örökösen változtató, közösségi társadalmakban az emberek számára kijelölt teret képzelet szülte, halhatatlan teremtmények, szellemek, istenek, ártó és segítő kísértetek népesítették be. A mitizált világban nem múlik az idő. A neolitikus korban a nomadizálást felváltotta a letelepedés. A környezet állandósulása következtében láthatóvá, tapasztalhatóvá váltak a közösségi idő helyben hagyott jelei, amelyek megteremtették a közösségi emlékezetet. A nomád időszakban szükségképpen kislétszámú csoportok méretei a letelepedést követően számottevően bővültek, és a csoportok belső viszonyai differenciálódtak, a korábban szituatív, nem állandósult vezetési funkció állandósult. A létrejött hatalmi szervezet önmaga létjogosultságát a letelepedési hely jeleinek jelentéseiben előbukkanó emlékezet által hitelesítette. Az állammá alakult közösségi hatalmi szervezet gyakorlói hamar rájöttek, hogy a jelent csak az uralhatja, aki a múltat is uralja.

Az emlékezet jelei folytonosan változtak a mindenkori hatalom birtokosainak igényei szerint. A Római Birodalom a korábbi városi és birodalmi államszervezetektől vette át a "damnatio memoriae" gyakorlatát, amely a múltat elpusztította, és egyben újra is építette. Pierre Nora szerint a közösségi emlékezet helyei, mióta csak létrejöttek, kétértelműek: a múltra utalnak, de a mindenkori jelenhez szólnak, fizikai megjelenésükben közvetlenül adottak az érzéki tapasztalatok számára, ugyanakkor a legelvontabb, rafináltan kigondolt manipuláció termékei.

A helyben elhelyezett jelek által megjelenített, jelenbe horgonyzott múlt fenntartását szolgálják az emlékezetmegőrző éberség alkalmai, az időtlenné tett időben újra meg újra visszatérő ünnepek, zarándoklatok, felvonulások, az ünnep átélését megkönnyítő rítusok (Nora, 1993). Az emlékezet nem maradhat néma, a helyek jeleibe kódolt emlékeket újra meg újra fel kell eleveníteni szavakban, amelyek a megszólalók diszkurzív univerzumaiban, nemzedékeken át, visszhangoznak az időben (Assman, 2013).

A helyeken hagyott jelek a mindenkori hatalom emlékezetpolitikai igényei szerint alakítják a kulturális emlékezetet, amely nem a múlt lenyomata, inkább kreatív újraalkotása.

A magyarországi holokauszt kulturális emlékezetét hosszú időn át a hallgatás jellemezte. Elnémultak a városokból és a falvakból elhurcolt zsidók ottlétének jelei, az üresen tátongó, romos zsinagógák, a pusztuló temetők, az új tulajdonosokhoz került házaik, üzleteik, gyáraik, az általuk épített középületek. A főtereken látható második világháborús emlékműveken ott voltak az áldozatok nevei, de a névsorokban nem tettek különbséget a fronton meghalt fegyveres katonák, a fegyvertelenül elpusztult munkaszolgálatosok és a Németországba deportáltak között. Nem voltak (és ma sincsenek) jelek, amelyek a deportálásban serénykedő 200 000 hivatalos személyre, a polgármesterekre, köztisztviselőkre, csendőrökre, rendőrökre, MÁV-alkalmazottakra emlékeztettek volna (Veszprémi, 2019). Petőfiszállás neves búcsújáróhelye, a Skapulárés Szűzanya tiszteletére emelt kápolna és remeteház látogatóinak fogalma sincs arról, hogy 1944. április 22-én este, a remeteháztól kőhajításnyira lévő romos kúriában, állapodott meg Endre László, Jaross Andor, Baky László és Adolf Eichmann a magyarországi zsidók deportálásának mikéntjéről. Nem maradt semmi, ami a nagyobb városok testéből kihasított gettók kerítéseire emlékeztetett volna. Jelöletlen maradtak a 435 000 áldozat halálba vezető útjának állomásai.

Az elnémított, elfojtott, elpusztított emlékezet az idők változásával lassan újraéledt. Budapesten sosem sikerült teljesen eltüntetni a Vészkorszak emlékét, bár az emlékezés jelei az egykori rettenetes történések helyein lassan, és korántsem teljes körben épültek ki. Az V. kerületben, a Szabadság téren, a német megszállás áldozatainak emlékére 2014-ben emelt emlékmű vagy a XII. kerületben 2005-ben felállított turul szobor körül kirobbant botrány azt mutatja, hogy a folyamat most is tart. Vidéken csak a rendszerváltozás után indult el a holokausztra való emlékeztetés folyamata. Az 1944 nyarán a halálba vezető út logisztikai kiindulópontjain, a vasútállomásokon a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség helyezett el emléktáblákat, amelyek nem mindegyike van ott, ahol lennie kellene. Sorra nyíltak meg emlékhelyek, épültek újjá romos zsinagógák, kerültek botlatókövek a deportáltak lakóházainak kapui elé, rendezetté váltak a temetők. Sok városban a zsinagógákban, egykori zsidó iskolákban állandó és ideiglenes kiállítások nyíltak, amelyek az adott városban egykor volt eleven zsidó életre emlékeztetnek.

Kérdés azonban, hogy a holokauszt fizikai jelei elégségesek-e ahhoz, hogy megnyissák a történelmet, és az eredeti rettenetes eseményektől időben egyre távolabb kerülő helybeliek emlékezetét alakítva lehetővé tegyék a holokauszt botrányával való szembenézést, amely nélkül a kollektív emlékezet ritualizálódik, eltűnik belőle a fájó, kognitív disszonancia. Az elfojtás, a relativizálás, a bagatellizálás, a felelősség el- és áthárítása, a bűntudat hiánya, a gyászra való képtelenség ellenszere a dialogikus, diszkurzív emlékezet, amelynek életre hívása, életben tartása folyamatosan zajló társadalompedagógiai erőfeszítést igénylő feladat. Ennek a feladatnak a megoldása a holokauszt helyi emlékezeti mintáinak intergenerációs feltárását, exponálását, a dialógus online és offline tereinek kialakítását igényli.

A kutatás módszertana

A magyarországi holokausztot különlegessé tette a vidéken élő zsidóság szinte teljes megsemmisülését eredményező hirtelenség, váratlanság, bürokrata-technokrata precizitás és a páratlan gyorsaság. A fővárosban élő zsidóság és a munkaszolgálatot teljesítő férfiak körében a pusztítás és a szenvedés szintén hatalmas méreteket öltött, de nem érte el a vidéki zsidóságot sújtó megpróbáltatások szintjét (Braham, 2016). A deportálások és üldöztetések emlékének fenntartására 1945-től fogva – hullámzó intenzitással – történtek kezdeményezések, amelyek azonban a hivatalos egyházi és állami nyilvánosság rítusainak keretei között maradva nem érték el azoknak az ingerszintjét, akik ott éltek és most is ott élnek, ahol a gettósítás, kirablás és kiszállítás történt. A holokausztmegemlékezések ezáltal elváltak a társadalmi színtértől, ahol az események zajlottak, jeleket hagytak, amelyek jelentését egyre inkább elmosta az idő. A helyi emlékezet mintázatai feltárásának jegyében indítottuk el 2021 őszén fókuszcsoportos vizsgálatsorozatunkat, amelyet az EMIH támogatása tett lehetővé. A vizsgálatot három korcsoport tagjait bevonva falun, a jelenlegi határokon belüli vidéki városban, a jelenlegi határokon kívüli vidéki városban, valamint a fővárosban végeztük. A Visegrádi Alap támogatásával, 2023-ban a kutatást Szlovákia, Csehország és Lengyelország hasonló elvek alapján kiválasztott településein kívánjuk folytatni.

A fókuszcsoportos vizsgálat a kvalitatív kutatási módszerek leggyakoribb formája. A vizsgálat célja, hogy a résztevők véleményei mellett feltárja érzéseiket, attitűdjeiket, tudattalan motivációikat a kutatás tárgyával kapcsolatban. A beszélgetésben általában 8-10 személy vesz részt, akik a kutatás tárgyával kapcsolatos kérdésekre válaszolva, egymásra is reagálva, elmondják korábbi tapasztalataikat, megfogalmazzák véleményeiket, érzéseiket, hangot adnak értékeiknek. A beszélgetést moderátor vezeti.

A fókuszcsoportos beszélgetés félig strukturált kérdőív alapján történik, ami a válaszadók számára meglehetős szabadságot biztosít a válaszadásban. A beszélgetést témavázlat alapján a moderátor irányítja. A kutatás eredményei nem reprezentatívak. A válaszok elemzése arra alkalmas, hogy képet kapjunk a kutatási tárgyban lehetséges megismerési minták gondolati és érzelmi összetevőiről a társadalmi diskurzusban (Siklaki, 2006).

A csoportos kérdezést 2021 decemberében négy különböző típusú helyszínen folytattuk

le, mivel feltételeztük, hogy a hely társadalmilag meghatározott típusa, nagysága, lakosságszáma befolyásolja az 1944-ben a zsidósággal történtekre való emlékezést. Észak-Magyarországon kiválasztottunk egy falut, ahonnan a világhírű filmes, Zukor Adolf származott. Az ő emlékezete ma is élő a faluban. Kisvárosi helyszínként egy nyugat-magyarországi várost, Kőszeget választottunk, amely 1944 nyarán nemcsak a helyben élő zsidó polgárokat veszítette el, hanem környéke – az év őszén tankcsapdaásásra odavezényelt – munkaszolgálatosok ezreinek javarészt ma is feltáratlan sírhelye lett. Az ország 1947-ben megállapított határain kívüli települések közül Nagyváradra esett a választásunk, ahol a holokauszt előtt igen nagyszámú zsidó polgárság élt, amelynek tagjai örömmel üdvözölték a város visszatérését Magyarországra 1940-ben. Az örömből üröm lett, amikor 1944. március 19-én az országot megszálló németek nyomására a négy évvel korábban Nagyváradon ünnepelt Horthy kormányzó új kormányt nevezett ki, amelynek rendelkezéséből a Nagyváradon és környékén élő zsidókat (29 000 embert) 1944. május 24. és június 3. között vonaton Auschwitzba deportáltak. Negyedik helyszínünk Budapest lett, ahol nem került sor tömeges, mindenkire kiterjedő deportálásra, de az életben maradás korántsem volt garantált.

A falusi és a kisvárosi helyszíneken nem tudtunk magukat zsidóként azonosító személyeket a csoportokba meghívni. Nagyváradon és Budapesten vegyes csoportokat szerveztünk.

A kérdőív kialakítása során arra törekedtünk, hogy feltárjuk a holokauszt helyét a megkérdezettek zsidókkal kapcsolatos tudáskészletében, amelynek részei a zsidó név lehetséges jelentései, a lakóhelyen 1944-ben történt deportálás forgatókönyvei, a történtek jelenvalólétét konstituáló elhallgatások és megszólalások, a történtekre való helyi emlékezés jelei, valamint a felejtés és az emlékezés kockázatai.

A csoportok tagjaihoz intézett kérdéseket hat tematikus blokkba foglalva tettük fel. (l. Melléklet). Az első, kiinduló blokkban, a "zsidó" szó szemantikájára voltunk kíváncsiak, ami lehetőséget nyújtott a válaszadók számára, hogy a név sokféle jelentése közül kiválasszák azt, amit érvényesnek tartanak. A második blokkban a "zsidó" név által jelölt kisebbségi csoport és a környező többségi társadalmak közötti, megpróbáltatásokkal teli, viszony okaira kérdeztünk rá, rávezetve a válaszadókat a harmadik blokk témáját képező 1944-es évre, amikor sor került Magyarországon a vidéken élő zsidónak minősített lakosság teljeskörű deportálására. A negyedik blokk kérdései a deportálás helyszínein ma is ott található nyomok, emlékeztető jelek számontartását feszegették, feltárva az eltűntek jelenvalóságára emlékeztető hiányt. Az ötödik blokk kérdéseinek célja a helyben megtörtént holokausztemlékezetének intergenerációs változatainak kiderítése volt, amely lehetőséget adott arra, hogy a megkérdezettek feleleveníthessék az emlékezés és a felejtés finom szálaiból családi emlékezeti mintáikat. A záró blokkban tettük fel a vizsgálat alapvető céljának megfelelő kérdést, amely azt a dilemmát feszegette, hogy a holokauszt történéseitől időben egyre távolodva – a fájdalmas, felsebzett múlttal együtt élő – a mindenkori jelenben élők számára az emlékezés vagy a felejtés lenne-e a legjobb megoldás.

A kutatás eredményei

Falusi helyszín

A sok kínálkozó lehetőség közül az Észak-Magyarországon lévő Ricsét választottuk. Ricsén született Zukor Adolf, aki korán elárvulva Mátészalkán elvégzett 4 polgárit, majd egy környékbeli településen inas lett egy vegyeskereskedésben. 15 éves korában kivándorolt Amerikába, ahol tehetsége, szorgalma és az újdonságok iránti kivételes érzékenysége révén hatalmas filmes karriert csinált. Ő alapította meg a Paramount Pictures filmgyártó céget. Ricséről nem feledkezett meg, a falu főterén ma is ott áll az általa adományozott Juhász kút.

Bár a faluban él még egy holokauszttúlélő, őt nem tudtuk megszólítani. A fiatalok közül egy interjúalanyt találtunk, aki azonban gyakorlatilag nem tudott semmit, se Zukorról, se a zsidókról.

A középgenerációból senki sem vállalkozott válaszadásra. Az idősek közül két férfit találtunk, akik készséggel válaszoltak kérdéseinkre. Mindkettőjükben elevenen él a ricsei zsidóság emlékezete, és jól ismerik Zukor Adolfot, akiről a falu művelődési háza a nevét kapta. Zukor szülőházában hamarosan múzeum lesz. Az faluban egykor élő zsidók házait ismerik, meg tudják mondani hol volt a zsinagóga, amelyből takarékpénztár lett. Az elkerített, ápolt zsidótemetőt is ismerik. Gyermekkori emlékeikben feltűnnek a helybeli zsidók, akikről később nagyszüleik is említést tettek. A kommunikációs gátlások azonban erősek voltak, az interjúk alapján a félelem, a trauma, a bűntudat tűnik meghatározónak.

A válaszokban felbukkannak nem tudatos antiszemita klisék és sztereotípiák (összetartás, gazdagság). A holokausztért a felelősséget Hitlerre és a németekre hárítják. Az emlékeket átszínezi a korabeli nem zsidó lakosságban élő resszentiment. Az emlékezésben az elhurcolt zsidók házaiban aranyat kereső szomszédok emléke keveredik az anyagi bajban segítő zsidók emlékével.

A falusi helyszín térben és létszámban testközelségbe hozza az idős emlékezők emlékeit, amelyeket azonban eltemet a hallgatás, ellehetetlenítve az emlékek intergenerációs átadását.

Kisvárosi helyszín

A holokausztemlékezet mai, magyarországi jellemzőiről és kutatásunk kontextusáról egyaránt elgondolkodtató tény, hogy már az interjúpartnerek megkeresése is problematikus volt. A kőszegi segítőtásaink által megkeresett, lehetséges interjúalanyok fele elutasította a felkérést. Többen tették fel a kérdést közülük, hogy „kik", „miért" és „mire" akarják „felhasználni" az interjúkat. Mások értetlenségüknek adtak hangot annak kapcsán, hogy „miért" foglalkozunk „már megint a zsidókkal".

Elkészült interjúink tehát azok gondolatait reprezentálják, akik a ma is velünk élő előítéletek és hárítások ellenére is nyitottak a közös emlékezés diskurzusában való részvételre.

Idősek

Beszélgetőtársaink különböző meghatározásait adták a zsidóságnak.

Egyikük egyértelműen vallásnak definiálta a zsidóságot kijelentve, ha egy magát zsidónak identifikáló személy nem vallásos azt ő „nem nevezné zsidónak".

Többen említették a „nép", „nemzetiség", „nemzet" kategóriákat. Egyikük megfogalmazása („a Távol-Keleten állandó jelleggel háborúban állt a zsidóság a megmaradásért") is utal a zsidósághoz kapcsolódó tudás homályosságára. Egy másik beszélgetőtársunk a „zsidó nép" jellemzőjének tartotta, hogy „nem asszimilálódtak…a traumák, megrázkódtatások után is meg tudott maradni a zsidó nép öntudata". Az idézett véleményhez kapcsolódik egy további interjúrészlet, amely az előbb idézett sztereotípiához köti a zsidóság és az erdélyi magyarság hasonlóságát: „az a magyar is, aki még a nyelvét is elveszti, az is ragaszkodik hozzá". Az idézettekhez is kapcsolódik a fókuszcsoport további résztvevője, aki „kiválasztott népként" definiálta a zsidóságot, amely szerinte azt jelenti, hogy a zsidóság „vezető népcsoport", és „ezt jelenti a kiválasztottság tudat".

Az idézett interjúrészletekből láthatjuk, hogy a zsidóság definícióját bizonytalanság övezi a megkérdezettek részéről. Ehhez kapcsolódik a zsidó kultúrára és történelemre vonatkozó tudás homályossága, valamint az „összetartozás-tudat", a „vezető népcsoport" (nem feltétlenül negatív és a beszélgetőtársaink részéről érzékelhetően nem bántó, de létező) sztereotípiái is.

A zsidóság történelmi üldözöttségére és az antiszemitizmusra vonatkozóan az interjúalanyok közül többen említették a zsidóüldözések vallási aspektusait („istengyilkosság" stigmája, húsvéti körmenetek pogromokba torkolása). Szintén kiemelték többen újra a „zsidóság összetartó erejét".

Ebben a kontextusban ezt a sztereotípiát, mint a zsidóságot ért üldöztetések okára vonatkoztatták. Ehhez kapcsolódóan egyik interjúalanyunk kifejtette, hogy sajnálatosan „a kisebbséget bántani kifizetődő" főképp, ha egy kisebbség a gazdasági és szellemi életben „kiemelkedő", mint a zsidóság. Ezt és az ebből fakadó „irigységet" többen is említették.

Utóbbi narratíva izgalmasan mutat rá a zsidóság, mint a „gazdasági és szellemi életben privilégiumokkal bíró kisebbség" sztereotípiájának reflektálatlan jelenlétére még azok körében is, akik – mint beszélgetőtársaink – a zsidóság diszkriminációját határozottan negatívnak értékelik.

Az emlékezet lokális jeleihez kapcsolódóan az interjúalanyok mindegyike egyetértett abban, hogy Kőszegen – egyikük szavaival – „természetesen vannak nyomok". Ennek megfelelően beszélgetőtársaink ismerik a városban látható épített emlékeket (legtöbben a zsinagógát és a zsidó temetőt említették) ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a város eddig elmulasztotta a város szélén található és emlékjellel megjelölt tömegsírok láthatóbbá, nyilvánosabbá tételét. Fontos lenne szerintük egy emlékparkkal megemlékezni az áldozatokra. Egyik interjúalany hozzátette mindehhez, hogy a botlatóköveket is láthatóbbá kéne tenni, valamint a zsidó temetőt is sokkal gondosabban kéne rendben tartani.

A vizuális emlékezeti jelek mellett izgalmasan került szóba a helyi szóbeli emlékezetre való utalás is, több interjúalany által. Egyik interjúpartnerünk ehhez kapcsolódva külön is kiemelte, hogy fiatalkorában személyesen hallott a vészkorszak helyi történéseiről kőszegi zsidó munkatársaitól.

Az általunk megkérdezett idős korosztály tagjai számára a deportálások emlékezete egyértelműen kapcsolódik a személyes emlékezethez. Ezek a személyes emlékek azonban nem a szemtanúk közvetlen emlékezete. „Személyes emlékezeten" beszélgetőtársaink a számukra zsidó ismerősöktől, barátoktól, kollégáktól hallott történeteket értették. Fontos

része az interjúnak, amikor az interjúalanyok arról beszélnek, hogy tudják kik vettek részt Kőszegen a deportálásokban. Ehhez kapcsolódik az egyik interjúalany megjegyzése is, amely szerint, míg a deportálásokért a nyilasok voltak felelősek, addig a kőszegi polgárság „távol maradt ezektől a dolgoktól". Az esetleges ellenállás, a zsidóknak nyújtandó segítség lehetőségét pedig, szintén az idézett interjúalany úgy hárította el, hogy a fent említett polgárokat, „fejbe lőtték volna, ha segítenek". Az interjú ezen szakaszából is az derül ki tehát, hogy míg interjúpartnereink empatikusak a holokauszt áldozataival (sőt ismerőseik által személyesebb, részletesebb tudással is rendelkeznek a történésekről), a felejtés és hárítás általánosabb társadalmi mintái ugyanúgy dominánsan jelennek meg narratíváikban.

A holokausztemlékezet fontosságához kapcsolódóan az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy emlékezni kell, mivel – ahogy egyikük fogalmazott - „nem szabad levenni a napirendről, mert ma is megtörténhetne". Egyikük mindennek kapcsán visszautalt a helyi emlékezeti terek láthatóbbá tételére és a tömegsírok helyén építendő emlékpark fontosságára. Volt, aki viszont úgy vélte, hogy az emlékezés nem lehet „egyoldalú", hangsúlyozva, hogy a „valóságról" emlékezzünk meg. Ebben az interjúrészletben olyan enyhén, de mégis világosan megfogalmazott ellenérzésre figyelhetünk fel, amely szerint az emlékezetben a zsidóság narratívája a „valósághoz" képest túlreprezentált is lehet. Ugyanakkor ez csupán az egyik résztvevő megjegyzése volt, az interjú többi alanya nem beszélt erről, sőt egyikük azt is kiemelte, hogy a vészkorszak eseményeit élményszerűén kell továbbadni, hogy az emlékezők át is érezhessék a holokauszt borzalmait.

Középkorúak

Ebben a fókuszcsoportban is a „vallás", „származás", „kiválasztott nép" kategóriákat nevezik meg a zsidóság definíciójaként. Egyikük kitér a zsidóság, mint a többség által tulajdonított identitás aspektusára. Itt említi a holokauszt példáját is, mint a tulajdonított identitás tragikus következményét.

Két, a fent említettektől eltérő megjegyzéssel is találkozunk ebben az interjúban. Egyik interjúalany úgy látja, hogy az „utóbbi időben, bizonyos körökben divat" zsidónak lenni és véleménye szerint vannak olyan emberek, akik nem zsidók ugyan, de „zsidóvá szeretnének válni".

Egy másik interjú részletben ismét találkozhatunk a beszélgetésben felmerülő nem rosszindulatúnak szánt, de ugyanakkor reflektálatlanul használt, zsidóságra vonatkozó narratívával. Eszerint az a zsidó, akin interjúalanyunk azt látja, hogy „nagyon jó kereskedő". Ennek megfelelően, amikor azt látja, hogy „valaki nagyon szívesen árulja a portékáját" úgy gondolja, hogy „vannak zsidó felmenői". Hozzáteszi azonban, hogy ezt ő „egyáltalán nem negatív felhanggal", hanem „pozitívan" érti.

A „bizonyos körök" említése, valamint a zsidó származással összekapcsolt „jó kereskedő" sztereotípiája nem párosult beszélgetőtársaink narratíváiban nyílt antiszemita kijelentésekkel. Ez is (ahogyan a kőszegi idős generáció esetében is láthattuk) az általános antiszemita narratívák kritikátlan megjelenésére utal interjúalanyaink körében. Ezeket a narratívákat azok is elfogadhatják és használhatják tehát, akik egyébként elutasítják az antiszemitizmus minden formáját.

Ugyanígy, az üldözöttség okai kapcsán is elgondolkodtatóan jelennek meg azok a sztereotípiák, amelyeket más kontextusban antiszemitának is értelmezhetnénk: „jól bánnak a pénzzel", „zárt, titokzatos csoport", „hibáztatom őket is, mert elkülönülnek", „nem fogadják el Krisztust", „kiprovokálják az antiszemitizmust, ami nem így lenne, ha kicsit jobban beolvadnának".

Az interjúalanyok azonban egyhangúan elítélték a zsidóságot sújtó üldöztetéseket. Ugyanakkor az üldöztetések okaiként is az előbb idézet előítéletekhez és sztereotípiákhoz kapcsolódó meglátásokat neveztek meg, mint a „gazdagságból", „zárt-titokzatos összetartásból", „teljes beolvadás elutasításából" eredő „irigység", „félelem" a többségi társadalmak irányából. Ennek tükrében ismét a kulturális mintázatokban meglévő sztereotípiákkal találkozhatunk az interjú ezen szakaszában.

A fókuszcsoport tagjai felsorolják a zsidó emlékezet kőszegi nyomait, ugyanakkor többen is hangsúlyozzák, hogy az itt lakók, valamint az idelátogató zsidók többsége sem ismeri ezeket.

Egyikük meglátása szerint ez a zsidóság mulasztása is, mert a nekik kellene erre anyagi lehetőséget találni. Egy másik interjúalany viszont úgy véli, hogy ezeket az emléknyomokat nem kéne zsidóként identifikálni, mivel az evangélikus vagy katolikus emlékezeti helyeket sem specifikálják. Ezért, az utóbb említettekhez hasonlóan, a zsidó emlékeket is „magyar és kőszegi emlékeknek" kellene nevezni.

Hangsúlyt fektettek továbbá többen is arra, hogy a lokális emlékezet nem tárgyi nyomait is közismertté kéne tenni, különösen azoknak a nem zsidóknak az emlékére vonatkozóan, akik zsidókat bújtattak a vészkorszakban.

Ezekből a narratívákból is azt láthatjuk, mintha ebben a generációban intenzívebben lenne jelen a zsidóság „különbözőségének" hangsúlyozása azzal a kritikus felhanggal, miszerint ez a „különbözőség" a zsidók „magyarsághoz" való asszimilációjának elutasításából fakadna.

Az interjúalanyok számára fontos a lokális holokausztemlékezet fenntartása és még láthatóbbá tétele. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy részükről ez az akarat nem párosul a múlttal való önreflexív, kritikus nem zsidó szembenézés igényével és lehetőségével.

A deportálások okairól szóló narratívák is összetettek. Egyfelől az interjúalanyok egyhangúlag elítélik a vészkorszak borzalmait. Ennek okai szerintük a „jól működő propaganda", a „birkaszellem", a „német agresszió" és a „zsidók vagyona iránti nyereségvágy" voltak. Utóbbit közvetlenül a kőszegi deportálások kiváltó okaként is kiemeli egyikük.

Másfelől több narratívában a kollektív felelősség hárítása is megjelenik. Eszerint a deportálásokat egy „hitvány szűk csoport" hajtotta végre. A többség azért nem segített a zsidóknak, mert „féltek", ráadásul senki nem tudta, hogy mi történik, hiszen a „zsidók is bejelentették a saját címüket", mivel még ők sem voltak tisztában a történésekkel. Ehhez kapcsolódóan az egyik interjúalany az akkori „közbeszédet" a nagyanyja által elbeszélt személyes emlék segítségével írja le, miszerint a nem zsidók úgy vélték, hogy a zsidókat „végre elviszik dolgozni". Ezzel azt próbálta illusztrálni interjúalanyunk, hogy a kőszegi lakosok nem tudták, hogy „mi lesz a vége" a deportálásoknak.

Ugyanakkor a „végre elviszik dolgozni őket" kijelentés brutalitására abszolút nem reflektált, észre sem vette azt.

Az idézett példák tükrében megállapítható, hogy a csoport deportálásokra vonatkozó emlékezeti narratívái magukban hordozzák a helyi és általános társadalmi felelősség hárítását is.

Az emlékezés fontosságának kérdésére adott válaszok is összetettek. Az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy nem szabad felejteni. Többen hangsúlyozták, hogy érzelmileg is meg kell érinteni a következő nemzedékeket.

Ismét találkozhattunk előítéletes megjegyzésekkel.

Egyik interjúalany úgy véli, hogy a „valóságról kéne tudni" és az emlékezést „nem szabad felhasználni." Ezen a ponton ugyanő a Pride-dal hasonlítja össze a holokauszt emlékezet „túlreprezentáltságát" miszerint, ha a homoszexuálisok „nem ugrálnának kint a Pride-on, akkor sokkal békésebb lenne minden". Egy másik interjúalany nem specifikálná a holokausztemlékezetet, hanem „helyén kezelné" azt, azaz „nem külön prioritásként" építené bele a magyar történelmi emlékezetbe. Szerinte (ennek is köszönhetően) az „antiszemitizmus kikopna idővel".

Az utóbbi idézetek tükrében még fontosabbnak tűnik a – szintén ebben az interjúban – megfogalmazott gondolat, amelyben beszélgetőtársunk a kőszegiek deportálások alatti passzivitását is kritizálva arra mutatott rá, hogy azért kell emlékezni, mert ennek hiányában a gyűlölet társadalmi realitás marad, és ma is ugyanúgy megtörténhet hasonló tragédia.

Fiatalok

Ebben a fókuszcsoportban is megjelennek a vallás, nép, népcsoport definíciók a zsidóságról. Ugyanígy részét alkotják a válaszoknak a másik két kőszegi interjúban is felbukkanó sztereotípiák, a zsidóság zárt és az üzleti életben sikeres csoportként való jellemzése.

Ami újdonság ebben a csoportban, hogy ketten is említenek személyes kapcsolatot zsidókkal. Egyik interjúalany megemlíti, hogy zsidó ismerősében „nincs szégyenérzet" zsidósága miatt. Másikuk pedig úgy utal zsidó ismerősére, hogy annak „inkább a szülei zsidók." A többiek nem ismernek személyesen zsidó embereket. Tehát ebben a csoportban is – a személyes ismeretségekkel együtt is – inkább a bizonytalanság, a távolság és egyes sztereotípiák megléte jellemző a zsidósághoz való viszonyulásban.

Az üldöztetés okaiként megjelenik az antijudaizmus és a kirekesztettség, és mint a két másik kőszegi csoportban, ebben a körben is felbukkannak a már korábban elemzett, zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák. Beszélgetőtársaink többsége az üldözések okaként a zsidók „jó üzleti érzéke", „sikeressége", „leleményessége", illetve „összetartó ereje" miatt érzett „irigységet" említette meg. A sztereotípiák valóságtartalma itt sem kérdőjeleződött meg a résztvevőkben.

A lokális emlékezet nyomaival tisztában vannak. Ismerik a zsinagógát, a zsidó temetőt, a Téglagyárat, a botlatóköveket. Úgy látják viszont, hogy egy nem kőszegi valószínűsíthetően nem fogja érzékelni a város zsidósághoz kapcsolódó jeleit, amikor idelátogat. A csoport tagjai ezzel együtt a meglévő emlékezeti tereket is kritikusan értékelik. Szerintük ezek „üresek", „elhanyagoltak". További problémaként említik, hogy több élményszerű megemlékezésre lenne szükség. Egyik interjúalany erre azt a meghatározó élményét hozta példának, amikor osztályával meglátogatta a néhány évvel ezelőtt Kőszegen bemutatott, a deportálások alatt használt marhavagont. Hangsúlyozta, hogy ez az élmény lehetőséget adott számára, hogy átérezhesse a deportálások borzalmait és a vészkorszakra való emlékezés jelentőségét.

Ebben a fókuszcsoportban is kifejeződnek a deportálások általános emberi gonoszságból fakadó okai, a németek felelősségének hangsúlyozása, a zsidóság passzív áldozati szerepének megfogalmazása („nem volt lázadás a koncentrációs táborokban", „beletörődtek, hogy elviszik

őket"), valamint a borzalmak egy szélsőséges kisebbségre való áthárítása („a csőcselék mindig hajlamos a szélsőségekre").

Ezzel együtt a fiatalok reflexívebb, bátrabb emlékezeti narratíváira utal, hogy ebben a csoportban a válaszadók említik a magyar és a helyi, kőszegi csendőrség felelősségét a deportálásokban. Ugyanígy éles kritikát fogalmaznak meg a nem zsidó lakosság holokausztban való passzív részvételével szemben. Egyikük szavaival: „Nyíltan és mindenki szeme láttára történt, és senki nem csinált semmit". Ehhez kapcsolódóan pedig úgy látják, hogy pontosan emiatt a passzivitás miatt „van a kollektív bűntudat".

Az interjúban ugyan nincs utalás közvetlenül a magyarországi nem zsidó többség kollektív felelősségére vonatkozóan, ugyanakkor megállapítható, hogy a kőszegi fiatalok nyitottan és felelősségteljesen állnak, állhatnak hozzá a holokausztemlékezet újragondolásához ebből a perspektívából is.

A fókuszcsoport tagjai egyetértettek abban, hogy emlékezni kell. Kiemelték, hogy még jobban „gondozni kéne az emlékezetet", azaz mindenkinek legalább egyszer meghatározó élményként kellene átélni a vészkorszak eseményeinek emlékét. Ketten a csoportból kötelezővé is tennék minden európai iskolában, így Magyarországon is, egy koncentrációs tábor meglátogatását.

Az emlékezés fontosságát elsősorban abban látják, hogy a mai fiatal nemzedék tanuljon a múlt borzalmaiból, hogy a jövőben ilyen ne történhessen meg még egyszer.

Határon túli magyar város (Nagyvárad)

Nagyváradon csak egy fókuszcsoportot szerveztünk, amelyben zsidók és nem zsidók egyaránt részt vettek. A csoportot nagyfokú érdeklődés, interaktivitás jellemezte. Az első kérdésre igen változatos válaszok születtek. A nem zsidó válaszadókban a "zsidó" szó szemantikai tabuként működik, megakadályozva őket a szabatos meghatározásban. A meghatározásokban visszatérően megjelent a "szenvedés", az "üldözés", a "stigma", a személyes kontextusok által táplált érzelmi azonosulás.

Az 1944-ben történtek helyi emlékezetét firtató kérdésre adott válaszokban szintén a személyes kontextus, a családon belül lezajlott kommunikáció révén átadott emlékek bukkantak fel. Az értelmezéseket a "kein warum" érthetetlensége, irracionalizmusa hatotta át. A deportálást megkönnyítette a gyorsaság, a "tudatlanság fátyla", a magyar identitásnak illuzórikusan tulajdonított védettség. A deportálásra való emlékezést meggátolja a tabuizált trauma. A túlélőket megnémította a holokauszt tragédiája által okozott "lelki fogyatékosság", aminek hatalmát megtörte a túlélők lelki ereje, élni akarása. A segítés példái Nagyvárad sokszínű, toleráns társadalmáról tanúskodnak, amelynek hagyományai ma is elevenek. A nagyváradi zsidóság múltja nem veszett feledésbe. A köznapi emlékezetet megkönnyítenék a zsidó múlt nyilvánosan látható jelei, a zsinagógák, temetők nyitottsága, az emlékezés évente megismétlődő rítusa. Szobrot kapott az Auschwitzba hurcolt kislány, Heyman Éva, akinek "Piros bicikli" c. gettónaplója Anna Frank naplójához hasonlítható.

A válaszadók egységesek voltak annak hangoztatásában, hogy szükség van a történtek feltárására, megismerésére és megismertetésére, a történelmi szembenézésre, amire a következő, új nemzedékeknek is szükségük van.

Budapest

Budapesten is mindhárom generációval készítettünk fókuszcsoportos interjúkat.

A budapesti interjúk sajátossága, hogy a fókuszcsoportokban együttesen vettek részt zsidó és nem zsidó interjúpartnerek. Az interjúk ezáltal mind a helyi emlékezet, mind a magyarországi emlékezetkultúra tágabb, komplexebb értelmezését és bemutatását is lehetővé teszik. Mindez indokolja a budapesti kutatások folytatását, a jövőben további fókuszcsoportos interjúk készítését.

Idősek

A megkérdezett budapesti idősek körében a zsidóság, a holokauszt és az antiszemitizmus témái rendkívüli érdeklődést keltettek. A résztvevők között voltak túlélők, a túlélők leszármazottai, valamint keresztény vallású nem zsidók. Férfiak és a nők vegyesen.

A „kik a zsidók?" kérdésre kapott válaszok rávilágítottak a zsidó kategória meghatározásának nehézségeire és összetettségére. Voltak, akik a vallás gyakorlását, mások a születést, a kultúrát, a viselkedést állították a meghatározás középpontjába. Felmerült a külső azonosítás szempontja, amelyből már nem hiányzik a stigmatizáció, az előítéletes diszkrimináció mozzanata sem. Volt, aki az önbesorolásra alapozott narratívát hangsúlyozta.

A következő kérdés a Wistrich által "longest hatred"-nek nevezett jelenség okait feszegette. Az egyik válaszadó a lengyelországi zsidóság példájára hivatkozva a zsidók gazdaságban betöltött, nélkülözhetetlen szerepe és a szerep betöltése okán a nem zsidókban bekövetkezett resszentiment-re hívta fel a figyelmet. A válaszok javarészében felbukkant a zsidók sikeressége által kiváltott többségi irigység, a tudás szeretete, a vállalkozás és a kockázatvállalás különlegessége. Mások, nem zsidók, az "áldozati versengés"-re helyezték a hangsúlyt, mintegy helyet követelve az áldozatok sorában a zsidók mellett a gulágra küldöttek, a cigányok, a svábok, a homoszexuálisok számára is. Egyesek visszaemlékeztek gyermekkorukra, amikor kiközösítették őket. Voltak, akik a másság, az idegenség, a különbözés tényezőivel magyarázták a zsidók évezredes üldözöttségét.

Külön kérdésben foglalkoztunk a zsidók múltbeli és jelenbeli jelenlétét tanúsító, fizikailag észlelhető, de fizikai létükön túlmutató jelentéseket hordozó nyomokkal. A válaszadók a zsidó építészek által épített nagyszámú épületet, a működő és újra működő zsinagógákat, az 1944-ben megöltekre, elhurcoltakra emlékeztető botlaktóköveket, az egykori gettóknak helyszínéül szolgáló városrészeket, és a mai zsidó kulturális élet helyszíneit említették.

A beszélgetés az 1944-es események felelevenítésekor izzott fel igazán. A zsidó résztvevők részint személyes emlékeik, részint a szüleiktől és nagyszüleiktől hallottak alapján felsorolták az 1944-es év tragikus eseményeit, amelyek sora 1944. március 19-én a német megszállással kezdődött, majd a megalázó jogfosztásokkal folytatódott. Mindenki tisztában volt azzal, hogy a szűkebben vett főváros területén élő zsidókat nem deportálták oly kegyetlenül és szisztematikusan, mint ahogy a vidéken élő zsidókkal történt. A beszélgetést élményszerűvé tették a csillagos házakba költöztetés, a nyilas hatalomátvétel utáni vérengzés, a gettókba kényszerítés személyes és megrázó emlékei. A válaszadók nem feledkeztek meg a segítőkről, akik ételt vittek a gettóba, üzeneteket hoztak-vittek, gyermekeket rejtegettek. Különösen meleg szavakkal emlékeztek meg Raoul Wallenbergről, aki mindenütt jelent volt, ahol segíteni lehetett és kellett.

Mindenkit megmozgatott a kérdés, amelyben azt kérdeztük, hogy a válaszadók kiktől, mikor és hol értesültek az 1944-ben történtekről, ki, mikor, kitől tudta meg, hogy ő zsidó. A válaszok a hallgatást, a tabuizálást, a késői orális, és egyes esetekben fennmaradt, írásos (napló) kommunikációt emelték ki. A tagadás, a némaság, a hallgatás, a késő, gátszakadáshoz hasonlítható közlések mind a zsidó, mind a nem zsidó válaszadók esetében meghatározó eleme volt a helyzetnek, amelyben a nem közlés is közlésnek minősült.

Az antiszemitizmus meghatározására vonatkozó kérdés megválaszolásakor a válaszadók az antiszemitizmus sokféleségét hangsúlyozták, kiemelve a holokauszt utáni antiszemitizmus különbségét a megelőző korszakok zsidógyűlöletéhez képest. A zsidó válaszadók személyes, gyermekkori és későbbi élményeket meséltek el, a nem zsidó válaszadók az antiszemitizmus európai elterjedtségét emelték ki. A mai magyarországi antiszemitizmust elsősorban politikai jellegűnek tartották.

Más üldözött csoportok sorában a válaszadók a cigányokat említették. Vitát váltott ki az üldözött, diszkriminált csoportoknak tulajdonított felelősség saját üldözöttségükért, ami ellentmond annak az elvnek, hogy nincs, és nem lehet kollektív felelősség, az előítéletes általánosítás a diszkrimináció és üldözés hamis igazolása.

A beszélgetés végén a felejtés, emlékezés, megbocsátás, a múlt jövő nemzedékekkel való megismertetése dilemmáit vitatták meg a csoport tagjai. Egyetértettek abban, hogy amiről szó esett a beszélgetésben, az a fiatalok számára már történelem, amelynek tanulságaival csak akkor szembesülhetnek, ha a szembesülés élményszerű, katartikus, állásfoglalásra késztető. Ami megtörtént, azt elfelejteni nem szabad, mert a csoportközi gyűlölet ma is eleven erő, amelynek ellenszerei a nevelés, a megismerés, a tudás, a tolerancia és az egyéni szabadság.

Középkorúak

Középkorú beszélgetőtársaink többsége úgy gondolja, hogy zsidó az, aki annak vallja magát. Egyik interjúalanyunk ugyanakkor úgy látja, hogy zsidónak lenni „attól függ, hogy ki kérdezi."

Eszerint a zsidó egy olyan, a nem zsidó többség által tulajdonított identitás, amely az identitásképződés folyamatában úgy reprodukálódik, hogy abban „nem te döntöd el, hanem mindig a többiek", hogy ki a zsidó.

Az üldözöttség és az antiszemitizmus történelmi okainak a csoporttagok többsége a zsidósággal szembeni ismerethiányt és az ebből fakadó sztereotípiákat, előítéleteket, valamint a bűnbakképzést tartják. Ebben a csoportban is felmerül az antijudaizmus, mint a „tömeg felheccelésének" eszköze.

Más csoportokhoz hasonlóan, itt s megjelent a zsidósághoz kapcsolódó sztereotípiák reflektálatlan használata („gazdagok", „képzettek", „nagyobb a pozíciójuk", „kiemelkednek az átlagból") és az ezekkel összekapcsolt „irigység", mint az antiszemitizmus és történelmi üldözöttség oka. E sztereotípiák megjelenése azért is érdekes, mert a zsidó és nem zsidó válaszadók említették azokat, ami a zsidósághoz kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek általános társadalmi jelenlétére utal.

Nagyon izgalmas különbségeket fedezhetünk fel a holokauszthoz kapcsolódó lokális emlékezet és a budapesti zsidó jelenlét értelmezésében.

Egyes interjúalanyaink úgy látják, hogy a zsidó emlékezet jelei „mindenhol ott vannak, a kövekben, a zsinagógákban", „a világon nincs még egy olyan hely, ahol ennyi holokauszt emlékmű lenne".

Egyikük véleménye szerint a városi nyilvános eseményeken „ha ott van huszonöt ember, abból egy tuti, hogy zsidó." Ehhez kapcsolódóan legutóbb idézett beszélgetőtársunk egyenesen úgy utal Budapestre, mint ami „egy nagyon-nagyon zsidó város". Ezzel összhangban egy másik interjúalany olyan élő zsinagógai közösségeket is megemlít, mint az újbudai Chabad, valamint a neológ Károli téri és Frankel Leó utcai zsinagógák és azok közösségei. Utóbbit külön is kihangsúlyozza, mint olyan kiemelt helyet, ahol gazdag kulturális élet is zajlik a nagyon aktív rabbi vezetésével. Egy másik interjúalany kiemeli a budapesti terekben látható Chabad közösségek által felépített hanukkiákat és az általuk szervezett hanuka ünnepségeket.

Más beszélgetőtársaink is egyetértettek a zsidó épített örökségek, valamint a holokausztemlékezet jeleinek (emlékművek, botlatókövek) budapesti láthatóságával. Hangsúlyozzák viszont azt is, hogy ezekből lehetne több is, a város sokkal több pontján is. Egyikük hozzáteszi ehhez, hogy ő úgy látja, a holokausztemlékezet térbeli reprezentációja „van is, meg nincs is". Ehhez kapcsolódóan úgy gondolja, „ha az átlag pesti szemével nézzük, akkor inkább nem látszik, mint amennyire látszik". Egyetértve az idézett meglátásokkal egy másik interjúalany hozzáteszi mindehhez, hogy ő Újlipótvárosban nőtt fel, ahol csak felnőttként tudta meg, hogy az általa gyermekszemmel látott szép épületek zsinagógák. Ugyancsak ehhez kapcsolódva a fókuszcsoport egy másik tagja szintén felnőttként jött csak rá arra, hogy a budapesti építészeti örökség milyen nagy arányban kapcsolódik a városi zsidósághoz.

A lokális holokausztemlékezet és a zsidó kultúra budapesti jelenlétének jelei tehát a helyi zsidó kulturális életben aktívan résztvevő személyek számára erőteljesen reprezentálódnak, míg másoknak ezek a jelek korántsem láthatóak ilyen intenzitással.

Az előző témakörökhöz hasonlóan a deportálásokhoz kapcsolódó narratívák is több, különböző olvasatot hoztak a felszínre a fókuszcsoport interjú során.

Ketten is említették, hogy nem ismerik a deportálások történelmi kontextusait és tényeit. Ehhez kapcsolható egy további interjúalany kritikus és elgondolkodtató megállapítása, miszerint a magyarországi oktatásban egyáltalán nem kap teret a holokauszt helyi történéseinek megismertetése, átbeszélése a diákokkal.

Több beszélgetőpartnerünk kiemelte a deportálások általános, erkölcsi tragédiáját, amelyet – ahogy egyikük fogalmazott – „az ember nem tud ép ésszel felfogni". Szintén többször felmerült, hogy még közvetlenül a deportálások előtt sem tudatosult a magyarországi zsidókban, hogy velük, mint magyarokkal egy ilyen szörnyűség megtörténhet. Az utóbbi gondolatot említő interjúalanyok mindegyike saját zsidó családtörténetére hivatkozott, mint emlékezeti referenciára.

A deportálásokhoz kapcsolódóan további, rendkívül izgalmas családi és személyes emlékezetnarratívákat is megosztottak velünk a fókuszcsoport egyes tagjai. Ezekben a narratívákban a holokauszt és annak következményei személyes családi eseményekké válnak. Az fókuszcsoportos interjúk a vészkorszak intergenerációs emlékezetének mélyebb megértéséhez hozzájárultak, amit a következő interjúrészlettel szemléltethetünk:

„A nagymamámnak vannak sztorijai, annak, aki ’23-as születésű volt. Anyai ágon őt ismerem egyedül. Ő ’99-ben halt meg. Így van erről személyes kapcsolatom. És ő mindig elmesélte azt, hogy jöttek a katonák, és akkor ő ilyen gyogyósnak állította be magát, dolgozott meg ilyesmi, és akkor így főzött a németekre, meg a nyilasokra, meg az oroszokra is később. És ez így is ment ez a történet, és ilyenkor mindig viccelődött. Már gyerekkorunktól kezdve is megmaradt bennem, hogy miket halandzsázott, meg ilyesmik. És ez így nagyon szép történet… És akkor 2003-ban kaptunk a német államtól egy levelet, hogy akkor sikerült őt beazonosítani. És nem emlékszem melyik táborban, de a Dachau környéki valamelyikben, hogy akkor ő ott élvezte a vendégszeretetet… A mi családunkban ez így jött elő, hogy van egy sztori, és utána pedig amikor a német állam ír, hogy szeretnének egy egyösszegű kárpótlást adni az anyukámnak, mert hogy beazonosították a nagymamámat és sikerült, és minden stimmel, és akkor így körbeér…”

Az interjúrészlet hátborzongató drámaisága a felejteni akarás és a kényszerű emlékezés együttélésére mutat rá, jól illusztrálva a személyes elhárító mechanizmusok következményeit a trauma által kiváltott felejtésben.

Beszélgetőtársaink határozottan azon az álláspontón voltak, hogy az emlékezet hiánya súlyos társadalmi problémák okozója lehet a jelenben és a jövőben. Hangsúlyozták az oktatás fontosságát és ezzel együtt az „otthoni érzékenyítés”, a „szülőképzés” megvalósulását is. Véleményük szerint minden egyes generációnak fel kell tenni a holokauszthoz kapcsolódó kérdéseket, az emlékezetkultúrát pedig élővé, személyessé kell tenni.

Fiatalok

A budapesti fiatalokból álló fókuszcsoport tagjai is említik a kultúrát és a vallást, mint a zsidóság definícióit. Utóbbihoz egyikük hozzáfűzi, hogy a zsidóság komplexebb a kereszténységnél, mert a vallási hovatartozás mellett a származás is kritériuma a zsidósághoz való tartozásnak. Többen említik, a középkorú generáció tagjaihoz hasonlóan, hogy „zsidó az, aki annak vallja magát”.

Ketten utaltak arra, hogy a zsidók nem különböznek másoktól. Egyikük szerint „nem lehet igazából különbséget tenni már” zsidók és nem zsidók között. A zsidóság másságának, mint anakronisztikus jellemzőnek említése csak ebben a csoportban merült fel.

Egy másik interjúalany, elgondolkodtató módon, a „zsidó” szó társadalmi feszültséget is magában hordozó jelentését fogalmazta meg: „valami bántó jelentése van, ha kimondom”. Interjúalanyunk itt kifejtette, hogy nem zsidóként is gyerekkora óta tapasztalja az antiszemitizmus megnyilvánulásait. Emiatt érzi úgy, hogy a „zsidó szó” kimondva, önmagában is „bántó”, olyan számára, mint egy „szitokszó”.

Izgalmas továbbá, hogy már itt, az első, bevezető kérdésnél is megjelent a holokauszt témája. A holokausztot már itt megemlítő beszélgetőtársunk a többség által tulajdonított zsidó identitás problematikáját kapcsolta családja holokauszt emlékezetéhez. Beszélgetőtársunk megosztotta velünk, hogy nagyapját azért deportálták, mert „az ő nagyszülei nem voltak kikeresztelt zsidók”.

Az interjúalanyok többsége a zsidósággal szembeni gyűlölet és az antiszemitizmus okait – a többi fókuszcsoportban elhangzott nézetekkel megegyezően – az emberi gonoszságban,

bűnbakkeresésben, valamint az antijudaizmusban látja. Egy interjúalany esetében találkoztunk azzal a sztereotípiával, miszerint a zsidók „leleményesebben adaptálódtak és ez öröklődött". Elgondolkodtató, hogy ez az interjúrészlet attól származik, aki „bántónak" nevezte a zsidó szót. Úgy tűnik, hogy a környezetében tapasztalt antiszemitizmus akkor is hatást gyakorol gondolkodására, ha elítéli.

Egy másik interjúalany szintén sztereotípiát hangoztatott, („magának való nép)" miközben reflektált is arra. Véleménye szerint a zsidóság társadalmi izolációja és az ehhez kapcsolódó adaptációs stratégiák az elmúlt évszázadok üldöztetéseinek és diszkriminációjának következményeként jöttek létre.

A csoport heterogenitásának érzékletes példája, hogy ketten nem kívántak hozzászólni a témához arra hivatkozva, hogy nincsenek róla ismereteik.

A csoport tagjainak többsége részletesen felsorolta a budapesti zsidó kultúra és a holokausztemlékezet térbeli jeleit. A zsinagógák, zsidó temetők, emlékhelyek és botlatókövek mellett Újlipótváros egészét és a Kazinczy utca környékét is megnevezték. Utóbbit egyik beszélgetőtársunk egyenesen „kis Tel-Aviv"-nak és „a zsidó örökség mikrokozmoszának" nevezte meg.

Megjelentek viszont olyan kritikus vélemények, amelyek szerint vannak még jelentős hiányok az emlékezeti jelek láthatósága kapcsán. A hetedik kerületi „bulinegyedet", mint a régi gettó terét többen is megemlítették. A válaszadók egyike megjegyezte, hogy a „bulinegyedben" számos csillagos ház volt, amelyeknek „semmilyen emlékezete nincsen". Egy másik interjúalany kifejezetten „szégyellnivalónak" tartja, hogy ezen a területen tömegek buliznak fékezhetetlenül, és közben senki nem gondol bele abba, esetleg nem is tud róla, hogy mi történt ugyanitt néhány évtizeddel ezelőtt. Ehhez kapcsolódva egyik interjúalanyunk felvetette, hogy meg kellene jelölni a volt gettó határait, és az ehhez kapcsolódó információkkal fenntartani a városrész és a vészkorszak emlékezetét.

A csoportban többféle vélemény és narratíva jelent meg a deportálások kapcsán is.

Több beszélgetőtársunknak bizonytalan a tudása a történésekről. Egyikük magyarázata erről igencsak tanulságos: „Tarsolylemezes, Nagy-Magyarország pólós történelemtanárom volt, nem nagyon volt szó erről". A csoportból egyik interjúalanyunk a deportálásokhoz is kapcsolódó tudás kapcsán hozzátette az előbb idézett mondathoz, hogy szerinte ezzel kapcsolatban az a probléma, hogy az ő generációjának már nincs családi, közvetlen tudása a holokausztról.

Ezzel ellentétben a csoport többi tagja reflexív, kritikus, értő tudásról adott számot az interjú során, amelyben megjelent Horthy Miklós heroizálásának kritikája, Zoltán Gábor Orgia című regényére való utalás (és annak igénye, hogy ezt a művet tegyék kötelezővé a középiskolákban), valamint a magyar, közös történelmi felelősség narratívája is.

A részletes és értelmező tudásból fakadó gondolatok mellett megjelentek az interjúkban a deportálásokhoz kapcsolódó személyes példák, reflexiók is. Megindító és fontos interjúrészlete kutatásunknak, például amikor egyik fiatal interjúalanyunk elmesélte, hogy sokszor elképzeli mi lett volna, ha száz évvel ezelőtt születik és mit tett volna, ha akkor él.

A fókuszcsoport tagjai egyetértettek a holokausztra való emlékezés fontosságával, ugyanakkor néhány hozzászólás élénk és a beszélgetés során vissza-visszatérő vitát, reflexiókat váltott ki az interjúpartnerekből. Egyik interjúalany ugyanis feltette a kérdést,

hogy azok számára, akiknek „nem ugyanolyan fontos" a holokausztra való emlékezés, „nem ráerőltetés-e" az emlékezés felelőssége. Két másik interjúalany is megemlítette az emlékezet „ráerőltetését" az iskolásokra, illetve azt, hogy az emlékezetnek lehetőleg csupán a „tényekre" kellene fókuszálnia. A csoport többsége ezekkel a meglátásokkal hangsúlyosan nem értett egyet, mivel – ahogy egyikük fogalmazott – „ha hallgatás van, akkor újra meg tud történni" a vészkorszak borzalma.

A többség tehát az emlékezés elengedhetetlen fontosságát hangsúlyozta, ráadásul annak sokkal intenzívebb formáját szorgalmazva. Ők az emlékezetkultúra mai megnyilvánulásait kritikusan közelítették meg. Szerintük a megemlékezéseket és a holokauszthoz kapcsolódó oktatást interaktívabbá kéne tenni, bevonva a jelenvalólétet az emlékezés folyamatába. Beszélni kell szerintük arról, ami megtörtént és nem csupán elmondani azt. Egyikük azt is megemlítette, hogy a vizsgálatunkban követett módszer, a fókuszcsoportos beszélgetés jó példa arra, amihez hasonlóan máskor, másokkal, másutt elevenen lehetne tartani a holokauszt helyi emlékezetét. Beszélgetőtársaink hangsúlyozták azt is, hogy fontos lenne a folyamatba erőteljesebben bevonni a művészeteket, különösen a színházat. Felvetették, hogy olyan színházi előadásokat lehetne készíteni, amelyek kritikusan, komplexen mutatják be a holokauszt történéseit és összekötik a performance-t az utána következő beszélgetéssel. Kiemelendő a beszélgetés záró gondolata is, amely hangsúlyozza a holokauszt nem zsidó áldozataira való emlékezés elmulaszthatatlan felelősségét és fontosságát is.

Összefoglalás

Az emlékezet az emberi egyéni és közösségi létének alapfeltétele. Az emlékezés révén nyer értelmet az idő. A múltban történtek elfelejtése, elfojtása, eltorzítása, önkényes átszerkesztése kiszolgáltatottá teszi az embert, aki képtelenné válik a jelen és a jövő alakítására.

A magyar társadalmat sokféle kollektív amnézia sújtja, amelyek közül ebben a kutatásban az egyik lesúlyosabb következményekkel járó emlékezetkieséssel és -torzulással foglalkoztunk. Kutatásunk témája a holokauszt helyi emlékezete volt, intergenerációs metszetben.

A megkérdezetteket úgy válogattuk össze, hogy a csoportokban egyarán legyenek zsidó identitásúak, felmenőik zsidó identitása által érintettek és nem zsidók. Személyes kapcsolataink révén toboroztuk a résztvevőket, akik közül sokan nem vállalták a beszélgetést, amit filmre is vettünk.

Az audiovizuális csoportos interjúkból rendkívül izgalmas, sokszor katartikus erejű családi és személyes emlékezeti narratívák bukkantak felszínre. Nagyon produktívnak bizonyult a választott transzlokális és transzgenerációs szempont. Kőszegen például azt találtuk, hogy a bizonytalanság, a távolság és az azonos sztereotípiák megléte jellemző a zsidósághoz való viszonyulásban, mindhárom generációban, míg a budapesti transzgenerációs emlékezetben a többi helyszínhez képest komplexebb mintákat/heterogénebb narratívákat fedeztünk fel. A nagyváradi kutatásban az interetnikus, román-magyar szempont is felmerült.

A hat tematikus blokk kérdéseire adott válaszokat együtt vizsgálva azt mondhatjuk, hogy az egyes témákkal kapcsolatosan feltárt tudás, helyi és a nemzedéki változatain túl, a

kapott válaszok megkülönböztető jellemzője volt a válaszadók érintettsége. A "ki a zsidó?" kérdésre a zsidó identitás érintettjei által adott válaszok szemantikai heterogenitásról és episztemológiai bizonytalanságról árulkodtak. Ezzel szemben a "zsidó" név szemantikai terén kívül lévő válaszadókat a név esszencialista és homogén meghatározásokra indította, amelybe akár antiszemita narratívák nem rosszindulatú, de reflektálatlan és kritikátlan megjelenése is belefért.

A zsidók üldözöttségének okait feszegető kérdésekre adott válaszok azt mutatták, hogy a klasszikus antiszemita narratívák a zsidó identitás érintettjeiben is megjelennek, a nem zsidók közül pedig ezeket a narratívákat még azok is elfogadják, akik egyébként elutasítják az antiszemitizmus minden formáját. Az 1944-ben bekövetkezett magyarországi holokauszt értelmezési és magyarázati tere minden résztvevőben, érintettségtől, nemzedéki és helyi hovatartozástól függetlenül az értetlenség, megmagyarázhatatlanság, a világ kaotikus szerveződésének asszociációit váltotta ki, amelyek végső rendező elve a Gonosz.

A holokauszt helyi emlékezete nem lehetséges az adott helyen élő zsidóság ottlétére való emlékezés nélkül. A teljes felejtés, nem tudás viszonylag ritkán fordult elő. A megkérdezettek többsége minden korosztályban, és minden helytípusban tudtak említeni a deportálással, üldöztetéssel és az azt megelőző időszakban, az adott helyen élő zsidó élettel kapcsolatos intencionált és nem intencionált jeleket. Az említések azonban jellemzően reflektálatlanok voltak, csak leírták az eltűnt zsidók emlékezetét. A beszélgetések alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hajdan élt és elpusztított, kiüldözött zsidók gettoizált és ritualizált emlékét elvont, megfoghatatlan, titkokkal teli hiányuk élteti, amit az adott helyen élő zsidók és nem zsidók közösen megélt múltját megelevenítő diskurzus hiánya magyaráz. Egyedül a falusi helyszínen él az egykor zsidók által épített épületekbe fagyott emlékezet, a kisvárosokban, a fővárosban a tereken, a forgalmas utcákon ott állnak és ma is láthatók a jól-rosszul karbantartott áruházak, szállodák, bérházak, amelyekről ma már senki nem tudja, hogy ki építette azokat, kik dolgoztak és éltek bennük, mielőtt elpusztították volna az egykori az építtetőket. Az emlékezést lehetővé tevő jelek hiányában a mában élők nem tudják, hogy kik rendezték be a színpadot, ahol most élnek.

A diskurzus hiánya nemcsak a közösségi, hanem a családon belül, nemzedékek közötti kommunikációt is jellemzi. A kutatás során nyert legdrámaibb vallomások a holokauszt traumájának elhallgatását, tabuizálását, a tabu felszakításával elkerülhetetlenül bekövetkező újabb, ám mégis gyógyító hatású traumatizációt hozták felszínre.

A beszélgetések végén katartikus csúcsként a résztevőket szembesítettük a felejtés vs. emlékezés dilemmájával, amire a válaszadók többsége egyértelműen úgy reagált, hogy a múlt nem törölhető el, bármilyen fájdalmas is volt, élettel kell megtölteni annak érdekében, hogy soha többé ne térhessen vissza a maga valójában.

A filmre vett fókuszcsoportos interjúk kiváló lehetőséget jelentenek a jövőben felnövekvő nemzedékek megszólítására, a holokausztért viselt kollektív társadalmi felelősséggel való szembesülésre, amit egyik interjúalanyunk úgy fogalmazott meg, hogy „nyíltan és mindenki szeme láttára történt, és senki nem csinált semmit".

A videóra vett beszélgetések alapján “Csak az van, ami nincs” címmel filmet készítettünk, ami 2023 januárjában készült el. A filmet a fókuszcsoportok tagjaival készített helyszíneken már bemutattuk, és további forgalmazását is tervezzük.

Irodalom

Assman, A. (2013). *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Budapest, Múlt és jövő. (ford: Huszár Ágnes)

Braham, R. (2015). *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest, Park. (ford: Sz.Kiss Csaba, Hernádi Miklós, Garai Attila, Zala Tamás, Berényi Gábor, Seres Iván)

Halbwachs, M. (2018). *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest, Atlantisz. (ford: Sujtó László)

Mitscherlich, A., Mitscherlich, M. (2014). *A gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai*. Budapest, Múlt és Jövő. (ford: Huszár Ágnes)

Nora, P. (1993). A helyek problematikája. *Aetas*. 3.

Siklaki, I. (2006). *Vélemények mélyén*. Budapest, Kossuth Kiadó

Toronyi, Zs. (2010). Egy budapesti kert történetei. *Korall*, 41. 97-112.

Veszprémi, L. B. (2019). *Gyilkos irodák*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Wistrich, R. S. (1991). *Antisemitism: The Longest Hatred*. New York, Pantheon Books

Melléklet (a fókusz csoportos vizsgálat kérdései)

1. Kik a zsidók?
- Kik a zsidók?
- Vannak-e személyes tapasztalatai a zsidósággal kapcsolatban?

2. A zsidóellenesség, az antiszemitizmus okai
- Miért különböztették meg, miért üldözték a nyugati világban a zsidókat az ókortól máig?

3. Helyi emlékezet
- Mi történt 1944-ben?
- Hogyan történt a deportálás?
- Hol volt a gettó?
- Kik, mit tettek a deportáltakkal?
- Volt-e akit segítettek, bújtattak?
- Hová vitték a deportáltakat?
- Tértek-e vissza a deportáltak közül a településre?

4. Emlékezet-kultúra-Intergenerációs kommunikáció
- Beszéltek-e a nagyszülők, szülők a deportálásról?
- Beszélgettek-e/beszélgetnek-e másokkal a holokausztról és a helyi deportálásokról?
- Mit és hogyan tanultak a holokausztról és a helyi deportálásokról az iskolai történelemórákon?

5. Az emlékezet terei
- Élnek-e ma zsidók a településen?
- Van-e zsinagóga, zsidó temető a településen?
- Vannak-e a holokausztra emlékező botlatókövek, utcanevek, emlékhelyek?
- Vannak-e holokauszt megemlékezések?

6. Megértés, emlékezés, felejtés
- Miért történt, ami történt?
- Kell-e emlékezni a holokausztra és a deportálásokra?

Kővágó Emese
Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola
koevagoe@gmail.com

1944. VAJDASÁG – NYOLCVAN ÉV TÁVLATÁBÓL, A BÁCSKAI MEGEMLÉKEZÉSI SZERTARTÁSOK TÜKRÉBEN

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.8

„1944" – az év, amely számos ember, család, közösség és társadalmi kisebbség számára hozott radikális fordulatot Európa-szerte. Mondhatjuk, hogy majdhogynem mindenkit érintett valamilyen szinten és formában, és hatása még a jelenben is kitapintható, több dimenzióban is. Nem képez ez alól kivételt az a vajdasági magyar kisebbség sem, amely – Kocsis Károly akadémikus 2015-ös nyilatkozata szerint (MTA, 2015) – 14.000-15.000 tagját veszítette el, 1944 ősze és 1945 tavasza között, a berendezkedő titoi hatalom erőszakos tevékenysége eredményeként. Az erőszakos tevékenység, úgy vélem, merőben túláltalánosított megfogalmazás: tömeggyilkosságokról van szó, tömegsírokba lövetésekről, *ad hoc* (de a központi hatalom által meg nem fékezett) kivégzésekről, tömeges internálásról, a kollektív bűnösség vádjával vagy a „nép ellenségeként" elítélt és kivégzett személyek „likvidálásáról". Az áldozatok számának, továbbá az eseményeknek minél objektívebb, azaz tudományos tisztázására vállalkozott a 2009-ben felállított szerb-magyar akadémiai bizottság, mégpedig a történelemtudományi kutatásokat, mint múltfeltáró aktusokat az interetnikus megbékélés szolgálatába állítva. Jogos a kérdés: miért „csak" most, és miért „épp most"? Hovatovább, vajon miért fontos ez a téma *most*? Egyáltalán kinek az? Kik emlékeznek a tömegmészárlásokra, ha egyáltalán emlékeznek? Vagy „csak" az emlékezetpolitikai aktorok – Michael Pollak terminusával élve: emlékezeti „vállalkozók" – hozták létre és uralják azt az emlékezeti teret, amelyben az 1944-es események kollektív emlékezete (re)konstruálódik? Ha esetleg kulcsszerepet játszottak/játszanak ebben a folyamatban, akkor már nem is érdemes foglalkozni vele? És miért „csak" a magyarokkal foglalkozunk, hiszen több más csoport is áldozattá vált?

Mielőtt megpróbálnám körbejárni ezeket a kérdéseket, először is meg kell erősítenem azt, a kérdések megfogalmazásából esetleg felmerülő olvasói gyanút, miszerint a tömegmészárlások kollektív emlékezetének tárgyalása csakis a jelenből lehetséges. Jómagam a Maurice Halbwachs (2018) féle szociológiai megközelítést követem, amely az emlékezetre jelenközpontú és társadalmi meghatározottságú jelenségként tekint: eszerint az emlékezet társadalmi konstrukció, amelyet a társadalom szervez és „keretez", és mindig egy-egy csoporthoz kapcsolódik. A múltat a mindenkori jelenben keltjük életre azzal, hogy kapcsolatba lépünk vele, és ennek az odafordulásnak a módozatait mindig a jelen társadalmi szükségletei irányítják. Jan Assmann egyiptológus *Kulturális emlékezet* c. könyvében úgy fogalmaz, hogy „a tovahaladó jelennel változó vonatkoztatási keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése" (Assmann, 2004). Csakis arra a múltbeli eseményre emlékezünk, amit jelentéssel (értelemmel) és jelentőséggel ruházunk fel a jelenben. A megkonstruált jelentések idővel különféle kulturális hordozókon (könyv, emlékmű, tananyag, stb.) később

megtapadnak, megszilárdulnak, azaz „kulturális emlékezetté" válnak a kortársak által osztott, eleven „kommunikatív emlékezetből". Ha a jelentésadás aktusa elmarad, az emlékek elkopnak, és például az emlékművek is csak szétszórt „kövekké" válnak, ahogyan James E. Young (2002) fogalmaz. Ahhoz, hogy a kulturális emlékezet „élő" maradjon, szükség van arra, hogy az emlékezetközösség kapcsolatot tartson a múlttal olyan gyakorlatok által, mint amilyenek a rítusok vagy „megemlékezési szertartások".

Ha ebből a megközelítésből vizsgáljuk az 1944-es tömegmészárlások kollektív emlékezetét, akkor rákérdezhetünk egy (emlékezet)közösség jelenlegi jelentéskonstrukcióira, sőt konstrukciós folyamataira, és az ezekre ható társadalmi erőkre. Egy vajdasági szociológus egyszer arra hívta fel a figyelmem egy beszélgetés során, hogy talán „elkéstem" a tömegmészárlások emlékezetkutatásával, hiszen már nagyon kevés olyan embert tudunk megkérdezni, aki személyesen átélte az eseményeket. Ellenkeznem kell, hiszen értelemadás a jelenben is zajlik 1944 vonatkozásában. Hogy elapad-e, ezt majd a jövő emlékezetkutatói lesznek képesek feltárni. Jelenleg a kérdés az, hogy mi a mában mit tudhatunk meg 1944 lokális kollektív emlékezetéről és az azt alakító társadalmi szükségletekről. Az akadémiai bizottság fókusza történelemtudományos, míg társadalomtudományos kutatások kevésbé kapcsolódnak hozzá. Ezt igyekszem jómagam is (legalább részben) pótolni, hiszen feltáratlan, hogy kik (és kik nem), mire és kire, miért és hogyan emlékeznek, azaz miképp építik fel kollektív emlékeiket a helyi lakosok, közszereplők, a hozzátartozók vagy a túlélők a hosszú tabusítási folyamatot követően, és milyen erők hatására teszik ezt. Mielőtt azonban felvázolnám válaszaimat a megfogalmazott kérdésekre, érdemes talán megállni egy pillanatra 1944 emlékezettörténetének körvonalánál is.

Először is fontos leszögezni, hogy 1944-1945 eseményeiről csakis történelmi beágyazottságukban tudunk beszélni, ugyanis a lokális csoportközi konfliktusoknak nem ez volt az első csúcspontja. Mindenekelőtt ki kell emelni az 1941-es magyar katonai bevonulás és az 1942-es ún. „Hideg napok" vagy „Razzia" eseményeit, amikor a térségben megjelenő Magyar Hadsereg több ezer, többségükben szerb és zsidó áldozatot követelő tevékenységet folytatott (A. Sajti, 1987)[1]. Ezeknek az eseményeknek az emléke mélyen rögzült a helyi lakosság körében, és ezek a képzetek a mában is elevenek, amint arra egyes kutatások rámutattak (Ilič, 2002). Ezt az elevenséget a titoi időszak megtámogatta, hiszen illeszkedett a (jó) partizán mítoszának a keretébe, szemben 1944-1945 – sokak szerint a korábbi magyar tetteket „megtorló" események – emlékezetével, amikor 14.000-15.000 magyar személy veszítette életét Vajdaság-szerte tömegmészárlások és kivégzések során. Felelősségre vonás nem történt. Mivel 1990-ig tilos volt nyilvánosan megemlékezni az 1944-es áldozatokról, így az elszenvedett traumák emlékezete a mikroközösségek zárt terében maradt: „És ami a szívemet átszúrta, az volt egy nehéz pillanatom egyszer, de akkor már szegény jó apám rég a föld alatt volt. Valahol én *villamossal jöttem Palics felől,* és akarok leszállni, és lesz egy partizán, és száll le, és kinek a botja van a kezébe, édesapám botja, ez egy ilyen *elefántgömbölyös speciel botja volt apának. Hát én azt hittem, hogy engem szíven szúrtak, vagy például apunak a kabátjában láttam az utcán menni a partizánt. Szóval ezek olyan fájó pillanatok voltak."*

[1] További részletek ezekről a tevékenységekről és az érintett katonai vezetők felelősségre vonásáról.

(Papp, 2016) Ugyanígy nem beszéltünk (nyilvánosan, de gyakran még családon belül sem) a térségben a deportált zsidókról, az elűzött németekről vagy épp a tömegesen kivégzett, royalista szerbekről sem.

Az állítás, miszerint nem emlékeztük meg a legyilkolt, royalista szerbekről sem, reményeim szerint rámutat arra, hogy a tárgyalt időszak eseményei nem értelmezhetők és tárgyalhatók kizárólag az etnicitás perspektívájából. A háborús nagyhatalmak ütközőpontjában található terület nemzetei körében jelentős politikai-ideológiai törésvonalak húzódtak a második világháború időszakában, így – mára már egyre inkább elfogadott – polgárháborúként is tekintenünk a lezajló eseményekre. Történészi munkáknak köszönhetően azt is tudjuk, hogy szinte áttekinthetetlenül bonyolulttá (és képlékennyé) váltak (a különböző mértékben egymásba szövődő) politikai-ideológiai-etnikai konfliktusok térség-szerte. A háborút követően azonban a „testvériség-egység" elvét terjesztő titoi propaganda leegyszerűsítette és dichotomizálta az eseményeket és a jók-rosszak csoportjait, aminek köszönhetően a „nép ellenségei" egységesen az antifasiszta partizánok által legyőzött, „hazaáruló fasisztákká" váltak. Tito gépezete, érvelnek egyes kutatók, csökkenteni igyekezett a történések etnikai dimenziójának súlyát, és az osztályharc keretébe kívánta állítani azokat, aminek köszönhetően számos trauma kiszorult a hatalom által támogatott kollektív emlékezeti térből (Bougarel, Helms, & Duijzings, 2007). Az 1990-es évek balkáni válsága kapcsán kialakuló szakirodalom erősített meg bennünket abban, hogy az elszenvedett sérelmek gyakran tovább élnek és mobilizáló erővel is rendelkez(het)nek csoportos szinten, továbbá, hogy a társadalmi konfliktusok nem egyszerűsíthetők le sem az etnicitás, sem a politika dimenzióira, vagy akár a forrásokért folytatott küzdelemre, hanem lokális komplexitásukban elemzendők. Úgy vélem, hogy 1944 Vajdasága vonatkozásában is elengedhetetlen az árnyalás.

Az 1990-es évek politikai fordulópontja időszakában a – kommunizmussal épp szakítani igyekvő – Slobodan Milošević vezette szerbiai, politikai hatalom megengedően viszonyult ahhoz, hogy a helyi magyar kisebbség alulról építkezve, fokozatosan és a lokális interetnikus kapcsolatokra is ügyelve, jelképesen megnyithassa saját emlékezetének tereit. A kollektív nyilvános hallgatás megtörése azonban félelmet is hozott. Kiss Kelemen Eta, egy újvidéki anya így írt érzéseiről 1990-ben a Naplóban: *„Félek. Rettenetesen félek. Néhány évvel ezelőtt egy irodalmi műsoron kezdődött el. A hallgatóság soraiban ültem. Azon az estén szó esett többek között az újvidéki vérengzésekről is. Valaki megemlítette, hogy sokáig lehetett látni még az utcákon véres nyomokat… Így mondta, és csak ennyit. (Azóta sem tudok semmit a részletekről: hogy ki(k) ki(ke)t hurcol(tak) el. Miért?) Iszonyú félelem vett erőt rajtam. […] Az iskoláskori történelemórák jutottak eszembe. Az, amit akkor tanítottak nekünk. Erősen belekapaszkodtam a szék karfájába. Ott, akkor, azon az estén egy világ dőlt bennem össze. És a túlélők? Vagy azok nincsenek? De hát a hozzátartozók? A családtagok? Hogy lehetett ezt elhallgatni? Miféle erőre, hatalomra volt szükség, hogy belé fojtsa az emberbe ezt a fájdalmat?…*" (Kiss Kelemen, 1990)

1990-ben tehát a kollektív emlékezetre, mint rekonstrukcióra alkalmas tér nyílt meg Szerbiában, mégpedig elsősorban a magyarok körében és alulról, a hozzátartozók által építkezve. Az 1993-94-ben elhangzottakat és leírtakat az alábbiak szerint idézi a 2014-es „Memento 70" c. kiadvány: *„Ennek a megemlékezésnek vajdasági jellegűnek kell lennie. […] Minden mozzanatával a MEGBÉKÉLÉST kell szolgálnia, semmiképp sem kell megengedni, hogy*

politikai mellékzöngéi legyenek. Nem tüntetést kívánunk szervezni, hanem visszaemlékezést, amellyel kifejezésre juttatjuk, hogy egy művelt közösség csendesen és bensőségesen is képes fájdalmait kinyilvánítani!" (Szekeres, 2014). A deportált vagy kivégzett kisebbségi csoporttagok, a németek, a zsidók vagy a horvátok leszármazottai csak a későbbiek során kapcsolódtak be az emlékezet alakításába. A helyi, Rogers Brubaker szociológus terminusával élve, „etnopolitikai vállalkozók" a médiával karöltve jelentős szerepet töltöttek be 1944 kulturális emlékezetének formálásában és intézményesülésében, továbbá mára zömében ők a – minden évben Halottak napján, Bácska-szerte lezajló – megemlékezési szertartások kulcsszereplői, a helyi egyházi képviselőkkel vállvetve. A tömegmészárlások emlékezetének a térnyerését igazolja a (hely)történészi publikációk növekvő száma, és a szerb-magyar akadémiai bizottság életre hívása mellett, a megemlékezési gyakorlatok elszaporodása és az emlékhelyek, valamint emlékművek felállítása, amelyek közül néhánynál (Csúrog és Szabadka) még az érintett köztársasági elnökök is főt hajtottak. Ezek a politikai aktusok, a tudományos múltfeltárással megtámogatva és az archívumok megnyitásával, koherensen a szerb-magyar megbékélést és együttélést kívánják előkészíteni. A vajdasági magyarság szenvedéstörténetének elismertetése sikeresnek mutatkozik, hiszen úgy tűnik, élővé tették 1944 kulturális emlékezetét. Úgy vélem azonban, hogy érdemes mélyebbre fúrni ahhoz, hogy ebben az állításban megbizonyosodhassunk, és hogy lássuk, milyen viszonyulásokat találunk például a helyi lakosság körében.

2017-2021 között öt eltérő helyszínen (Csúrog, Szabadka, Zenta, Martonos és Bajmok, tehát *Bácska területén*) felvett adatok tükrében – összességében – azt láthatjuk, hogy a megemlékezési gyakorlat alakítóinak, a hosszú hallgatási időszak ellenére is, sikerült egy mára már egységes megemlékezési keretet létrehozniuk az elmúlt 30 év során. A ceremónián kommunikált megnevezések, jelentések, tudáskészlet és értékek ugyan relatíve fragmentáltak és szereplőként, illetve helyszínenként eltérőek, mégis számos hasonlóságot találunk Bácska-szerte. Homogén például a megemlékezések formája, a koreográfiája, az időpontja, a periferikus elhelyezkedése. A résztvevőinek korbeli összetétele is megegyező, hiszen jellemzően idősebbek vesznek részt a megemlékezésen, amely alól csak a fiatalabb politikai, egyházi vagy médiaképviselők képeznek kivételt. A rítus – nem ritkán passzív viszonyulást tükröző – nemzeti-szakrális jellegű keretezése szintén homogénnek mutatkozik; és ugyanígy egységes képet látunk a megemlékezés fő célja és üzenetei tekintetében is: az interetnikus megbékélést, valamint az áldozatokról való megemlékezés kötelezettségét fogalmazták meg követendő imperatívuszként. 1944-45 eseményeinek szereplőit is egységesen jelenítik meg a mában: az áldozatok egységesen „ártatlanok", hősök és mártírok, míg az elkövetőket közvetlenül sehol nem nevezik meg. Ha valakikre mégis közvetlenül rámutatnak, akkor azok *semlegesen* „Tito partizánjai". Zentán és Martonoson a két, kizárólag magyarok részvételével zajló megemlékezésen „szegték meg" a semlegességre való törekvést azzal, hogy utaltak az elkövetők etnikai hovatartozására is – ám ellensúlyozták is ezt eltérő módokon a békességre törekedvén. A többnemzetiségű rítusokon utalásoknak nincs nyoma.

Mindenhol megfigyelhető a megjelenített kulturális elemek egységesen kitapintható „határa" is. Mit jelent ez? Azt, hogy bár a „nemzeti" jegy uralja a rítust, mégis a helyiek csakis egy olyan mentális „határon" belül igyekeznek ezeket a nemzeti-etnikai jegyeket megjeleníteni

gyakorlataik során, amelyet a helyi többségi „Másikkal", a szerbséggel együtt alakítottak ki sok évtizeden át. Ennek a „határnak" a legbeszédesebb igazolása talán az volt, amikor 2017-ben az egyik helyszínen egy magyarországi kormányképviselő analógiát igyekezett felállítani az 1944-es tömegmészárlások tapasztalata és a „migrációs válság" között. A politikus agitált az ismeretlen „Másik" ellen, amellyel érzékelhetően szabályt szegett, és amire a politikus után felszólaló katolikus pap figyelmeztette: *„Maradjon meg bennünk az érzés, a szörnyű dolog, hogy minden ártatlan áldozatot védeni kell, nemcsak azokat, akik a miéink. Minden áldozat mellett ki kell állni. Ezzel [1944-gyel] megértettük, hogy mit is jelent megemlékezni szeretteinkről, hogy egyben védelmezzük a másik embert is, akármilyen nemzethez vagy valláshoz is tartozik. Az ártatlanok mellett mindig kiállni."* A pap nagyon tisztán kommunikálta, hogy a „Másik" nem bántalmazható csak azért, mert „Másik", és „mi" („te" pedig nem) épp ezt tapasztaltuk és tanultuk meg 1944-ben, mint áldozatok. Ebben a válaszban a vajdaságiak egyedi tapasztalata jelent meg, és nem is csupán az esemény áldozataiként, hanem a helyi „játékszabályok" ismerőjeként, betartójaként és betartatójaként. Bár 1944 emlékezete döntően a „nemzeti" szűrőn keresztül formálja a múltat, és az egyéni-családi traumaemlékezetek is elsősorban „nemzeti" szálon fűződnek kollektívvé, mégis a nemzeti-etnikai elemek megjelenítése csak az említett „határon" belül képzelhető el – ahogyan a tematizálása is –, amely „határ" a helyi békés együttélés eszköze kíván lenni. Kiemelendő továbbá, hogy régiónkban, kevésbé sem jellemző módon, a szervezkedő magyarság a legtöbb helyszínen *„maga mellé" fogadta más etnikai csoportok (minden ártatlan áldozatra is) megemlékezni kész képviselőit* is: a zsidókat, horvátokat, németeket. A – hivatalból megjelenő politikusoktól eltekintve – a szerbek azonban jellemzően távol maradnak, Csúrog kivételével, ahol az 1942-es Razzia szerb áldozatainak emléket állító egyesület tagjai is rendszeresen megjelennek a megemlékezésen, és megkoszorúzzák az 1944-es vajdasági magyar áldozatok emlékhelyét. Glatz Ferenc 2011-ben utalt arra egy interjúban, hogy a hozzáférhető dokumentumok alapján a kivégzett személyek 50 százaléka szerb nemzetiségű volt, így a jelenlegi távolmaradásuk oka vizsgálódásra érdemes (magyarszerbmult.hu, 2011).

Az említett szemelvények talán megfelelően illusztrálják, hogy ha csak a felszínen mozgunk és figyelmünket az (etno- és emlékezet)politikai szereplőkhöz és (hatalmi) érdekeik feltárásához tapasztjuk, akkor könnyen szem elől veszíthetjük azokat a komplex lokális viszonyrendszereket, jelentés-, határ- vagy keretalkotási folyamatokat, gyakorlatokat, érzelmeket, amelyek megragadhatók egy-egy „ráközelítés" során. A narratívaalakítók felkínálnak egy-egy értelmezési alternatívát, amelyre a helyiek reagálnak valamilyen módon – én erre vagyok kíváncsi. Egy 2016-os vajdasági adatfelvételből (Kővágó, 2018) kiderült például, hogy a fiatalok csak nagyon keveset tudnak 1944-ről, és a hozzáfűződő viszonyuk is erősen bizonytalan, miközben egyes tagjaik úgy érzik, hogy bár „valami" történt akkor, de arról továbbra sem beszélhetnek. *„Miért titkoljuk mi ezt ennyire?"* – tette fel a kérdést az egyik középiskolás. Egy lehetséges válaszként 2013-ban az alábbi „vallomást" olvashattuk a Magyar Szó Teátrum c. mellékletében: *„Azok közé tartozom, akik igen keveset tudtak erről. Otthon nem beszéltünk róla, az iskolában mégannyira sem, úgyhogy egyszerűen nem létezett számomra. Néha egy-egy szó- vagy mondatfoszlány elhangzott ugyan, […] de annyira halk, távoli és jelentéktelennek tűnő töredékek voltak ezek, hogy oda sem figyeltem. […] Később, amikor már*

jócskán felnőtt voltam, egyre bátrabban kezdtek róla beszélni az emberek, és amit rebesgettek, az teljesen érthetetlen és valószerűtlen volt számomra. Túl késő volt már, hogy érdekeljen. Nem volt közöm hozzá, nem tartozott az életemhez, nem tartozott a személyes múltamhoz. Így hittem. Ténnyé lett, hogy mi történt '44-ben, de hát én a 'jóléti titoizmus' '70-es, '80-as és '90-es éveiben serdültem fel, testvériségben és egységben, nyaralni jártunk szinten minden évben és távol volt minden nyomor és háború szele. Tőlem. Aztán körülbelül egy évvel ezelőtt Máté Gábor által megtalált engem is 1944. Ódzkodtam, fanyalogtam, miért én, miért ez, miért mi? Nem volt kedvem, bátorságom, akaratom. Sok barátom van, nem csak magyarok, de szerbek, bosnyákok, zsidók és mások is. Minek feltépni egy olyan sebet, amelynek a forradása is alig látszik már? Ezt hittem. Pedig a forradás alatt bennem is ott lappangott vastagon, csúnyán és élőn a gyógyulatlan seb". (Teátrum, 2013) A változást a szabadkai Népszínházban is játszott „Vörös" c. színdarab és a Papp Árpád által összegyűjtött tanúvallomás-kötet kézirata eredményezte. Az a kötet, amelyben feltárulnak a „megtorlás" napjainak emlékei, a hozzátartozók ma is élő kérdései és fájdalmai, ám amelyek meghallásával és egy (megfontolt) művészeti alkotás, mint múltfeldolgozó gyakorlat, segítségével a lappangó kérdések felszabadító módon válnak konstruktív tapasztalattá, amint arról az idézett személy is beszámol cikke záró mondataiban: *„Minden reggel, amikor kilépek az utcára, a Sárgaházzal nézek szembe. És a bolt felé tartva már nem tudok úgy elmenni mellette, mint egykor. Valami benső csend telepszik rám a falai mellett. A tudat csendje. Hogy tovább tudjak lépni. Egy jobb világ felé."* (Teátrum, 2013)

A megemlékezési gyakorlatok is megerősítik ezt a lokális emlékezeti bizonytalanságot: a hozzátartozók mellett szinte csak a politikai és kulturális élet képviselői vesznek részt a ceremóniákon, így tehát a *helyi magyarság zömében távol marad*, ahogyan a szerbség is. Ebben a tekintetben csak egy igen szűkkörű emlékezetközösséget találunk, amely ugyanakkor több helyen is inkluzívan multietnikus. Ez a közösség igyekszik élővé tenni az 1944-es tömegmészárlások kulturális emlékezetét, de erőfeszítésük teljes körű sikeressége megkérdőjelezhető, hiszen az emlékezet intézményesülési foka gyenge (gondoljunk csak arra, hogy például 1944 továbbra sem része az iskolai tananyagnak), nem vesz fel különféle alakzatokat, és nem vonzza be a többséget. Assmann fogalmaival élve azt látjuk, hogy a tömegmészárlások kommunikatív emlékezete gyenge maradt a nyilvánosságtól való megfosztottsága révén, míg azok a gyakorlatok, amelyek képesek lennének megszilárdítani 1944 kulturális emlékezetét, széles körben hiányoznak. Hovatovább, ugyanígy hiányoznak mindazok a múltfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a térségben elszenvedett sérelmek, bizalmatlanságot hozó félelmek, vagy egyenesen traumák feldolgozására lennének alkalmasak – és nem csak az 1944-es tömegmészárlásokra kell gondolnunk, hiszen a Balkáni háború sebeit is hordozza a lakosság.

A bevezetőben megfogalmazott kérdések bonyolultságára talán sikerült rávilágítanom és a rövid írásban egy-egy válaszlehetőséget is megjelenítenem. Ugyanakkor azt talán nem árt külön is hangsúlyozni, hogy miért fontos ezzel a kérdéssel foglalkozni. A holokauszt emlékezettörténetében elfogadott „Soha többé!" imperatívusza szerint a kollektív emlékezet a békés együttélés és egyben a megelőzés adekvát eszköze. És 1944 (valamint minden bizonnyal a délszláv háború) kollektív emlékezetének, annak különféle – megfontolt – múltfeldolgozó

gyakorlatokkal történő élővé tételének ez a tétje: amennyiben a magyarság (és mások) nem alakítja ki ezeket a gyakorlatokat, de az elszenvedett sérelmek feldolgozatlanul tovább élnek a közösségek széles körében, akkor ezzel könnyen elszalasztják a valódi megbékélés lehetőségét, ahogyan azt is, hogy a háborúk okozta lelki sebek begyógyuljanak, és a „hegek" ellenálljanak mindazoknak az erőknek, amelyek feltéphetnék őket a jövőben.

Irodalom:

„bbr" (2013). 1944 – Egy személyes gondolatsor a Vörös című előadás margójára. In: Teátrum – Az Újvidéki Színház folyóirata – a Magyar Szó színházi melléklete. 7. évf. 63. sz. 8-9.

A. Sajti, E. (1987). Délvidék, 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Assmann, J. (2004). Az emlékezés kultúrája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004. 41-42.

Duijzings, G. (2007). Remembering Srebrenica - Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia. In: Bougarel, X., Helms, E., Duijzings, G. (Eds.): The New Bosnian Mosaic. Identities, memories and moral claims in a post-war society. Aldershot, Ashplant. 141-166.

Halbwachs, M. (2018). Az emlékezet társadalmi keretei. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó

Ilič, V. (2002). Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre. In: Regio: Kisebbség, politika, társadalom. 13. évf. 3. sz. 46-74.

Kiss Kelemen, E. (1990.11.07.). Egy anya naplójából. In: Napló. 27. szám. 5.

Kővágó, E. (2018). „Miért titkoljuk mi ezt ennyire?" - az 1944-1945-ös tömegmészárlások emlékezete a vajdasági fiatalok körében. In: PEME, URL: http://peme.hu/2019/01/13/xvii-phd-konferencia/ (Utolsó megtekintés: 2019.07.01.)

magyarszerbmult.hu (2011). Interjú Glatz Ferenccel. URL: http://www.magyarszerbmult.hu/wp-content/uploads/2011/04/Interj%C3%BA-Glatz-Ferenccel_Srpske_magyar.pdf (Archivált cikk. Utolsó megtekintés: 2016.04.12.)

MTA.hu (2015.06.24.). Teljesnek tekinthető a délvidéki magyar áldozatok névsora. URL: http://old.mta.hu/mta_hirei/teljesnek-tekintheto-a-delvideki-magyar-aldozatok-nevsora-136548/ (Utolsó megtekintés: 2019. június 30.)

Papp, Á. (Szerk.) (2016). Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944-1948). II. kötet. Zenta, VMMI. 520.

Szekeres, L. (2014). Az emlékpark létrehozásához fűződő események rövid áttekintése. In: Memento 70. Szabadka 1944-2014. Budapest-Szabadka, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944-45 Alapítvány. 64-65.

Young, J. E. (2002). Az emlékezet szövete. In: Regio. Kisebbség, politika, társadalom. 13. évf. 3. sz. 3-25.

Böröndy Júlia
Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola
juliaborondy@gmail.com

NŐKÉNT A VÁROSBAN: A NŐK FÉRFIAKTÓL ELTÉRŐ VÁROSHASZNÁLATI SZOKÁSAINAK – ÉS AZ AZOKRA VONATKOZÓ KUTATÁSOK – RÖVID ÁTTEKINTÉSE

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.9

Bevezetés a genderszempontú városkutatás rövid történetébe

Ahogy a város, úgy a társadalmi nemek fogalmát is a társadalom hozta létre. A hozzájuk tartozó szokásrendszert szintén a társadalom működteti, ezért rengeteget megtudhatunk a korszellemről fejlődésük és jelenlegi állapotuk elemzésével. A gender és város metszetének vizsgálata mindenekelőtt interdiszciplináris téma, egyszerre egyesíti magában a szociológia-, építészet-, földrajz-, történelem- és urbanisztikai tudományokat (Spain, 2014).

„Minden település az azt építő társadalom társadalmi viszonyainak térbeli átirata... Városaink patriarchátus, kőbe, téglába, üvegbe és betonba írva" – idézi kulcsmondatként Leslie Kern Jane Dark szavait a Feminist City előszavában (Kern, 2020, p. 13). Az idézet talán elsőre túlzásnak hathat, ugyanakkor rengeteg igazságot hordoz magában. Városainkat férfiak építették és tervezték, a saját városi életről alkotott elképzeléseik mentén, ami mellett nemigen kapott helyet a nők terekkel kapcsolatos igényeinek feltérképezése, becsatornázása a tervezési folyamatba. Az erre irányuló mozgalmak csak a feminizmus második hullámával kezdtek el kibontakozni (Spain, 2014), ennek egyik úttörője az 1980-as években megalakult Matrix Feminist Design Co-Operative, és az általuk szerkesztett, kiadott könyv, a *Making Space – Women and the Man-Made Environment,* amely határozottan kritizálja az építészet, várostervezés és szakmagyakorlás során bevett, patriarchális mintázatokat, és sürgeti felülvizsgálatukat (Matrix, [1984] 2022).

Míg a századfordulón a férfi kísérő nélkül mutatkozó nőket gyakorta prostituáltnak bélyegezték (Spain, 2014, Kern, 2020, p. 2), a nők megítélése a városi térben alig több mint egy évszázad alatt alaposan átértékelődött: a 2000-es évekre a nők a városi élet aktív résztvevőivé váltak. A gender és város viszonyára irányzott kutatások elterjedésével az 1980-as évektől kezdve, néhány évtized alatt, látványos eredmények születtek a férfiak és nők városhasználatát jellemző adatszakadék felszámolásában. A fejlődés annyira látványos, hogy Marguerite van den Berg *Gender in the Post-Fordist Urban* című könyvében a Hollandiában tapasztalt kortárs tendenciák jellemzésére már bevezeti a *genderfikáció* fogalmát, amelyet a következőképp definiál: a genderfikáció a dzsentrifikáció egy olyan változata, ami a posztfordista várostervezés egy attribútumaként a nők, gyerekek igényeire épít, például kimondottan családokat célzó lakhatási alternatívakat kínálva (van den Berg, 2017). Fontos azonban tisztázni, hogy a legtöbb nagyvárossal összehasonlítva, a holland tendencia utópia benyomását kelti, különösen akkor, ha perifériás és félperifériás országok nagyvárosaival

vetjük össze. Míg a témában létrejött, egyre terjedelmesebbé váló bibliográfia törzsét a fejlett, nyugati városokra és az ott mutatkozó jelenségekre koncentráló írások képezik, az előbbiek részletesebb vizsgálata még várat magára. A téma aktualitását és sürgősségét mindazonáltal alátámasztja a szakértői becslés, mely szerint 2030-ra a világ lakosságának több mint kétharmada városokban fog élni (ebbe beleszámítva a városok peremén kialakult, informális területeket is). Ez az előttünk lejátszódó folyamat több égető probléma sürgős megoldását követeli, legyen szó a klímaváltozás hatásaira reziliensen reagáló városok kialakításáról vagy a városlakók nemi egyenlőségének biztosításáról (UN-Habitat, 2012). Ennek vonatkozásában hangsúlyozandó, hogy fejlődő országokban még az olyan alapvetések sem teljesülnek, mint a szükséges vízellátás és megfelelő higiéniás körülmények, amelyeknek hiánya egészségügyi és fizikai veszélyt is jelent a városlakókra, és másképp hat ki a férfiak és nők mindennapjaira.

A férfiak és nők eltérő városhasználatát vizsgáló feminista kutatások egyik célkitűzése a megelőző évszázadokra jellemző, kötelező érvényű dichotómiák kortárs megkérdőjelezése, felülvizsgálata. Az erről szóló diskurzus fő csapásvonala, hogy míg korábban a publikus, városi tereket szükségszerűen a férfiakhoz társították, a privát, külvárosi terek pedig nőiesnek minősültek, a valóság a jelenünkhöz közeledve egyre árnyaltabb. A korábban egymástól teljesen külön kezelt tértípusok között nemcsak hogy átjárás van (és kell, hogy legyen), hanem sokszor átfedés is (Saegert, 1980, Bondi, 1998, Spain, 2014). Ennek ellenére a mai napig akadnak olyan városi terek, amelyek célközönségük folytán egyik vagy másik nem túlreprezentáltságát vonják maguk után. A női többség megfigyelhető az olyan városi funkciók esetében, amik a tradicionálisan nőkhöz rendelt tulajdonságokkal vagy feladatokkal fonódnak össze: legyen szó háztartással kapcsolatos teendőkről, mint például a bevásárlás (lásd: piacok), vagy a gondoskodáshoz kapcsolódó tevékenységekről, mint a gyereknevelés (pl. játszóterek), esetleg a nőket inkább targetáló bevásárlóközpontok látogatottságáról.

Nőket érintő kulcsproblémák a nyugati városokban

Napjainkra a fejlett társadalmakban a nők a város teljes jogú polgáraivá váltak, de városhasználati szokásaikban továbbra is megmutatkoznak a nemi szerepekhez társított attitűdök, elvárások és az ezekhez való alkalmazkodások lenyomatai. A nők városi terek használatára irányuló stratégiája, közterületeken való mozgása, városi mindennapjaik megélése mérhető különbséget mutat a férfiakéhoz viszonyítva, ennek egyes aspektusait (városszerkezet, mobilitás, biztonságérzet, lakhatás és akadálymentesség) később jellemzem. A különbségeknek a háttérében túlnyomórészt társadalmi és/vagy gazdasági okok húzódnak. Ilyen társadalmi ok például, hogy ugyan a nemi szerepek közötti szakadék már korántsem akkora, mint néhány évtizede, a gondoskodással és háztartással kapcsolatos feladatok még mindig inkább a nőket terhelik; gazdasági okhoz pedig egyszerű példaként hozható fel, a megnőtt foglalkoztatás ellenére sem szűnő, nemek közötti fizetésbeli szakadék, amelynek eredményeként a nők a férfiakhoz viszonyítva átlagosan alacsonyabb fizetésből gazdálkodnak. A városhasználati szokásokat továbbá meghatározza a nemek között „leosztott" hatalmi dinamika is, negatívan befolyásolva a nők városi terekben tapasztalt biztonságérzetét.

Városszerkezeti kérdések

A XIX. századi városrobbanást követő szuburbanizációs hullám hatása kitörölhetetlen nyomot hagyott városaink szerkezetében. Az agglomerációk felduzzadása, a kül- és elővárosi élet elterjedése nemcsak a városok működésére, de a városlakók életére is változást gyakorolt. A XX. század második felére már több meghatározó jelentőségű írás foglalkozik a külvárosi élet nőszempontú elemzésével. Betty Friedant úttörőnek nevezhetjük a II. világháború utáni nőszerepek kritikájában. Az 1963-ban megjelent Nőiesség Kultusza című könyvében[1] a kertvárosi háziasszonyok életkörülményeit és a szerepnek megágyazó társadalmi-gazdasági rendszert vizsgálja és mutatja be. Szintén sokszor hivatkozott írás Susan Saegert *Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarized Ideas, Contradictory Realities* című, 1980-ban publikált értekezése, amely több szempontból mutat rá, milyen merőben eltérő megélésekkel rendelkeznek a városi és elővárosi nők a velük azonos csoportot alkotó férfiakkal való összehasonlításban.

Daphne Spain Amerika esetét ismertetve megállapítja a háború utáni modernizmus és a patriarchátus térnyerésének időbeli egybeesését (Spain, 2014). Ez az egybeesés valamelyest deklarálja, hogy az építészet területén ezúttal sem kerülhetett sor a speciálisan női igények megismerésére, ennek ellenére az ekkor kibontakozott modern építészeti eszmék lenyomata a mai napig tetten érhető városainkban. Le Corbusier, a modernizmus egyik atyja, mind építészeti, mind városépítészeti elveivel beírta magát az építészet történetébe. Sugárzó városa (Ville Radieuse, 1930) a városi funkciók szétválasztását szorgalmazta (oktatási, üzleti, szállítási, szállodai és követségi, lakó-, zöld-, könnyűipari, raktározási és teherfuvarozási, valamint nehézipari övezetek), ez az elgondolása pedig kiváló elméleti alapokat nyújtott a monofunkciós városi területek kialakításához (Frampton, [1980] 2009). Friedan és Saegert írásai feltárták, hogy az egyfunkciós területek létrejöttét – különös tekintettel a kizárólag lakóterületként funkcionálókra – elsősorban az idejük számottevő részét otthon töltő háziasszonyok sínylették meg. Ezeket a hátrányokat a nők munkaerőpiaci foglalkoztatottságának növekedése sem számolta fel teljesen, a mai napig kihat többek között a mindennapi utazások időbeni és távolságbeli méretére mindkét nem vonatkozásában.

A nőszempontú városkutatás egyik hiányossága, hogy a problémafelvetés alapját általában termékenykorú, dolgozó (vagy gyermekeiket főállásban nevelő) nők tapasztalatai és városhasználati szokásai adják, miközben ritkán tér ki az idősödő nőket érintő sajátosságokra. Holott ez a kérdés elöregedő társadalmunkban egyre nagyobb aktualitással bír, amelynek csak még nagyobb hangsúlyt ad a nőkre jellemző magasabb várható élettartam. (Bálint, 2011). Az idős nők városhasználati szokásairól tehát kevés derül ki a téma szakirodalmát olvasva, azonban annyi megállapítható, hogy az életkorral előre haladva egyre csökkenő mobilitás kisebb terhet ró azokra az idősekre, akik többfunkciós városrészekben laknak (Panahi et al., 2022).

[1] A könyv 2022-ben magyar nyelven is megjelent a Noran Libro Kiadó gondozásában.

Mobilitás

Városi mobilitás alatt többnyire az egyén városon belüli mozgását, közlekedését értjük; tárgyköre magába foglalja az utazási módokat (és az egyes közlekedési eszközökhöz való hozzáférést), utazások célpontjait, okát, távolságát, időpontját, időbeni méretét. A nemek közötti mobilitási szakadék (gender mobility gap) vizsgálata egy fontos aspektusa a nők városhasználatára irányuló kutatásoknak (Boys, 1984, Perez, 2019, Kern, 2020), mérése mégis kihívást jelent, hiszen a téma összetettségéből és az elmúlt évtizedekben a nemi szerepekben végbemenő változásokból adódóan nehezen mérhető.

Ma már tudjuk, hogy a mobilitási egyenlőtlenségek felszámolása elengedhetetlen a szegregáció csökkentéséhez (Gauvin et al., 2020). A városhasználók mobilitására számos tényező kihat, amelyek közül a leghangsúlyosabbak az életkor, a jövedelem és a társadalmi nem. A nemek utazási mintázatai között észlelhető eltérések szerteágazó gyökerekkel rendelkeznek: részben összefonódnak a munkaerőpiaci hátrányokkal, részben pedig a hagyományos nemi szerepekkel járó kiegyensúlyozatlan feladatmegosztással, gondoskodási és háztartási feladatokkal (Ng & Acker, 2018). Meglévő kutatási eredményeket felidézve egyértelműen azonosítható, hogy a dolgozó nők több, rövidebb utat tesznek meg átlagos napjaik során, mint a férfiak, valamint munkahelyük jellemzően közelebb helyezkedik el az otthonukhoz. A nők közlekedési mintáit nagyobb arányban jellemzi az utazási füzér (trip chaining), vagyis több, rövidebb utazás összekötése, melynek során mindennapi ügyeket, gyereknevelléssel (pl. gyerekek elfuvarozása iskolába, szakkörre) vagy háztartással kapcsolatos teendőket (pl. bevásárlás) végeznek el (Ng & Acker, 2018, McGuckin & Nakamoto, 2004). Ehhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy a városi funkciók övezeti felosztása kimondottan előnytelen az utazási füzér ismeretében. Egy amerikai egyesült államokbeli kutatás 1995. és 2001. között felvett adatok alapján megállapítja, hogy fokozatosan emelkedik az utazási fűzérekben utazó férfiak száma is, elsősorban a gyerekesek körében. Ezzel egyidejűleg egy különbségre is felhívja a figyelmet: a férfiak jellemzően inkább kávézni vagy ételt vásárolni térnek be munkába menet, és bár az ilyen jellegű megállók száma nők körében is emelkedést mutat, esetükben kisebb arányban figyelhető meg. Az említett jelenséget „Starbucks effectnek" nevezték el. Ugyanez a kutatás továbbra is kétszeres valószínűséggel számol azt illetően, hogy inkább a nők viszik gyerekeiket iskolába és hozzák őket onnan haza – emiatt az ő indulási és hazaérkezési időpontjuk jóval kötöttebb a férfiakénál, ugyanis ezeket össze kell hangolni az iskolai időbeosztással és a gyerekek délutáni elfoglaltságaival (McGuckin & Nakamoto, 2004).

A látható és mérhető különbségek mellett fontos tendencia, hogy a nemek közötti mobilitás konvergálni látszik, ezzel a szakadék fokozatosan csökken. A közeledés hátterében több tényező áll: egyfelől a nők munkaerőpiacra való kiáramlása, másfelől a modern háztartásokban megjelenő kiegyensúlyozottabb feladatmegosztás. Az elmúlt évtizedekben a családok szerkezeteiben és a háztartások összetételében is változások mentek végbe, nő az egyszülős családok száma, és növekszik azoknak a családoknak a száma is, ahol a szülők azonos neműek. Egyszülős családokban, a szülő nemétől függetlenül, hasonló mobilitási minták figyelhetők meg (Rosenbloom, 2006).

Néhány faktor azonban nem követi a fent említett változásokat. Továbbra is fennáll a nemek közötti fizetésbeli szakadék (gender pay gap), mely kihat a mobilitásra; nemzetközi viszonylatban a részmunkaidős foglalkoztatottságúak jelentős része még mindig nő, ami időben más közlekedést és más típusú ingázást von maga után (Rosenbloom, 2006). Egy korábbi kutatásban megállapítást nyert az is, hogy a nők által betöltött munkakörök kisebb arányban részesülnek az utazási támogatásokból (pl. szolgálati gépjármű) (Gauvin et al., 2020). Ezeken felül fontos azt is rögzíteni, hogy az idős hozzátartozókról való gondoskodás még mindig elsősorban a nőkre hárul, annak ellenére is, hogy a gyerekekkel kapcsolatos feladatok megosztása kiegyensúlyozottabbá vált (Rosenbloom, 2006).

Az említett változások az autóhasználatra is befolyással vannak; a nők gazdasági függetlenedése a gépjárműhöz való hozzáférésben is ugrást eredményezett. Az autóhasználati szokásokra a gyereknevelés jelentős hatást gyakorol mindkét nem esetében. Sőt, egy német kutatás megállapítja, hogy a diszparitás a gyereknevelléssel csak tovább csökken a nemek között – ennek hátterében valószínűsíthetően az áll, hogy a gyerekek „fuvarozása" a szumma autóhasználatban növekményként jelenik meg (Vance, Buchheim & Brockfeld, 2004). Az idősebb korosztályt vizsgálva a nők autóhasználata elmarad a férfiaké mögött, ennek egyik feltételezett oka, hogy a nők hamarabb hagynak fel a vezetéssel, amikor már koruknál fogva bizonytalannak érzik magukat (Panahi et al., 2022).

Biztonságérzet

„Az a várostervezési gyakorlat, amely nem képes garantálni a nők szexuális erőszakkal szembeni védelmét, nyilvánvalóan megsérti a nők egyenlő jogát a közterek használatához" – jelenti ki Caroline Criado Perez Láthatatlan nők című könyvében (Perez, 2019, p. 69). A témában készült kutatások alapján megállapítható, hogy a nők a férfiakhoz képest inkább élnek meg félelmet a városi terekben (számszerűen kétszer nagyobb eséllyel [Perez, 2019, p. 69]), és ennek a félelemnek gyakran kifejezetten a férfiak által a nők ellen elkövetett erőszaknak való kitettség a kiváltója (Spain, 2014, Molnár, 2012). Az etnikai kisebbségekhez tartozó nők félelme még ennél is gyakoribb, hiszen ők nemcsak szexista, hanem rasszista támadásoktól is tarthatnak (Perez, 2019, p. 69).

A félelem egyik lábát a nők által megtapasztalt utcai zaklatás adja. Az idegenek által elkövetett utcai zaklatást (melynek egyik jellemző fajtája a catcalling, vagyis *„az idegen férfiak által nyilvános helyeken, rendszerint nőket érő, verbális és nem verbális, a megjelenésre vonatkozó, tárgyiasító célzások"* [Fedor, Snakóczki & Kengyel, 2020]) számos faktor befolyásolja, ezeknek egy része demográfiai (nem, életkor), más része teljesen szubjektív (pl. mennyire találja a zaklató vonzónak az áldozatát). Empirikus kutatások bebizonyították, hogy életük során a nők 85%-a tapasztalja meg az utcai zaklatás valamely formáját, ami számottevően befolyásolja biztonságérzetüket a publikus terekben. Noha a zaklató célja sok esetben nem több mint a nő figyelmének felhívása, maga a zaklatás, mint nem konszenzuális, tárgyiasító interakció, negatív érzéseket hagy maga után, és könnyen internalizálhatja a megalázottság, jogfosztottság érzését (Farmer and Smock, 2017), és vetheti el az állandó félelemérzet

magvait. A krónikus félelem másik, fontos pillére a nemi erőszaktól való rettegés, amely szorosan összefügg az erőszakot keretező társadalmi felfogással. A széles körökben uralkodó áldozathibáztató magatartás hajlamos a felelősséget teljes mértékben az áldozatra hárítani, miközben a férfiakat – kizárólag a szexuális vágyaik által vezérelt – ösztönlényeknek állítja be. Ez a megközelítése a problémakörnek például az olyan nemi erőszak kapcsán felmerülő, kételkedő kérdésekben érhető tetten, mint hogy mit viselt az áldozat, vagy egyébként is mi dolga volt azon a környéken sötétedés után.

A kéretlen, szexuális felütésű közeledés előfordulásának gyakorisága az életkor előrehaladtával egy ponton csökkenni kezd, ennek oka az idősebb nőket általánosan deszexualizáló társadalmi felfogás. A sztereotípia ugyan sok esetben káros, Janet Wolff megjegyzi: *„Maga a „feltérképezetlenség" a szabályoktól való mentességet is magával hozza, és lehet, hogy az idősebb nők inkább profitálnak, mint szenvednek a társadalmi perifériára szorulásból."* (Wolff, 2010) Ugyanebben az írásában részletesen kifejti, hogyan válnak az idős nők kvázi láthatatlanná a publikus terekben, míg a fiatalabb korosztályba tartozó nőknek rendszeresen meg kell küzdenie a nemkívánatos figyelemmel és tekintetekkel.

Az erőszaktól való rettegés nemcsak a közérzetet befolyásolja, de a városhasználati módokat is. Rosszul megvilágított köztereken közlekedni, sötét parkokon átvágni, sőt, akár este egyedül hazamenni is kockázatosnak tűnhet női szemmel nézve. Az erőszak elkerülése ebből kifolyólag a nők utazási szokásait is befolyásolja: nagyobb valószínűséggel választanak költségesebb utazási módokat, ha azokat biztonságosabbnak ítélik meg (Macedo et al., 2022). Ez korrelációt mutat azzal a jelenséggel, hogy ugyan a taxis utazások száma a városokban átlag hétköznapokon viszonylag alacsony, jellemzően nagyobb arányban veszik igénybe nők a szolgáltatást (Gauvin et al., 2020, Ng & Acker, 2018).

Az utcai erőszak komolyságát nem csorbítva, de ezen a ponton fontos megjegyezni: amíg a nők elővigyázatosan, a legrövidebb utat választva, kulcsaikkal a kezükben és megszaporázott léptekkel sietnek haza – sötétedés után – egy esetleges támadástól rettegve, statisztikailag sokkal nagyobb az esélye annak, hogy az erőszak otthon éri őket a négy fal között, vagy olyan személy követi el, akit egyébként jól ismernek (Kern, 2020, p. 145; Spain, 2014).

A hozzáférés és kizárás természete

A fenti szempontokon túl további faktorok feltárása is érdekes különbségekre mutathat rá. Legyen szó akár arról, hogy a nem megfelelően akadálymentesített városi terek hogyan hatnak ki a babakocsival vagy gyerekkel közlekedőkre (mely a gondoskodási munkák egyenlőtlen felosztásából fakadóan, még mindig inkább a nők életét befolyásolja), valamint a mozgásukban korlátozott idősekre; vagy egy nagyobb léptékű elemzéskor tárgyalhatjuk az akkor már megkerülhetetlenné váló kérdést, a nőket érintő nagyobb arányú lakhatási szegénységet is, amely a nemek közötti jövedelembeli különbség egyik velejárója.

Leslie Kern *Feminist Cities* című könyvében négy csoportba sorolja a nőket érő hátrányokat: fizikai, társadalmi, gazdasági és szimbolikus akadályokat különböztet meg (Kern, 2020, p. 5). Én ettől eltérően elsősorban a látható/megfogható/fizikai és a láthatatlan/megfoghatatlan/

elvi vonalon csoportosítom őket. A gazdasági és szimbolikus kizárások vagy akadályok közös, társadalmi gyökerű problémák, amelyek a hosszú ideje fennálló patriarchális megrögződésből eredeztethetők. Ennek okán ezeket egy kategóriába foglalva közelítem meg.

A *fizikai hozzáférés – látható kizárás* skáláján az épített környezetből és az azt megelőző szaktervezői munkából közvetlenül származó előnyöket és hátrányokat helyezem el. Ezek azok a tényezők a városi térhasználatban, amelyeket építészek, várostervezők, közlekedéstervezők, stb. tervei alapján hoznak létre. Bár ezeknek a kérdéseknek is van egy erőteljes társadalmi vonulata (Miért nem veszik figyelembe a speciálisan női igényeket a tervezés során? Hol vannak a szakmából a női tervezők, akik akár saját tapasztalataikra támaszkodva ezeket a szempontokat implikálni tudnák a tervezési folyamatba?), fizikai és anyagi természetükből adódóan áttervezéssel, módosítással, kiegészítéssel kiegyenlíthetők. Ide sorolható többek között a fent referált, elégtelenül akadálymentesített köztér (pl. az autóforgalomnak alárendelt városi utakról szinte kiszorultak a gyalogosok, akik gyakran az úttesten átkelni is csak aluljárók igénybevételével tudnak. Gondoljunk arra, milyen hosszú ideig nem lehetett a csomóponti szerepű Blaha Lujza téren akadálymentesen, a felszínen átjutni az út túloldalára!), a szintén korábban tárgyalt, nem megfelelően kialakított közlekedési infrastruktúra (pl. túl ritka villamosmegállók) vagy területi funkcionális összetétel is (pl. kizárólag lakófunkciós, alvóvárosként működő területek).

Az *elvi hozzáférést és láthatatlan kizárást* társadalmi, gazdasági, szimbolikus tényezők hozzák létre. Ehhez a halmazhoz tartoznak a társadalmi vagy patriarchális szokásrendből eredő kizárások, amelyek fizikailag nem gördítenek akadályt a nők elé, ugyanakkor ők élethelyzetükből adódóan gyakran helytelenítéssel, rosszallással, veszéllyel találkozhatnak, ha átlépik a küszöböt (pl. idézzük csak fel, mennyi intézményben nem látják szívesen a kisgyerekeket).

A két halmaz létrehoz egy közös metszetet, amely az egyszerre fizikális és elvi szinten jelenlévő korlátokat foglalja magába: itt találhatók meg azok az esetek, mikor a tervezői ignorancia eredményeképp létrejövő térre vagy térelemre egy újabb, gyakran alá-fölé rendeltségi viszonyból származó, társadalmi forrású réteg rakódik. Ehhez egy hétköznapi precedens, ha a megfelelő közvilágítás hiányában a nők bizonyos utcákat elkerülnek félelemből, vagy ha a köztérkialakítás végeredményben periodikusan vagy állandó jelleggel nem komfortos az ő számukra (pl. az árnyékolás hiánya iszlám kultúrájú városokban, ahol a nők nyári hőségben is több réteg ruhát viselnek [Al Dajani, 2022]).

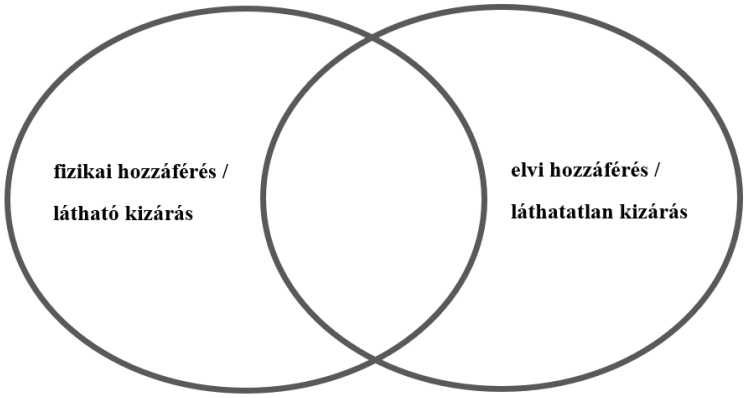

1. ábra: hozzáférés és kizárás típusai

Összegzés

A városi mindennapokat számtalanképp élhetjük meg életkorunktól, társadalmi-gazdasági helyzetünktől, bőrszínünktől és egyéb, sok esetben szubjektív faktoroktól függően. Hasonlóan fontos szerepet tölt be a várossal kapcsolatos tapasztalatainkban a társadalmi nemünk, hiszen jelentősen befolyásolja, milyen lehetőségeket kínál számunkra a város, hogyan férünk hozzá egyes funkcióihoz és hogyan közelít hozzánk a többi városi polgár. Jelen esszé fókusza a különböző megélések genderszempontú, nőkre koncentráló vizsgálata volt, főképp a mindennapi városhasználati szokásokra, városi terekkel kapcsolatos igényekre vonatkozó elméletek, kutatások és azok eddigi eredményeiknek rövid áttekintésével.

A téma kutatása a feminizmus második hullámával egyidejűleg bontakozott ki, azonban hazánkban máig nem elterjedt a tervezési elv. Mégis fontos szerepe van a várostervezésben, hiszen a korábban bejáratott „one size fits all" megközelítés nem teszi lehetővé valóban inkluzív városi terek létrehozását. A megoldás körvonalazódni látszik egyrészt a női szempontok kutatásával és a feltárt eredmények integrálásával a tervezésbe, másrészt a közösség bevonásán alapuló tervezéssel, ugyanis ezáltal a potenciális használói réteg javaslatai is beépülhetnek a koncepcióba, tervbe, részletek kidolgozásába.

Esszémben három szempontot jártam körbe mélyebben, ahol mérhető különbségeket lehet felmutatni a férfiak és nők városi terekhez fűződő kapcsolatában. Egyes eltérések már a városszerkezet és a városi életmód összefüggésében is megmutatkoznak: a huszadik században egyre terjedő szuburbanizáció és zónás funkcióelosztás másképp érintette a férfiak és nők életvitelét. Míg a férfiak számára egy kényelmes opciót jelentett a munka és magánélet egyértelmű, térbeli elkülönítésére, a háziasszonyok számára egy éles vágás volt, amely elszakította őket a városi kulturális és közösségi lehetőségektől, esetleges munkavállalástól. Az övezetes felosztás később, a nők nagyobb arányú munkavállalásával

sem mutatta meg előnyös oldalát. A háztartások és gondoskodási feladatok jelentős hányada továbbra is a nők kezében összpontosul, mindez pedig olyan időmegtakarító városhasználati mintákhoz vezet, mint az utazási láncok. Utazási láncokat zónás területfelosztásban nem lehetséges praktikusan, minimális kitérőkkel megszervezni – ezeknek inkább a többfunkciós területek kedveznek, ahol akár munkából hazafelé el lehet menni a gyerekekért az óvodába, és ezzel egy körben elvégezhető a bevásárlás, vagy akár hivatalos ügyek intézése is.

A szuburbanizáció és zónás városok olvasatában különösen fontossá válik az egyéni mobilitás kérdése. A nemek közötti mobilitási szakadék a nők munkavállalásával csökkenni látszik, azonban a férfi és női szerepekből adódó különbségek továbbra is átgyűrűznek a városhasználati szokásokra, és velük együtt a mobilitásra is. Ahogy az utazási fűzérek mutatják, a nők fizetetlen munkája – a gondoskodás és háztartás menedzselése – még mindig befolyással van az utazási mintázatokra, továbbá a biztonságérzet és annak esetleges hiánya is beavatkozhat az útvonaltervezésbe, akár kerülőutak beiktatásával vagy más közlekedési eszközök választásával. Hiszen a biztonságérzet és a biztonság szintén egy olyan problémakör, amelyben szintén más tapasztalatokkal rendelkeznek a férfiak és nők. A nők gyakrabban élnek meg félelmet a városi terekben, amelyet validálhat vagy elmélyíthet a társadalom megítélése által szürke zónába eső utcai zaklatás. Ezen túl komoly félelmet idéz elő a nőkben a nemi erőszak eshetőségének gondolata, még akkor is, ha azt nagyobb valószínűséggel követi el valaki közeli hozzátartozójuk vagy ismerősük privát terekben.

A tárgyalt problémák és a további, felmerülő korlátok többféleképp csoportosíthatók. Leslie Kern fizikai, társadalmi, gazdasági és szimbolikus akadályokat említ, én a fizikai és elvi hozzáférés szerint rendszerezem őket. Míg a fizikai hozzáférés és a látható akadályok elsősorban valamilyen tervezési folyamat térben leképzett eredményei, ezért szükségszerűen ezeknek a térbeli elemeknek a módosításával felülírhatók, az elvi akadályoknak sokkal mélyebb, társadalmi gyökerei vannak, ennélfogva lassabban és nehezebben alakítható keretek között működnek. A fizikai és elvi akadályoknak megjelenhet egyfajta kombinációja vagy kölcsönhatása is, amely egy kedvezőtlen kialakítású térbeli elemhez társuló, negatív tudattársítás vagy valós veszély.

Napjainkban a fejlett országokban már létrejött a férfiak és nők közötti jogegyenlőség, ám a hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatos elképzelések még nem teljesen koptak ki társadalmunkból. Magyarországon továbbra is uralkodó a freudi nézet, miszerint a férfi az aktív, erős fél, a család feje, míg a nők inkább passzív szerepet töltenek be, és elsődleges feladataik a reprodukció és otthonteremtés körül csoportosulnak. Hipotézisem, hogy túlnyomó részt ez a szerepfelfogás képződik le a hazai köztértermelésben és a magyar társadalom városhasználatában is. Ugyancsak azonos tendencia figyelhető meg hazai építészeti szférában: a látványos, nagy volumenű és presztízsű megbízásokat általában férfiak által vezetett építész irodák nyerik el, míg az építésznőket inkább belsőépítészeti, kisebb léptékű feladatokra szerződtetik (mondván, ahol nőként egyébként is otthonosabban mozognak). Márpedig a nők szakmán belüli szegregációjával fontos tapasztalati szempontok maradnak távol a tervezőasztaltól, amelyek hiánya visszaveti a befogadóbb városi terek létrehozását.

Irodalom

Al Dajani, R. (2022). *Arab Women and the Metropilitan: How do we navigate in the city?* Lazy Women. https://lazywomen.com/desk/arab-women-and-the-metropolitan-how-do-we-navigate-the-city/ (letöltés: 2022.01.15.)

Bálint, L. (2011). A születéskor várható élettartam nemek szerinti térbeli különbségei. *Területi Statisztika*, 14 (4): 386-404.

Bondi, L. (1998). Gender, class and urban space: public and private space in contemporary urban landscapes*. Urban Geography*, 19(2), 160–185. doi:10.2747/0272-3638.19.2.160

Boys, J. (2022). Women and public space. In. *Making Space, Women and The Man-Made Environment*. (pp.37-54) Verso

Farmer, O., & Smock Jordan, S. (2017). *Experiences of Women Coping With Catcalling Experiences in New York City: A Pilot Study. Journal of Feminist Family Therapy*, 29(4), 205–225. doi:10.1080/08952833.2017.1373577

Fedor, Zs., Snakóczki, R., & Kengyel, G. (2020). A catcalling megítélése és arra adott reakciók összefüggése egyes pszichológiai tényezőkkel. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*. 10. 88-113. 10.14232/tntef.2020.1.88-113.

Fenster, T. (2005). 'The right to the gendered city: Different formations of belonging in everyday life'. *Journal of Gender Studies*, 14 (3): 217-231.

Frampton, K. (2009). Le Corbusier és a Ville Radieuse 1928.1946. In. *A modern építészet kritikai története*. (pp. 235-245.) TERC.

Friedan, B. (2021). *A nőiesség kultusza*. Budapest, Noran Libro Kiadó

Gauvin, L., Tizzoni, M., Piaggesi S., Young, A., Adler, N., & Cattuto, C. (2020). Gender gaps in urban mobility. *Humanities and Social Sciences Communications* volume 7, 11. https://doi.org/10.1057/s41599-020-0500-x

Kern, L. (2020). *Feminist City: Claiming Space in a Man-made World.* Verso.

Macedo M., Lotero L., Cardillo A., & Barbosa H. (2022). Differences in the spatial landscape of urban mobility: Gender and socioeconomic perspectives*. PLoS ONE* 17(3): e0260874. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260874

Matrix. (2022). *Making Space, Women and The Man-Made Environment.* Verso

McGuckin N., Nakamoto, Y. (2004). Differences in Trip Chaining by Men and Women*. Research on Women's Issues in Transportation Report of a Conference*. Chicago, Illinois.

Molnár, A. (2012). A maszkulin és heteroszexuális köztér termelése. Elméleti háttér a társadalmi tértermelésnek a bűncselekményektől való félelem kontextusában történő kutatásához. *Tér és Társadalom*, 26 (1).

Ng, WS., Acker, A. (2018). Understanding Urban Travel Behaviour by Gender for Efficient and Equitable Transport Policies*. 01. International Transport Forum*. Paris, France

Panahi, N., PourJafar, M.H., Soltani, A., & Ranjbar, E. (2022). A Systematic Review of the Factors Affecting Elderly Mobility in Urban Spaces. *Int. J. Architect. Eng. Urban Plan*, 33(4): 1-11, https://doi.org/10.22068/ijaup.676

Perez, C. C. (2019). *Láthatatlan nők.* Budapest, Gabo Könyvkiadó.

Rosenbloom, S. (2006). Understanding Women's and Men's Travel Patterns: The Research Challenge*. Research on Women's Issues in Transportation, Volume 1: Conference Overview and Plenary Papers*. Washington, DC: The National Academies Press. https://doi.org/10.17226/23274.

Saegart, S. (1981). Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarised Ideas, Contradictory Realities, In: Stimpson, C.R., Dixler, E., Nelson, M.J., & Yatrakis, K.B. (eds.) *Women in the American City*, Chicago, University of Chicago,

Spain, D. (2014). Gender and Urban Space*. Annual Review of Sociology*, 40(1), 581–598. doi:10.1146/annurev-soc-071913-043446

United Nations Human Settlements Programme (2012). *Gender and Urban Planning: Issues and Trends.* Nairobi.

Vance, C., Buchheim S., Brockfeld, E. (2004). Gender as a Determinant of Car Use: Evidence from Germany*. Research on Women's Issues in Transportation Report of a Conference*. Chicago, Illinois.

Van den Berg, M. (2017). Introduction: Gender in the Post-Fordist Urban. In. *Gender in the post-Fordist Urban.* (pp.1-12) Palgrave-Macmillan.

Wekerle, G. (2006). A Woman's Place is in the City. *Antipode*. 16. 11-19.

Wolff, J. (2010). Keynote: unmapped spaces – gender, generation and the city. *Feminist Review* 2010 (96): 6-19.

Rosa Susanna D. Nhancale
Milton Friedman Egyetem
rosa@rosasusannanhancale.com

AZ M-LEARNING ÉS A TECHNICIZMUS: KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK A HAGYOMÁNYOSTÓL ELTÉRŐ TUDÁSÁTADÁSI MÓDSZEREKRŐL A FELNŐTTKÉPZÉS TERÜLETÉN, SZAKIRODALOM ELEMZÉS ALAPJÁN (2. RÉSZ)

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.10

Írásom első részében a hagyományos tudásátadási eszközkészletet mozgósító e-learning, illetve a technológia szabványai által dominált mobil alapú képzési környezetek kapcsán tekintettem át néhány értékes szakirodalmat, nem pusztán az angolszász, hanem indiai, orosz és dél-amerikai felnőttképzési környezetet vizsgáló kutatók írásaiból. A tudományos konszenzus a technicizmus oktatásban betöltött mai szerepéről fontos kiindulópontja minden vizsgálatnak, akárcsak azok a teoretikus értelmezési keretek, amelyekben a változás értelmezhető.

A vizsgálódás koncentrált vezetéséhez használt fogalmak, mint az e-learning, az m-learning és a mikrotanulás, a vizsgált jelenséggel kapcsolatos gondolkodási képességhez járulnak hozzá.

Írásom ezen második részében a változás ütemére vonatkozó magyarázatokat keresek és felvetek egy nyitott kutatási kérdést, a felnőttkori tudásszerzés értékválasztó mozzanatai kapcsán. A technicizmus térnyerését tekinthetnénk pusztán a korszellem vívmányának, ha nem lenne a fejlődés egyenlőtlen a képzés megvalósítására tervezett rendszerkörnyezet és a képző személy képességeinek formalizálásából eredő didaktikai hiátus miatt.

A központi bibliografikus elem az elbeszélésmódban – a tanulmány második részben is – egy olyan lehetőség a helyzet áttekintésére, ami sokkal többet nyújt, mint amit egy most konstruált, eredeti gondolatmenet jelentene, mert láttatja az ezredforduló utáni tudományos értékű írások szempontjait, és végiggondolt módon strukturálja azoknak a fogalmaknak a világos dominanciáját, amelyek hozzájárulnak a témára reflektáló tudás elmélyítéséhez. A szakirodalom – éppen a jelenség gyors változása miatt – bőségben van.

Technicizmus és szituativitás

Tananyagfejlesztőként az alapítványom[1] oktatási platformján az általam jegyzett curriculum digitális környezetben is jelentős mértékben függ az oktatói kompetenciáktól, és tudom, hogy

[1] Élni és szeretni édesanya/édesapa nélkül Közhasznú Alapítvány

ez sok száz egyéb komplex tantervnél és pedagógiai programnál is így van. Az m-learning azonban természeténél fogva uniformizál, így arra kényszeríti a tananyagfejlesztőt, hogy visszaszorítsa mentalitása azon elemeit, amelyek oktatóvá tették, és szituatív lehetőségek között adja át tudását. Ennek a szituativitásnak a jellegét meg kell értenünk, hogy értékelni tudjuk hatását a tanult készségekre, az oktatói értékelhetőségünkre, a felnőttképzés jövőjére és annak didaktikai kihívásaira vonatkozóan.

A szituativitás (a tanulás alkalomszerűsége) nem pusztán a vizsgált jelenség (m-learning és a technicizmus térnyerésének) része, hanem annak fundamentuma is. Nem veszélyezteti ugyan az e-learning – mint tanulási környezet – értelmezési kereteit, de átalakíthatja azt, és ebben a folyamatban a digitalizáció nagymértékben segíti.

Ám ha csak a digitalizációval kellene a képzésvezetőknek szembenéznie, szólhatna írásom az e-learningről vagy a hibrid tanulási formákról. A digitalizáció csak az eszköz szintjén keretezi a sokkal régebb óta velünk élő technicista attitűdöt, amely tudományos értékelések és alapos vizsgálatok nélkül (pusztán a korszellemet kihasználva) módosíthat minden olyan szabályozón, irányelven és módszertanon (a formális és az informális oktatási rendszerekben egyaránt), amik a strukturált nevelő-oktató tevékenységet eredendően alkotják.

A technicizmus – mint gondolkodási forma és megoldáskeresési attitűd – oktatásban betöltött szerepe kapcsán sokszor sugall értékmentességet. Kívül helyezni a képzési helyzetet a közvetlen emberi tényezőn professziót sejtet, és tanulási szabadságot ígér a befogadó számára. Ha ez az újjáéledő fogalom helyet kér magának az oktatás mai kultúrájában, akkor érdemes feltérképezni a hozzá köthető paradigmákat, hogy az elvárások, amelyeket az így szerveződő képzésekkel szemben támasztunk, pontosak lehessenek.

John Portelli hatásos tanulmányában az oktatásban alkalmazott technicista attitűdről szólva azt mondja: "Mindez az extrém pragmatizmus népszerűségét mutatja, ami elszigetelődéshez vezethet az oktatóval való találkozás hiányából fakadóan. Így az oktatás során felmerülő kérdések, amelyek kulcsfontosságúak és az oktatási folyamat alapjait adják, általában megkerülhetővé vagy egyenesen irrelevánssá válhatnak ebben a folyamatban, s így a tudásátadási folyamat kontraproduktívvá válhat. A digitalizációs tendenciák gyakran figyelmen kívül hagyják ezeket a kérdéseket, és a domináns technicista megközelítés használatával a tanulók gondolkodásában a tanárból (mint a biztos tudás birtokosából), a tudásátadási folyamatot menedzselő közreműködő lett." Portelli végkövetkeztetésében még keményebben fogalmaz, és azt állítja, hogy tekintettel kell lennie a korszerű megoldásokat alkalmazó képző intézményeknek arra is, hogy felkészítsék a hallgatókat, hogyan kell használni és megérteni az átadott tudást egy olyan környezetben, ahol nincsen kritika és vita, és kevés idő van a hallottak elemzésére (Portelli, 1990:31).

Azzal zárja írását, hogy „minden, ami eltér a fenti normától, haszontalannak minősül és jelentéktelen, a természetükből fakadóan kellene megkérdőjelezi ezt a megközelítést, valamint a hozzátartozó gyakorlatokat, hogy a távoktatás megfelelő megoldás lehet." (Portelli, 1990:31) Ez a konfliktus jelenleg alapvető a tudásátadási norma perspektívája és a technicista gyakorlatok között.

2020-ban négy spanyol származású kutató, egy fenntarthatósággal foglalkozó szakfolyóiratban, tanulmányt közölt az e-learning oktatási kutatásának trendjeiről.

Szisztematikus szakirodalmi áttekintésük 2008 és 2019 között vizsgálta a technológia-mediált tanulási megközelítést, négy megközelítésben: „a) a kutatási témák, b) a legrelevánsabb elméletek, c) a legtöbbet kutatott módozatok, és d) az alkalmazott kutatási módszerek." (Berrocoso et al., 2018) Ennek érdekében a PRISMA protokollt[2] követték, és más eszközöket is használtak a bibliográfiai kezeléshez és a szövegbányászathoz. Az irodalomválogatást három, az oktatástechnológiára szakosodott folyóiratban végezték el. A vállalkozás kijózanító eredményeket hozott arra vonatkozóan, hogy a technológiai elfogadási modell alkalmazása során a világ milyen sok területén, és számos kutató esettanulmányában az az eredmény a nyilvánvaló, hogy a fő témák és kutatási altémák közül a legtöbbet kutatott terület az e-learning és a modularitás, leginkább releváns terület pedig az e-learning elméleti kereteihez kapcsolódik, valamint a kutatási módszertanok tipológiáihoz.

Hipotézisemre ez a tanulmány jelentősen rácáfolt, hiszen mintegy 248 cikk alkotta a végső mintát, amely alapján nem pusztán az vált világossá, hogy az akadémikus környezet gondolkodásmódja lépést tud tartani az oktatáskultúra átalakuló gyakorlatával (a cikkek számosságát tekintve mindenképpen), de azt is, hogy a tanítási-tanulási ökoszisztéma készen áll új irányokat kipróbálni a tudás demokratizálása érdekében. Fontos körülménynek érzem azonban annak megemlítését is, hogy a kutatást (Berrocoso et al., 2018) egy környezeti- és gazdasági fenntarthatósággal foglalkozó online szaklap publikálta, de számos akadémiai repozitórium is nyilvántartja. Fontos számontartani azt is, hogy a tanulmány kiváló áttekintést ad a szakirodalomra vonatkozóan, és nagyvonalúan elemzi a szakmában használt leggyakoribb fogalmak történeti jelentésváltozásait is, ami fontos körülmény, mert e felett számos általam is olvasott, de a végső szakirodalmi jegyzékből végül kimaradt szöveg elsiklik.

1. ábra – Kulcsszavak közötti szintek és tematikus kapcsolatok térképe az e-learninggel foglalkozó kutatásokban

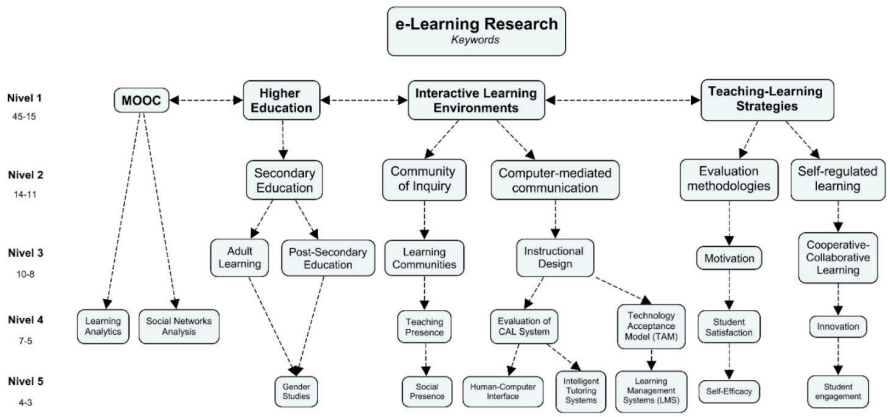

[2] *A PRISMA egy bizonyítékokon alapuló, minimális elemkészletet mozgósító kutatási módszer a szisztematikus áttekintések és metaanalízisek elemzéséhez, főként szövegekben. A PRISMA elsősorban és ebben az esetben a szerzői művek hatását értékeli.*

Az 1. ábra az e-learninggel és annak határterületeivel foglalkozó, nemzetközileg jegyzett, akadémiai közegben született kutatások kulcsszavaiból készült. Jól látható rajta milyen sokirányú és jól körvonalazható a téma szakirodalmának tematikája (Berrocoso et al., 2018).

2. ábra – Fogalmak hálózati vizualizációja a felnőttek oktatásában alkalmazott e-learninggel foglalkozó kutatásokban

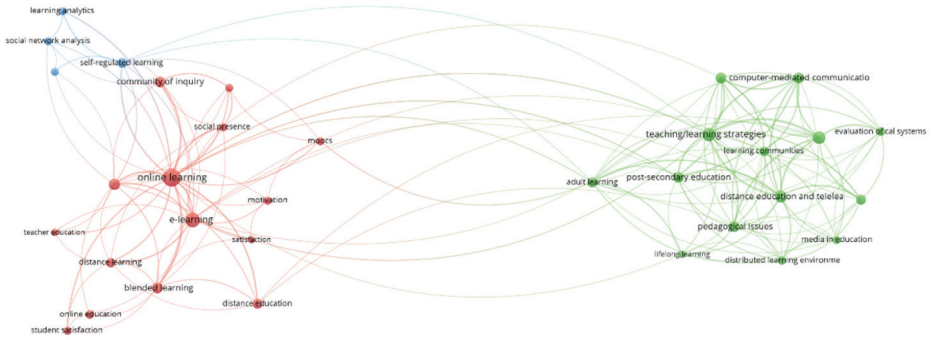

A fenti, 2. ábra a készítésének módja miatt érdekes, hiszen tartalma főként a 1. ábra vizualizált mása. A készítés módja során három, a tanulmány szerzői által választott metaanalizátor szoftver vett részt (NVivo tool Crosstab query-Matrix coding, Zotero, RIS file). Bár ennek a dolgozatnak nem tárgya az akadémiai kutatási kultúrában teret nyerő, digitális eszközök vizsgálata, mindenképpen beszédes, hogy maguk a kutatók is jelentős felkészültséggel alkalmaznak olyan szoftvereket a kutatás eredményességéhez, amelyek a digitális termékek piacáról származnak. Mindez azért érdekes tény, mert az ábrán is látható, hogy a pedagógiában használatos fogalmak természetes módon keveredtek elemző, vagy az elemzésben és a tanítási gyakorlatban résztvevő szoftverek neveivel.

A tudásszerzés folyamata, mint (személyes befogadói) érték

Csapó Benő (2006), *A formális és nem-formális tanulás során szerzett tudás integrálása* című tanulmányában a tanulási motivációról és a tanulás örömszerző funkciójáról szólva megemlíti, hogy: „Az idősebb tanulók és a felnőttek tanulásában a spontán tanulásnál többnyire nagyobb jelentősége van a szándékos (intencionális), a tudatosan tervezett tanulásnak. A tanulás fejlettebb szintjein már nem lehet csak a pillanatnyi kíváncsiságra, az azonnali örömre, érdeklődésre hagyatkozni. Szükség van a tudatos erőfeszítésre, a hosszabb távú előrelátásra (stratégiai gondolkodásra) és olyan tulajdonságokra, mint a küzdeni tudás és a kitartás. A tanulóknak tudniuk kell, hogy a tanulás a személyes boldogulás forrása, ami adott esetben megéri az erőfeszítést. Ehhez a lehető leggyakrabban meg kell tapasztalniuk, hogy a tudás számukra hasznos. Fontos erőforrás a tudással kapcsolatos személyes

meggyőződésrendszer, a tudás értékével, használhatóságával kapcsolatos elgondolások összessége, az arra vonatkozó elgondolások összessége, hogy hogyan alakul ki és mire jó az egyén saját, személyes tudása." (Csapó, 2006:6)

Az idézett részlet hiába a tanulási motiváció kérdésköre nyomán íródott, megállapításai kapcsolatban állnak a tudásszerzési folyamat értékként való kezelésével. Akkor ugyanis, amikor a tanulással összefüggésbe hozható személyes döntések születnek, azok az egyén életstratégiájának elemei, különösen a felnőttoktatásban. A szerző sok olyan írásmű szerzője, amiben az ezredforduló utáni tudáskoncepció változása kerül előtérbe. A tanítási-tanulási folyamat egészére nézve a referenciának tartott kompetenciák, illetve a humán műveltség megszerzése közötti feszültség jól párhuzamba állítható azzal az értékkészlettel, amit a modern felnőttoktatás fel tud mutatni a potenciális hallgatóknak. Ez alatt értem mindazokat a tudással összefüggő értékeket, amelyekről a hallgató valójában dönt, amikor intézményt, kurzust, tanrendet, oktatót (és ezzel valójában világszemléletet) és ismeretátadási módot választ.

Amennyiben új kompetencia megszerzésére vagy egy meglévő fejlesztésére irányul a továbbképzésének indítéka, úgy az ehhez kapcsolódó értékeket közvetítő intézmény lesz számára vonzó. Ha a hallgató univerzális ismereteket szeretne, szakmaváltáson vagy a szakmájával összefüggő szemléletváltáson töpreng, akkor talán a humán műveltséggel összefüggő értékkészlet áll majd hozzá közelebb (Szűts, 2012, 2014a, 2014b, 2020).

Az elmúlt két évtizedben számos olyan tárgyú tanulmány látott napvilágot, amely a tanulók és a tanárok interakcióját részegységekre bontva elemezte a jelenléti és a távoktatásos tanulási gyakorlat előnyeit és hátrányait. Az adatfelvételek sokasága modelleket hívott életre, amelyek közül Anderson 2011-ben megalkotott online tanulási modellje felkeltette az érdeklődésemet, ezért hivatkozom itt is. Anderson kutatása szerint, „két fő emberi szereplőt kell megkülönböztetni a modellnek: a tanulókat és a tanárokat, valamint a velük való interakciók minőségét és tartalmát. A tanulók kapcsolata a képzési tartalommal közvetlen és több formátumban is jelen van, sokan azonban úgy döntenek, hogy tanulásuk sorrendjét, irányítását és értékelését a tanár személyével való interakcióban tennék meg. Ez az interakció egy kutatási közösségen belül valósulhat meg, a különféle internetalapú szinkron és aszinkron tevékenységek során. Ez egy gazdag környezetté válhat, lehetővé teheti a szociális készségek elsajátítását, az együttműködésen alapuló oktatási tartalmak elsajátítását és a személyes kapcsolatok fejlesztését a résztvevők között. A közösség azonban időben meg is köti a tanulókat és a maga nemében kényszeríti őket a rendszeres foglalkozásokon való részvételre vagy legalábbis a csoportos ütemű tanulásra. A tanulás második modellje (az ábra jobb oldalán) szemlélteti az előző, közösség alapú interakcióhoz képest függetlenül kapcsolódó, strukturált tanulási eszközöket. Az ebben a módban használt általános eszközök közé tartoznak a számítógéppel támogatott oktatóanyagok és a szimulációk." (Anderson, 2011:62)

3. ábra – Anderson online tanulási modellje

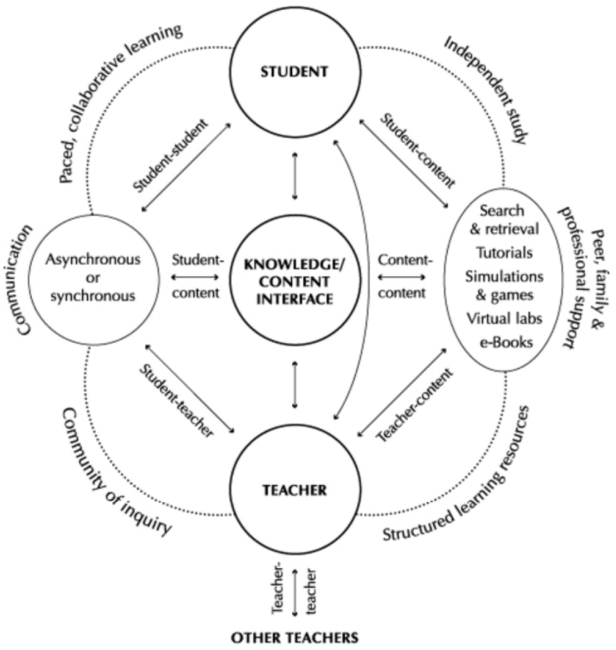

A felnőttkori tudásszerzés értékválasztó mozzanatai

Katócz Erzsébet a tanulók értékrendjét vizsgálva, többek között A. Giddens-re is hivatkozva kifejti, hogy: „amit az egyén tudatos vagy spontán értékelési aktusa folytán a maga számára jónak és kívánatosnak ítél, az számára érték. Ha egy adott értéket egy egész embercsoport tart jónak, kívánatosnak, az egy egész közösség számára válik értékké. A széles körben preferált érték hosszú időn át fennmarad, a közösség tagjai átörökítik, úgy része lesz az adott csoport kultúrájának, tekintve, hogy a kultúra a csoport tagjai által megőrzött értékekből, általuk követett normákból és a létrehozott anyagi javakból áll." (Katócz, 2015:2)

A felnőttkori tanulás értékválasztó mozzanatai közt cselekvési szándék akkor jön létre, amikor a felnőttek olyan képzési formát választanak, amelyben a közvetlen oktatói interakció alacsony számú, míg a szabad időbeosztásban, önállóan megismerhető tudásanyag bőséges, vagy a kettő egyensúlyban van, esetleg a tantermi interakció van túlsúlyban. Ez nem egy elképzelt dilemmahelyzet, amelyhez hasonlókkal a mindennapi élet során ne szembesülnének a felnőttek, amikor információforrást választanak. Ezek a helyzetek az életünk és a döntéseink részét képezik és meghatározzák azt, mely intézménytől vásároljuk meg a tudásátadás módját és a tudás tartalmát.

Amikor azonban a jövendőbeli hallgatók képző intézményt választanak, nem szembesülnek a teljes realitással. Nem ismerik meg a digitális oktatási környezetben alkalmazott alternatív pedagógiai megoldásokat, ritkán kapnak fogódzót a tanulási motiváció és a módszeres,

visszaidézhető tudásszerzés lehetőségeiről, és főként nem választhatnak azok között a digitális platformok között sem, amelyek sokszor jelentős digitális kompetenciák mozgósítására veszik rá a hallgatót. A tudásszerzés, mint termék jelenik meg, ami ebben az esetben kevésbé a közösségi kultúra és a műveltség részeként, az alapvető emberi interakciók fejlesztéséért van, sokkal inkább az egyén instant, időhatékony ismeretszerzési közegeként jelenik meg.

Az értékválasztó mozzanat során, az érték nem válik – nézetem szerint – világossá, és főként ez okozza a gondot. Érték-e a tanulás közösségen kívül, vagy épp társakkal és tanítóval az? Érték-e a gyors és hatékony tudásszerzés, vagy a vitákból kibontakozó világképek készítik fel a felnőtteket a következő munkakörük jó gyakorlatainak alkalmazására?

Az értékválasztó mozzanatok elágazási pontok az egyénnek, hogy a számára kedvező döntést hozza meg, a lehető legtöbb körülmény figyelembevételével. Az oktatási gyakorlat fejlődésével, a táguló és egyre inkább heterogénné váló oktatási formák megjelenése miatt mindinkább elengedhetetlen, hogy a megfelelő empirikus eredmények segítsék az iskola- és kurzusválasztási folyamatokat a magánemberek számára.

Nahalka István, *Konstruktivizmus és nevelés* című 2003-as tanulmányában, így jellemzi az értéktudatosság és az oktatásban való részvétel kapcsolatát: „Az oktatási rendszer működésének megformálása során adaptívnak bizonyul az a koncepció, hogy egy általánosnak gondolt, az embertől magától is független értékrendszer közvetítése a feladatot a pedagógiai folyamatban. Eközben az az értékrend, amelyet általánosnak, objektívnek gondolunk, történelmileg változó, soha nem az adott társadalom egésze fogadja el, és még a stabilabb elemeivel kapcsolatban is időnként komoly viták tanúi lehetünk." (Nahalka, 2013:23) A szerző szövegében a tanár felől a hallgató felé irányuló értékátadási folyamat kerül meghatározásra, nem az általam elemzett előzetes értéktudatosság a kurzus és a képzőhely választási folyamatában, mégis fontos csomópontként lehet tekinteni az értékrendszerek találkozására.

A tudományosság módszertani számonkérhetősége az oktatás, mint versenypiaci szolgáltatás körében

A mobileszközök integrálása a pedagógiai gyakorlatba, bár egyre szélesebb körben kutatott téma, az újító szellemű megoldások iránti elfogultság sokszor felülírja az emberi tanulási képességek realitását. A bevezető írás állításainak célja az értékmentességből való kizökkentés volt minden olyan helyzetben, amikor a tudásátadás módjainak jövőjéről, és azok egyértelmű különbségéről van szó. Differenciált módszerek kínálkoznak fel a befogadók számára, amik más ismeretszerzési utakat, és a tanultak eltérő mértékű felidézhetőségét adják.

Az összegzés célja a korszerű tanulási helyzetek normatív megközelítése, a pragmatikus elméletektől az adattudományi hipotézisekig terjedő értelmezési keretben. A probléma definiálatlanságától a megoldás működtetéséig évtizedes útja is lehet egy-egy újító szellemű képzési megoldás vizsgálatának, ami az ismeretszerzés hagyományos terein kívüli érvényesülést kezdeményezi.

A tisztánlátás határozza meg a tanulási elkötelezettség alapját, ez formálja az oktatóanyag-formátumok közti tudatos választást, a tanulási módszereket, a megtanultakról való számadás módjait és minden lehetséges tudástranszfert, ami ezt követi. Az oktatási piac differenciálódásának az előhírnökei a fenti tanulmányok által is kutatott jelenségek. A bibliográfia azért koncentrál a nagy mintán tesztelt kísérletek leírására és az átfogó visszajelző rendszerekkel operáló longitudinális kutatásokra, mert ma ezek a legpontosabb előrejelzői a változás kibontakozásának.

Az adatfelvételek a felnőttképzésben résztvevők körében, a teljesítményfigyelő szakaszt hosszúra nyújtva kísérik figyelemmel az m-learning felületeken szerzett tudás alkalmazhatóságát. Ez a módszertani megközelítés közel vihet minket a valós folyamatok megértéséhez.

A felnőttek szervezett tudásszerzését vizsgálva a technológiaintenzív szolgáltatási környezetek térnyerésének aspektusában valójában elmondható, hogy a felnőttoktatási intézmények komplex tudásátadást biztosító jellege erősödött, hiszen egyre több vagy többféle szolgáltatást kínálnak azok számára is, akik digitális, és azok számára is, akik hagyományos tanulási környezetben sajátítanák el a tudást. Nő az igény jó minőségű és számonkérhető tudásszolgáltatások iránt. Ebben a folyamatban a diplomát adó, szervezett képzésben részt venni kívánó felnőttekért folyó küzdelemben az üzleti, az állami, sőt a nonprofit szektor mintegy versenytársakként jelennek meg.

Az oktatási szektor specifikussága az egyéb tudásintenzív szolgáltatásokhoz képest abban áll, hogy a képzőknek, a képzési intézményeknek és a tantervek összeállítóinak nagy felelőssége van abban, mennyire képesek maradandó módon, a tudástranszferre felkészítve átadni az ismereteket a hallgatóknak.

A tudományosság módszertani számonkérhetősége, az oktatás (mint versenypiaci szolgáltatás) körében talán nem teljes egészében vizsgálható terület, mégis olyan megközelítés, amely számol azzal, hogy a tudás átadásának szervezett körülményei kapcsán szükség van olyan igazolt és hiteles alapvetésekre, amelyek megfogalmazásához elengedhetetlen az akadémiai megközelítések módszeressége és az interdiszciplináris módszertan, és amelyeket hosszú távon érdemes lenne elvárni a felnőtteknek szóló távoktatást szervező intézménytől.

A kutatási erőfeszítések szisztematikussága önmagában kizárja a rövid távú gondolkodást az oktatást érintő digitalizációs tendenciák kapcsán. Egy gazdagabb forrásanyag feldolgozása ugyan lehetővé tenné a teljes (intézményi) változásmodell áttekintését, de a cél most a korszerű tudományos szakismerettel rendelkező szerzők közül azok szerepeltetése volt, akik maguk is adatintenzív módszereket mozgósítanak az eredmények kimutatásához.

Irodalom

Anderson, T. (2011). Towards a Theory of Online Learning. *AU Press*, Athabasca University, Edmonton, https://www.aupress.ca/app/uploads/120146_99Z_Anderson_2008-Theory_and_Practice_of_Online_Learning.pdf, Letöltve: 2022.3.1.

Valverde-Berrocoso, J., Arroyo, M., Videla, C. & Morales-Cevallos, M. (2020). Trends in Educational Research about e-Learning: A Systematic Literature Review (2009–2018), In: *Sustainability* Review 2020/12 pp.:1-23. https://www.researchgate.net/publication/342426771_Trends_in_Educational_Research_about_e-Learning_A_Systematic_Literature_Review_2009-2018 Letöltve: 2021.11.7.

Csapó, B. (2006). A formális és nem-formális tanulás során szerzett tudás integrálása, In: *Iskolakultúra* 2006/2, pp:3-16. http://www.edu.u-szeged.hu/~csapo/publ/Csapo_ElozetesTudas.pdf Letöltve: 2022.2.9.

Katócz, E. (2015). Az értékrend, mint a tanulók viselkedését szolgáló tényező, In: *PedActa* – Neveléstudományi szakfolyóirat, Vol.5., Issue.2. pp:1-14 https://docplayer.hu/40466540-Az-ertekrend-mint-a-tanulok-viselkedeset-befolyasolo-tenyezo-values-as-a-factor-affecting-the-conduct-of-students.html Letöltve: 2022.3.5.

Nahalka, I. (2013). Konstruktivizmus és nevelés. In: *Neveléstudomány*, Issue:4, pp: 21-33 http://nevelestudomany.elte.hu/index.php/2013/12/konstruktivizmus-es-neveles/ Letöltve: 2022.2.9.

Portelli, J. (1990). Teaching Philosophy of Education: The „Discussion - Case Study Approach". In: *Journal of the Canadian Philosophy of Education Society* Vol.4 Issue.1, pp:25-31 https://philpapers.org/rec/PORTPO-17 Letöltve: 2021.12.7.

Szűts, Z. (2012). An Iconic Turn in Art History - The Quest for Realistic and 3D visual Representation on the World Wide Web. In: Benedek, A., Nyíri, K. (szerk.): *The Iconic Turn in Education (Visual Learning),* Frankfurt am Main, Peter Lang, 59-66.

Szűts, Z. (2014a). Közösségi média és WEB 2.0 alapú tanulási formák integrálása a felnőttképzésbe. *EDU* Szakképzés és környezetpedagógia elektronikus szakfolyóirat 4, 37-45.

Szűts, Z. (2014b). *Szellem a gépben: Hálózati irodalomtudomány*. Budapest, Kossuth Kiadó

Szűts, Z. (2020). A digitális pedagógia jelenségei és megnyilvánulási formái. Új Pedagógiai Szemle, 15-38.

Ábrák jegyzék

1. *ábra – Fogalmak hálózati vizualizációja a felnőttek oktatásában alkalmazott e-learninggel foglalkozó kutatásokban*
2. *ábra – Anderson online tanulási modellje*
3. *ábra – Kulcsszavak közötti szintek és tematikus kapcsolatok térképe az e-learninggel foglalkozó kutatásokban*

Balla Georgina
Szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
aballageorgina@gmail.com

Törteli Telek Márta
Szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
ttmarta76@gmail.com

Szűts Zoltán
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Milton Friedman Egyetem,
Szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
szutszoltan@gmail.com

HELYETTESÍTHETŐ A NONVERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ SZIMBÓLUMOKKAL?[1]

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.11

Bevezetés

A gyors technológiai fejlődésnek köszönhetően rengeteg változáson megyünk keresztül. Újabb és újabb felfedezések tanúi lehetünk, amelyekkel bátran kell megismerkednünk.

Az emojik megjelenését követően, főleg a fiatalok esetében, mindennapos szokássá vált a használatuk. Ritkán találkozunk olyan üzenetekkel a közösségi médiában, ahol az írás mellett nem alkalmaznak szimbólumokat. A továbbiakban arról lesz szó, hogy a nonverbális kommunikáció hogyan nyilvánulhat meg írásban. Vajon a szimbólumok alkalmasak-e a nonverbális kommunikáció helyettesítésére, kiegészítésére az írásbeliségben?

Nonverbális kommunikáció

Kommunikálni tudunk szóban és írásban. Míg élőszóval beszélgetünk, tanúi lehetünk a nonverbális kommunikációs viselkedésnek is. A nonverbális kommunikációs viselkedés kontextualizálja, megerősíti és tisztázza a verbális üzeneteket, illetve elengedhetetlen egy beszélgetésnél az érzések és attitűdök kifejezésére. A nonverbális üzenetek – számos funkción keresztül – javítják a kommunikációt. Az egyik az információnyújtás, amikor például bólogatással verbális üzenetet erősítünk meg. A második az interakció-szabályozás, amikor egy beszélgetés során a karóránkra nézve jelezzük, hogy az interakció túl sokáig tart. A harmadik az intimitás kifejezése, amikor például rámosolygunk valakire (Beattie, 2017).

Egy levél írása, illetve egy üzenet küldése során hiányzik a nem verbális közlés. Sokszor rosszul értelmezzük mások leírt gondolatait, mivel nem vagyunk tanúi a nonverbális viselkedésének. Ezért a fontosabb ügyeket ajánlatos személyesen megbeszélni. Azonban, ha ez az utóbbi nem valósítható meg, akkor javasolt arra törekedni, hogy pontosabban fejezzük ki magunkat, és akár rákérdezhetünk egymás szándékára és hangnemére is (Beattie, 2017).

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Elsődleges és másodlagos szóbeliség

Egy-egy elhangzó beszélgetés során élőszóval kommunikálunk. Az élőszó az elsődleges szóbeliség „technológiája" (Balázs, 2015). A beszéd spontán és természetes, mivel nem tervezzük meg előre, hogy pontosan mit fogunk mondani, esetleg csak átgondoljuk azt (Érsok, 2006). Martin Heidegger a lét és idő kapcsán foglalkozik a beszéddel (Heidegger, 2004). Heidegger szerint a beszéd nemcsak egy kommunikációs eszköz, hanem az emberi lét sajátos módja. A beszéd az, amely lehetővé teszi számunkra, hogy világunkat értelmezzük, megértsük és megosszuk másokkal. A beszéd a filozófus olvasatában kulcsszerepet játszik az emberi lét és a világ közötti kapcsolatban. A beszéd nemcsak egy eszköz a világ megértéséhez, hanem a világban való létünk sajátos módja. A beszéd lehetővé teszi számunkra, hogy megnyissuk a világot, és hogy kapcsolatba lépjünk más emberekkel. A technológiák fejlődésének köszönhetően mára már másodlagos szóbeliségről is beszélhetünk (Balázs, 2015). A másodlagos szóbeliség elnevezése Walter Ongtól származik (Szűts, 2016). De vajon ez mit takar? Sokan használnak manapság például telefonokat. Ez egy olyan eszköz, amin keresztül kommunikálni tudunk egymással, élőszóval is (Balázs, 2015), kétféle módon. Az egyik lehetőség, hogy nem látjuk, csak halljuk, míg a másik, hogy látjuk és halljuk is egymást. Az utóbbi ma már nagyon elterjedt, mivel videóhíváson keresztül beszélgethetünk. Ezt a fajta kommunikációt például Skype, Viber, WhatsApp, Messenger segítségével tudjuk megvalósítani.

A másodlagos szóbeliséghez sorolt eszközöknek köszönhetően rég nem látott barátokkal, ismerősökkel, de akár családtagokkal is kommunikálhatunk. Sokszor túl messze vagyunk azoktól az emberektől, akik fontosak számunkra. A modern technológiai találmányok segítségként szolgálhatnak, hogy akár ezer kilométeres vagy nagyobb távolságtól is eltekintve, úgy érezzük, egy szobában vagyunk a szeretteinkkel, mivel akár egyidőben láthatjuk és hallhatjuk is egymást.

Elsődleges és másodlagos írásbeliség

Az elsődleges szóbeliség után az elsődleges írásbeliség korszaka is megjelent. Az elsődleges írásbeliség eszköze az írás, amelyhez a kézzel írott leveleket, de akár az írógépek, nyomtatók segítségével létrehozott szövegeket is odasorolhatjuk (Balázs, 2015). A felsoroltak közül ma már egyik sem igazán elterjedt. Ritkán találkozunk olyan emberrel, aki még használ írógépet, inkább laptopot, számítógépet, amelyek segítségével sokkal könnyebben tud írni és törölni is. Az informatika továbbfejlődött. A számítógépes kultúra kialakulásának köszönhetően a magyar nyelvben újítások jelentkeztek, amelyek leginkább az írásbeliségre vonatkoznak (Proszéky, 2017). Ma már úgy írunk, mint ahogy beszélünk, és ennek köszönhetően létrejöhetett a másodlagos írásbeliség (Törteli, Szűts, 2017). Az írott beszélt nyelvhez hasonlíthatjuk az iskolai órákon megjelenő, a tanártól rejtegetett, papírcetlis, gyors üzeneteket. Ez a fajta írás valósul meg a másodlagos írásbeliségnél is (Proszéky, 2017), amiben különböző jelekkel és képi megoldásokkal találkozhatunk, illetve még jellemző rá, hogy röviden és gyorsan írjuk ezeket a szövegeket (Szűts, 2016), ami miatt akár helyesírási hibákkal is gyakrabban találkozhatunk.

Ma már kevés olyan ember van, aki kézzel írott levelet küld barátainak, inkább a gyorsabb és egyszerűbb megoldást választja. A mobiltelefonos üzenetküldés, a különböző alkalmazások – például a Messenger, Viber, WhatsApp –, akár a postai levelezést is felválthatják. Az utóbbiaknak köszönhetően akár ingyenesen is leírhatjuk a virtuális világban azt, amit egyébként papírra vetnénk. A világ teljesen megváltozott és rengeteg egyszerűbb megoldást kínál számunkra, amit az emberek többsége szívesen alkalmaz.

A másodlagos írásbeliséghez kapcsolhatjuk még a különböző szimbólumok, mint például emojik, emotikonok, használatát is (Szűts, 2016). A továbbiakban ezekről a fogalmakról ejtünk szót.

Szmájlik, emotikonok, emojik

A posztmodern világban élve állandó technológiai fejlődésnek vagyunk kitéve. A fejlődés és a változás lehetővé tette, hogy könnyebb, egyszerűbb életet élhessünk (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021).

A közösségi média nagy hatást gyakorol ránk. Leginkább a fiatalok körében elterjedt a használata, mivel rajta keresztül kommunikálhatnak emberekkel világszerte. Különböző szimbólumok megjelenése, mint például az emojik és emotikonok, megkönnyítik a kommunikációt (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021), ezért is talán ennyire elterjedt napjainkban. Ezek a jelek helyettesítik a gesztusokat, arckifejezéseket (Törteli, Szűts, 2018).

Az emberek többsége nem tudja, hogy a szmájli, emotikon és az emoji nem egy és ugyanaz. Sokan azt gondolják, hogy ez a három fogalom szinonimái egymásnak. Ezért is fontos tisztázni a jelentésüket.

Szmájlik és emotikonok

A szmájliról (angolul smiley) mindenkinek a mosolygós arc jut először eszébe. Ez azonban nem véletlen, mivel Smiley volt az első mosolygófigura neve. Megteremtője, Harvey Ball 1963-ban hozta létre, azonban nem védte le. Védjegyet 1968-ban szereztek, majd ezt követően már egy elterjedt jelként különböző tárgyakat díszítettek vele (Salló, 2011).

Az emotikonok használata az 1990-es évek végén lett elterjedt, méghozzá az internetes fórumokon, e-mailek és SMS-ek írásánál (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021). Megalkotója az amerikai Scott E. Fahlmann (Istók, Istók, 2021). Az informatikus 1982-ben használta először az emotikonokat, az első olyan szmájlikat, amelyek érzelmeket fejeztek ki a számítógép által közvetített kommunikációban. Ezek a mosolygós „:-)” és a szomorú „:-(” emotikonok voltak (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021).

Az emotikonok az érzelmek és az ikonok megtestesítői. A hangulatjelek az egész világon népszerűvé váltak, és különböző formájú és stílusú változataival találkozhatunk. Például vannak ázsiai, koreai, nyugati stílusú emotikonok is. Az emotikonokat az emojik leszármazottjainak tekintik, amelyeknek kicsi a piktogramszerkezetük (képjelszerkezetük) (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021).

Sokan azt hiszik, hogy az emoji és az emotikon két egymással megegyező fogalom, azonban ez nem fedi a valóságot. Az emotikon magyar megfelelője a hangulatjel, amely az érzelem (angolul emotion) és a jelkép (angolul ikon) szavak szóösszerántásával jött létre. Az emoji magyar megfelelője a képjel, ami a kép (japánul e) és a karakter (japánul modzsi) szavakból áll (Istók, Istók, 2021).

Az Encyclopedia Britannicában olvashatunk az emoji és emotikon közötti különbségről. Például, ha egy olyan mosolygós arccal találkozunk, amely a számítógép billentyűzetén megtalálható karaktert tartalmaz, az egy emotikon, hangulatjel. Ha egy kis „rajzfilmfigurát" látunk, amely mentes az írásjelek, betűk és számok kötelékeitől, akkor az egy emoji.

	Emotikon	Emoji
Mikulás	*<|:-)	
Csiga	@ノ"	
Mosolygó arc	:-)	
Mosolygó arc napszemüveggel	8-)	
Bagoly	(o , o)	
Denevér	^^	

1. ábra: Az emotikon és emoji közötti különbség

Az emotikonokat nevezhetnénk még lebutított emojiknak is. Amikor ránézünk egy emotikonra, nem mindig egyértelmű, hogy vajon mit jelképez. Sokszor hosszabb ideig kell megfigyelnünk ahhoz, hogy dekódoljuk őket, azaz megértsük a jelentésüket. Az emojik azonban egyértelműbbek. Megrajzolt, színes képjelek. Első ránézésre is akár tudhatjuk, milyen kontextusban alkalmazzuk.

Emoji

Az emoji japán eredetű szó és Shigetaka Kurita nevéhez kapcsolódik. 1998-ban kis képeket tervezett meg, amíg az első internetkapcsolatos mobiltelefon megalkotásán dolgozott. Az első gyűjtemény 176 piktogramból állt, azóta viszont ez a szám állandóan növekszik. Az emojikkal tizenéves felhasználók kedvében szeretett volna járni (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021).

Japánul emodzsi, amelyben az „e" jelenti a képet, míg a „modzsi" a karaktert. Egyesek képjelnek, mások képszónak is nevezik. Nagyon könnyen fel tudja váltani az írást. Az interneten az Emojipedia segítségével megtekinthetjük az összes létező emojit, és akár ki másolhatjuk őket (Istók, Istók, 2021).

Az emojikat ma leginkább az érzelmek, jelek, esetleg ötletek közvetítésére használják. Különféle képjelekkel találkozhatunk, amelyekkel kifejezhetjük éhségünket, szomorúságunkat, örömünket, fáradságunkat, de ezek mellett léteznek más emojik is, amelyek közé sorolhatjuk

az ujjakat, az integető kezeket, ételeket, ruházatot, eszközöket jelképező szimbólumokat, képszavakat (Qureshi, Gul, Akber, & Shakir, 2021).

Frick és Dürscheid az emojik három funkcióját különítette el. Az első a kommentáló, hiszen a nonverbális kommunikációt helyettesíthetik, egy bizonyos fokig. A második az illusztráló. Ezekkel az emojikkal illusztrálni tudjuk a verbális szöveget. A harmadik funkció pedig az ábrázoló, amikor a szavak helyett emojikat használunk (Istók, Istók, 2021).

Nézzünk néhány példát, hogy az emojikat hogyan használhatjuk a mondatokban:

1) Nagyon szép vagy! 😍 – kommentáló funkció
2) 2020.10.20. 👴💙🍾 – illusztráló funkció
3) Kedvencem a 🍕. – ábrázoló funkció

Minden emojinak megvan a maga jelentése. Ha pontosan szeretnénk alkalmazni azokat egy-egy adott kontextusban, akkor meg kell tanulnunk a pontos jelentésüket is. Érdekes, de már az oktatásban is találkozhatunk ezekkel a képjelekkel, mivel a gyermekek figyelmét is leköti. Például egyes olvasmányokban a szavakat képek helyettesítik. Ebből is arra következtethetünk, hogy az emoji könnyen felválthatja az írást.

Emojik és a nonverbális kommunikáció kapcsolata

Manapság nagyon sokan alkalmazzák az emojikat a közösségi médiában, de újabban az oktatásban is. Leginkább a Messengeres csevegéskor használják ezeket a képjeleket. Az emojikkal sokkal könnyebben ki tudjuk fejezni az érzéseinket, mint hogy leírjuk azt. Továbbra is szükség van az írásra, csak a kép nagyobb hatást gyakorolhat az emberi érzelmekre (Salló, 2011).

Nézzünk egy példát! Küldünk egy arcot ábrázoló örömkönnyes (😂) emojit egy nagyon vicces üzenetre. Ezzel azt fejezzük ki, hogy nagyon humorosnak találtuk beszélgetőtársunk írását. Lehet, hogy ennyi elég is visszajelzésként, és nem kell kifejtenünk az érzésünket, mivel ez az egy képjel önmagában mindent elmond. Talán ezért is ennyire elterjedt az emojik küldése. Az emberek többsége sokkal könnyebbnek találja egy jellel helyettesíteni valódi érzéseit, szavait, mint leírni, körülírni azokat.

Rengeteg képjel áll rendelkezésünkre, amit bátran használhatunk, és mindegyiknek megvan a maga jelentése. A 2. ábrán megfigyelhető néhány.

	Emoji	Jelentése
1.	🤣	gurul a nevetéstől
2.	🤗	ölelés
3.	🤔	gondolkodó arc
4.	🥱	alvó arc
5.	🤯	felrobbanó fej
6.	😭	zokogó arc
7.	😠	mérges arc

2. ábra: Néhány emoji a jelentésével

Nézzünk egy példát, amellyel szemléltethetjük, hogy a nem verbális közlés mennyire fontos lehet egy üzenet küldése során is! A harmadik ábrán láthatunk egy beszélgetést a Messenger alkalmazáson belül. A csevegésben emojik jelennek meg, amelyeknek kommentáló funkciójuk van. Mint láthatjuk, az egyik személy megkérdezi a másiktól, hogy vajon mérges-e rá, amire a kérdezett azt válaszolja, hogy igen, nagyon mérges. Először egyértelműen arra gondolnánk, hogy haragszik rá, azonban ott áll egy arc örömkönnyekkel nevezetű emoji. Ez az emoji valójában az ellentétét jelenti a leírtaknak, vagyis a kérdezett vihog azon, hogy mérges. Ezáltal kiderül, hogy nem dühös, csak ironikusan írta azt.

A rövid kis csevegésrészlet valóban tükrözi a nem verbális közlés jelentőségét. Ha nem lenne emoji, amely helyettesítheti a nonverbális kommunikációt, akkor másképp értelmeznénk a dolgokat, de az is lehet, hogy akkor nem is így fejeznénk ki magunkat, hanem pontosabban. Mindemellett azonban arra is fény derült, hogy a nonverbális kommunikáció valóban helyettesíthető szimbólumokkal.

3. ábra: Csevegés a Messengerben

Nonverbális kommunikáció jelenléte az írásbeliségben az emojik megjelenése előtt és után

Az emberek a mobiltelefonok megjelenése előtt nem elektronikus üzenetet írtak egymásnak, hanem kézzel írott leveleket küldtek. Nem is alkalmaztak semmiféle emojit, emotikont, inkább szavakba öntötték érzéseiket és gondolataikat. Körülbelül huszonöt évvel ezelőtt nem is gondoltuk volna, hogy a nonverbális kommunikációt majd jelekkel helyettesíthetjük.

A továbbiakban két példát fogunk megvizsgálni, és a következő kérdésekre keressük a választ: Hogyan valósult meg a nonverbális kommunikáció az emojik megjelenése előtt és után? Miért nem volt szükség emojikra a kézzel írott levelekben, míg ma fontosnak tartjuk?

Az első, amit elemezni fogunk, egy születésnapi köszöntő lesz. A 4. ábrán található, kézzel írott levelet és az 5. ábrán látható, Messengeren kapott üzenetet fogjuk összehasonlítani.

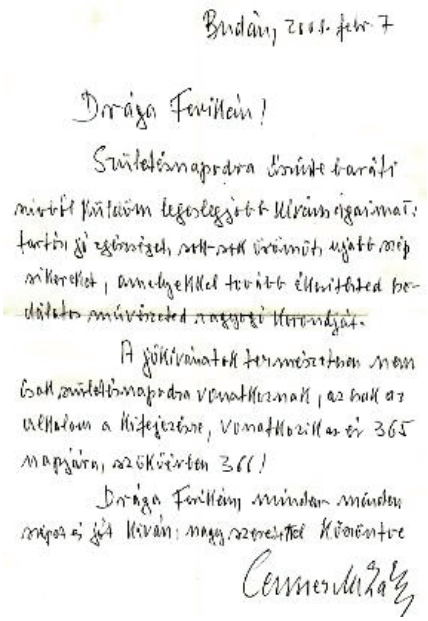

Budán, 2001. febr. 7

Drága Ferikém!

Születésnapodra őszinte baráti szívből küldöm legeslegjobb kívánságaimat: tartós jó egészséget, sok-sok örömöt, újabb szép sikereket, amelyekkel tovább ékesítheted csodálatos művészeted ragyogó koronáját.

A jókívánatok természetesen nem csak születésnapodra vonatkoznak, az csak az alkalom a kifejezésre, vonatkozik az év 365 napjára, szökőévben 366!

Drága Ferikém, minden minden szépet és jót kíván: nagy szeretettel köszöntve

Cenner Mihály

4. ábra: Cenner Mihály levele Bessenyei Ferencnek születésnapja alkalmából

A következőket olvashatjuk a 4. ábrán látott, kézzel írott levélben:

„Budán, 2001. febr. 7

Drága Ferikém!

Születésnapodra őszinte baráti szívből küldöm legeslegjobb kívánságaimat: tartós jó egészséget, sok-sok örömöt, újabb szép sikereket, amelyekkel tovább ékesítheted csodálatos művészeted ragyogó koronáját.

A jókívánatok természetesen nem csak születésnapodra vonatkoznak, az csak az alkalom a kifejezésre, vonatkozik az év 365 napjára, szökőévben 366!

Drága Ferikém, minden minden szépet és jót kíván: nagy szeretettel köszöntve

Cenner Mihály” (B. Élthes, 2005)

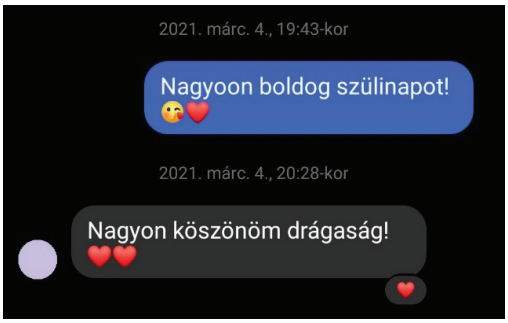

5. ábra: Messengeren kapott születésnapi köszöntő

A kézzel írott levélben nincs jelen semmilyen jel, ami a nem verbális kommunikációt helyettesíthetné. Azonban – a választékos megfogalmazásnak köszönhetően – nagyon barátságos levelet olvashatunk. Szinte érezni lehet a szeretetet és a tiszteletet a születésnapos iránt, és mindehhez még emojira se volt szükség.

Az 5. ábrán egy szűkszavú és rövid, baráti születésnapi üdvözletet láthatunk, ahol az emojik „átvették az uralmat". A csókot küldő emoji jelképezné a csókok küldését, míg a szív a szeretetet a születésnapos, illetve a felköszöntő iránt. Sajnos ma már leginkább teljesen leegyszerűsített és lerövidült üzenetekkel találkozunk.

A következő példa, amit megfigyelünk, egy romantikus levél és egy üzenet lesz. A kézzel írott levél, amelyet egy Tóbiás Ernő nevezetű férfi küldött kedvesének, valamikor az első világháború környékén, a következőképpen hangzik:

„Szeretet kedvesem.

Száz éves tölgyek közt elmerengve járok s el gondolom hogy míly sokkal jóbb volna oda haza tevéled, akis törpe megy fák alat el beszélgetni hógy mint volt és hógy lesz de ám ez csak buta álom és a következő perczben mán arra kell gondolnom hogy talán nem is láthatlak és nem nézhetek aranyos szemeidben többé ki nékem kora Ifjúságom ota meg váltó angyalom voltál és akiér[t] edig éltem és élek és ha a sors úgy hozná hógy meg kell halni ezzel a szóval ajkamon halnék meg[:] szeretlek őrőkké." (Szenti, 1988)

A levélben észrevehető, hogy a férfi az érzéseit, gondolatait tárja fel kedvesének. Szavait megválogatja, és eközben a nem verbális jelek egyáltalán nem hiányoznak ahhoz, hogy átérezhessük a férfi valódi érzelmeit.

A Messenger által írt romantikus levél, amelyben az emojik is jelen vannak, a 6. ábrán tekinthető meg.

6. ábra: Messengeren kapott romantikus üzenetek

A Messengeren történő csevegés esetében a romantikus üzenet emojikkal megtűzdelt. A 6. ábrát megfigyelve láthatjuk, hogy valamiféleképpen itt az emoji kiegészíti az írást, pontosabban kommentáló funkciót tölt be. A szavakat már az emojik váltották fel, és nem írjuk le hosszadalmasan, hogy valóban mennyire szeretjük a másikat, hanem helyette inkább csókot küldő emojit, szíveket, mosolygó arcot illesztünk be, szív alakú szemekkel.

Következtethetünk arra, hogy a kézzel írott levelekben a nonverbális viselkedést szavakkal fejezzük ki, valamiféleképpen körülírjuk valódi érzéseinket, míg a közösségi médiában az emojik helyettesítik a nem verbális viselkedést. A szavak ugyan korábban nem helyettesítették a nonverbális kommunikációt, viszont az érzések leírásával valamennyire át tudjuk érezni, mit gondolhatott a levél írója. Az emojikra azért nem volt szükség, mert szavakba tudták önteni mindazt, amit éreztek és gondoltak. Azaz nem volt szükség arra, hogy jelek helyettesítsék a nem verbális kommunikációt.

Összefoglalás

Összességében véve, a nonverbális kommunikáció helyettesíthető emojikkal. Mint azt Frick és Dürscheid is állítják, az emojiknak három funkciójuk van. Az egyik, ami számunkra a legfontosabb ebben az esetben, a kommentáló funkció. Ennek a funkciónak köszönhetően a nonverbális kommunikáció helyettesíthető.

Az emoji a mimikánkat, gesztikulációnkat jelképezi az üzeneteinkben. Bátran írhatunk egy távol élő barátunknak olyan üzenetet, amelyet emojikkal egészítünk ki. Ennek köszönhetően a barát anélkül, hogy látna minket, mondható, hogy „szemtanúja" lehet a mimikánknak.

Ahhoz, hogy az emojikat a megfelelő módon alkalmazzuk, meg kell tanulnunk azok jelentését. Így alkalmazásukkal a nonverbális kommunikációt helyettesíthetjük.

Irodalom

Balázs, G. (2015). Netfolklór – intermedialitás és terjedés, *Replika*, 90-91(2015/1-2. szám): 171-185.

Beattie, A. J. (2017). Interpersonal Impressions of Emoji Use in Computer-Mediated Decision Making, Western Michigan University.

B. Élthes, E. (2005). Bessenyei Ferenc. http://www.bessenyei.hu/index.htm [letöltve 2023.03.30.]

Emoji Engine. https://www.emojiengine.com/hu/meanings/ [letöltve 2023.03.01.]

Encyclopaedia Britannica – What's the Difference Between Emoji and Emoticons? https://www.britannica.com/story/whats-the-difference-between-emoji-and-emoticons [letöltve: 2023.03.01.]

Érsok, N. Á. (2006). Szóbeliség és/vagy írásbeliség, *Magyar Nyelvőr*, 130. évf. 2. sz., 165-176.

Heidegger, M. (2004). *Lét és idő*. Budapest: Osiris.

Istók, I., Istók, B. (2021). „Hangulatkeltő" nyelvészet? Emodzsik a nyelvtantanításban. *ACTA Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae*, Sectio Linguistica Hungarica, Tom. XLVII. pp. 35-49.

Proszéky, G. (2017). A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása. In: *A magyar nyelv jelene és jövője,* Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 321-335.

Qureshi, F., Gul, S., Akber, H., Dr. Zainab, Q., Shakir, Z. (2021). An Analysis of the Emoji's Impact on the Language and Expressions of Youth on Social Media, Elementary Education Online, 2021; Vol 20 (Issue 5): pp. 2409-2425.

Salló, Sz. (2011). A Messenger arcai. A hangulatjelek szerepe az internetes kommunikációban, *Acta Siculica*, 709-724.

Szenti, T. (1988). *Vér és pezsgő (tények és tanúk).* Budapest: Magvető Kiadó.

Szűts, Z. (2016). Az internet nyelve. Másodlagos írásbeliség, emojik és mémek, *Korunk* 27 (4) 55-60.

Törteli, T. M., Szűts, Z. (2017). Norma és szabadság az online média és a civil újságírás netnyelvének talaján. In: Balázs Géza, H. Varga Gyula (szerk.). *Sajtónyelv-médianyelv: Kutatás, elemzés, dokumentum*. 161 p. Budapest: Hungarovox Kiadó, pp. 70-77.

Törteli, T. M., Szűts, Z. (2018). Norma és szabadság a netnyelv talaján, *Hugarológiai Közlemények*, 1. pp. 101-119.

Grajczjár István
Milton Friedman Egyetem Nemzetközi és Politikatudományi Tanszék
grajczjar@gmail.com

Pauló Edit
Milton Friedman Egyetem Nemzetközi és Politikatudományi Tanszék
pauloedit@gmail.com

GONDOLATOK HÁBORÚRÓL ÉS SZOLIDARITÁSRÓL

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.12

Bevezetés

A szomszédunkban ismét háború zajlik, amelyet egy nagyhatalom indított egy szuverén ország ellen. Az agresszor inváziója valójában egy immáron nyolcadik évében zajló háborús konfliktus kiteljesedését jelenti, amelynek a vége jelen pillanatban nem megjósolható. A kommunikációs tér, ahogyan ez háborúk idején lenni szokott, elképesztően zajos, a minden irányból érkező propaganda-hadjárat szinte lehetetlenné teszi a tisztánlátást és a helyzet körültekintő megítélését. A háború eszkalálódásának okairól való töprengések, olykor spekulációk között szerepel az orosz elnök revizionizmusa, nagyhatalmi törekvései, az orosz érdekszféra létrehozása (Hill, & Gaddy, 2017; Kotkin, 2022), a nyugat általi „bekerítéstől" való félelmei (csakúgy, mint Németország első világháborús törekvései idején (Kotkin, 2016)), megelőző csapásként Ukrajna destabilizálása, nyugati orientációjának – és főként NATO-csatlakozásának – megakadályozása (Chotiner, 2022; Person, & McFaul, 2022), az orosz kisebbség védelme (Lebow, 2022), az ukrán nép létezésének tagadása, vagy éppen testvérnépként való felfogása, amely népeknek egy hazában kellene élniük (Curanovic, 2021; Laruelle, 2015; Suslov, 2020). Mások említik a gazdasági hasznokat, amelyeket Ukrajna erőforrásai jelentenek (Johannesson, & Clowes, 2022), illetve az ukrajnai fasizálódás megállításának szükségességét is (Person, & McFaul, 2022). Megint mások kifejezetten Amerika és EU ellenes lépésként, illetve a liberális demokráciák és az autoriter/hibrid rezsimek összecsapásaként értelmezik a háborút (Al-Hasnawi, 2022), vagy energiaháborúról, a csökkenő profitráta miatti árfelhajtásról, valamint a nagyhatalmi gazdasági és politikai érdekszférák újraelosztásáról beszélnek (Fidler, & Gordon, 2023).

A (hivatásos és önjelölt) katonai, illetve geopolitikai szakértők és politikusok között – biztonságos távolságból, leginkább a NATO védőernyője alatt – heves vita zajlik arról, hogy mit kellene tennie a megtámadott félnek és hogyan kellene büntetni az agresszort. Vannak, akik elkötelezettek a háború folytatásában mondván, hogy a lehető legjobb pozícióból kell kezdeni a béketárgyalásokat, vagy azzal érvelnek, hogy Putyin egy esetleges (rész) győzelme esetén vérszemet kap és megállíthatatlanná válik (Chyzh, 2023; Rumer, 2023), ami egy harmadik világégést okozhat. Mások csak Putyin távozásával látják megoldhatónak a konfliktust (Szewczyk, 2023). Súlyos érvek szólnak amellett, hogy a civilek és gyerekek elleni háborús bűnöket, tömegmészárlásokat ki kell vizsgálni, a bűnösöket felelősségre kell vonni (Adams et al., 2022), ahogyan azt kellett volna az iraki, az afganisztáni vagy a

szíriai háborúban történt humanitárius katasztrófák esetében is. Megint mások az azonnali tűzszünet mellett érvelnek és kizárólag diplomáciai síkon látják a megoldást, még akkor is, ha Ukrajna ismét jelentős területveszteséget szenved (Rumer, 2023). Ők részben egy sarokba szorított atomnagyhatalom nukleáris reakciójától félnek, részben humanitárius okokra hivatkoznak, vagy egyszerűen csak külön utas politikát folytatnak annak érdekében, hogy a válságból a lehető legjobban kerülhessenek ki.

A humanitárius katasztrófa azonban nyilvánvaló és ismét a szemünk előtt zajlik: az ENSZ adatai szerint 2023 januárjában az ukrajnai civil háborús áldozatok száma meghaladta a 7.200 főt, ebből több mint 400-an gyermekek voltak (United Nations, 2023). A sebesültek száma több mint 11.000 fő (United Nations, 2023), a külföldre menekülteké pedig nagyjából 8 millió főt tesz ki (UNHCR, 2023). Nem mindegy tehát, hogy ezek az emberek milyen fogadtatásban részesülnek és milyen körülmények közé érkeznek, hiszen többségük nő, gyermek vagy idős (Kahn, 2022; UNICEF, 2023; Piotrowicz et al., 2022).

Az elhúzódó háború csakúgy, mint az afganisztáni orosz invázió esetében, kivéreztetheti Oroszországot és a szankciók közép- és hosszú távon is hatékonyak lehetnek. Ugyanakkor többen óvnak attól, hogy a „kifáradás" miatt az emberek szolidaritása a nyugati világrészben erősen megcsappanhat, ahogyan láthattuk ezt a 2015-ös menekült mozgalmak esetében is (Agustín, & Jørgensen, 2019; Koos & Siebel, 2019; Takle, 2018). Ezt a kifáradást a szélsőséges, populista politikai erők különösen belpolitikai célokra használhatják fel, ahogyan azt az exkluzív típusú szolidaritás növekedése kapcsán nemzetközi kutatásokból is tapasztalhattuk (lsd. pl. Messing, & Ságvári, 2019). Ukrajna gazdaságának fenntartása és hadseregének ellátása pedig óriási összegbe kerül, amely a támogató országokban okozhat – az energiaárak emelkedésével párhuzamosan – elégedetlenséget. Ezenkívül Oroszország esetében egy erőforrásokban gazdag nagyhatalomról beszélünk, amelyet nem lehet hosszú távon karanténba zárni, gazdaságát a világgazdaságtól elszigetelni, állampolgárait szegénységbe taszítani ugyanúgy, ahogyan Ukrajnáét sem (sorolhatnánk az okokat, de elég, ha csak a mezőgazdasági termékek exportjára, a fenyegető afrikai éhínségre, és nem utolsó sorban a morális felelősségre gondolunk).

Jelen tanulmányban egyrészről azt járjuk körbe, hogy hogyan reagált a magyar lakosság az Ukrajnából érkező menekülthullámra, illetve a megtámadott Ukrajnával mutatott szolidaritásnak hol húzódnak a határai a jelenlegi gazdasági helyzetben, vagyis az inklúzió mely területeken ütközik korlátokba? Másrészről próbálunk arra választ keresni, hogy mennyiben és vélhetően miért más a lakosság jelenlegi reakciója, mint amit a 2015-ös menekültmozgalmak idején tapasztalhattunk? Harmadrészt gondolatkísérletként/extrapolációként megvizsgáljuk, hogy egy elhúzódó háborús konfliktus és a gazdasági nehézségek menekültellenességbe fordulása és/vagy egy újabb morális pánik esetén, alapul véve a 2017-es kutatási tapasztalatokat, kik azok, akik nagy valószínűséggel továbbra is segítenék és kik azok, akik vélhetően elutasítanák a menekülteket? Módszerünk, az ukrajnai invázióval kapcsolatos szabadon hozzáférhető adatbázisok hiánya miatt, egyrészről a megjelent kutatások eredményeinek másodinterpretációjára, illetve az European Social Survey egyes köreinek másodelemzésére szorítkozik. Másrészről a 2017-es Socris (Solidarity in times of crises, NKFIH ANN 120360) adatfelvétel segítségével megvizsgálja, hogy egy

erőteljes morális pánik és kormányzati ellenszél közepette mely tényezők befolyásolták a menekültek támogatását/támogatásuk elutasítását, miközben manapság ezt a pánikkeltést és ellenszelet a menekülőkkel szemben (még) nem, az ukrán vezetéssel és az EU-val – és különösen az egyébként Magyarország által is támogatott gazdasági szankciókkal – szemben azonban nagyon is tapasztalhatjuk.

A szolidaritás koncepciója és kognitív dimenziói

A háború elől menekülők támogatása, a velük vállalt szolidaritás részben morális jellegű, részben gazdasági töltetű. A szolidaritás fogalma eredetileg a római jog közteherviseléssel kapcsolatos rendelkezéséből származik, de az idők során politikai, társadalmi és morális területeken is megjelent. Bayertz (1999, p. 11) hangsúlyozza, hogy a szolidaritás fogalmának használata az emberi csoportok tagjai közötti kölcsönös függőségből és morális felelősségből származtatható. Durkheim (2000/1893) a társadalmi összetartozás és növekvő individualizáció ellentétes irányú mozgásait vizsgálva, a munkamegosztás és a törvényi előírások mellett, az erkölcsi normákból fakadó szolidaritásra is felhívja a figyelmet. Fuchs-Heinritz és munkatársai (2013) vagy Vierkandt (1972) a szolidaritás definiálásakor az egyénnek, a globalizáció által kitágított térben, a szociális egészhez való tartozását hangsúlyozzák, illetve a sokféleség egységként való viselkedését, amely véd a külső beavatkozás vagy támadás ellen. Hondrich és Koch-Arzberger (1992, p. 16) is a közösen képviselt meggyőződéseket és értékeket, valamint a társadalmi közelséget, illetve a közös külső fenyegetettséggel szembeni védelmet (ökológiai, politikai, háborús) hangsúlyozzák a szolidaritás előfeltételeként.

Zulehner és munkatársai (1996, p. 53) szerint a szolidáris ember nem felszínes emocionális impulzusok alapján cselekszik (mint egy konkrét szituációban feltörő együttérzés), hanem konkrét szituatív ingerek nélkül is szolidáris. Mások szenvedése enyhítésének igénye a gondolkodásában és cselekvésében konstanssá (értékké, illetve normává) válik, amely kifejezetten a tágabb értelemben vett emberi közösség jólétét szolgálja, és többek között az érintettekkel való együttérzés mentén alakul ki.

Zulehner és munkatársai (1996, p. 54) megfogalmazásában a társadalmi igazságosság jelenik meg a szolidaritás egyik legfőbb céljaként. Ők az egyén mikrokörnyezetével kapcsolatos mikroszolidaritást, tágabb társadalmi szerepeivel kapcsolatos mezoszolidaritást és a jóléti állam támogatását, mint makroszolidaritást különbözetik meg, amely utóbbi kiterjed a migrációs és menekültkérdésekkel kapcsolatos intézkedések területére is. Ez az etatistának is nevezhető álláspont Bourdieu-t követve megfelel a társadalmi-gazdasági igazságtalanság ellen az elnyomottakat, menedékre szorulókat segítő, és többek között értük is felelősséget vállaló, jóléti állam támogatásának (vö. Böhlke, 2009). Reßler (2002) szintén a jóléti állam szerepét emeli ki, amelynek óvnia kell a gyengébbet, és törekednie kell az esélyegyenlőség megteremtésére.

Mivel azonban a szolidaritásnak a legtöbb esetben (in-group) határai vannak, az exklúzió valamilyen formája gyakorlatilag elkerülhetetlen (Smith, & Sorrell, 2014, p. 235). Stjernø

(2005, p. 85) megközelítése szerint a szolidaritás egyszerre bevon és kirekeszt, integrál és megoszt, ezért a már Sorokin (1947) által is pedzegetett dichotomizálást követve ő az inkluzív és exkluzív változatok mellett teszi le a voksát.

Gerlach és munkatársai (2009, p. 12) az inkluzív szolidaritást az emancipatorikus szolidaritás egyik formájaként írják le. A szolidaritás e formája az anyagi esélyegyenlőséget és a politikai jogegyenlőséget célozza. A nemzetközi, emancipatorikus szolidaritásnak tehát az emberek között kialakított strukturális és ideológiai határokat kell átlépnie, vagyis az országok, osztályok, nemek, vallási csoportok, etnikumok és nemzetiségek mentén kialakított szerkezeti határokat (Zulehner et al., 1996, p. 52).

Zulehner és munkatársai (1996, p. 53) hangsúlyozzák, hogy több alapértéken nyugvó előfeltétele van az inkluzív szolidaritás kialakulásának. Az egyik ilyen, hogy a cselekvésnek a közösség javára kell valamilyen módon irányulnia, ui. eredetileg azokkal szemben érvényesült, akik szükséget szenvedtek, igazságtalanságot, vagy elnyomást éltek meg, vagyis a szolidaritás szabadságot és képviseletet (segítő kezet) is nyújt az érintetteknek. Az inkluzív szolidaritás így egy átfogó, univerzalisztikus forma nem csak a hátrányosan érintettekkel szemben, de azokkal szemben is, akik nem szembesültek igazságtalansággal. A tágabban értelmezett közösség jóléte, a társadalmi és gazdasági javak igazságos elosztása a szolidaritás inkluzív, emancipatorikus formájának legfőbb célja.

Thome a szolidáris cselekvésben egy szubjektíve elfogadott kötelezettséget, illetve egy változatos értékrendet lát (idézi Kraxberger, 2010, p. 6). Eszerint a cselekvőknek nem szükséges minden értéket közösen képviselniük, csak azokat, amelyekért együtt küzdenek. Hondrich és Koch-Arzberger (1992, p. 13) hasonló véleményen van: szerintük a szolidaritás a társadalmi kapcsolatok egy olyan különleges formája, amely az egyéneket nem kényszeríti totális részvételre, hanem elsősorban a közösen képviselt értékek és érdekek mentén alakul ki. Vagyis a szolidaritás az akceptált és tolerált különbségek ellenére létrejövő összekötő kapocs.

Mivel az inkluzivitáson belül is különböző szintek és célok határozhatók meg, Stjernø (2005) a szolidaritás négy aspektusára hívja fel a figyelmet: az első a szolidaritás bázisa, amely az identifikációval áll kapcsolatban: vagyis az önérdek megvalósítása mennyire szűk vagy tág kategóriákkal való azonosulás mentén értelmezett (nemzet, nemzetközi régió, Európa stb.). Másodszor a szolidaritás közös érdekek képviseletére, egy bizonyos csoport erősítésére, közösségek létrehozására, stb. irányul-e, vagyis mi a célja? Harmadszor, kik tartoznak a szolidaritásközösségbe és kik nem (inklúzió, exklúzió), végül a kollektív orientáció kérdése, vagyis, hogy mekkora szabadsága van az egyénnek, ha az egyéni és – a legtöbbször (kötelezően) támogatandó – kollektív érdekek ütköznek (Stjernø, 2005, p. 16).

Thome szerint ugyanakkor egy adott csoporthoz tartozás nemhogy elősegíti, hanem a túlságosan erős csoportkötődés és konformizmus révén inkább gyengíti az inkluzív dinamikát (idézi Kraxberger, 2010, p. 6). Az exkluzív forma elsősorban gazdasági, etnikai, vallási, kulturális vagy területi alapon, valamint társadalmi státusz, illetve érdem szerint, továbbá nemi orientáció mentén épít határokat, határozza meg és védi magát az out-grouppal szemben (Tragl, 2000, p. 137; Goes, 2015, p. 54)[1].

[1] Etnikai alapon tesz különbséget például Magyarország Alaptörvénye, amikor a politikai nemzet koncepcióját elvetve az etnikai nemzetet teszi meg az alkotmányozó hatalom forrásának (Majtényi, 2014). Ez megkülönbözteti és

Intoleráns viselkedés és exklúzió elsősorban a „nem egyenértékűeknek" tartott, a negatívan értékelt vagy gazdaságilag „haszontalannak" gondolt csoportokkal szemben figyelhető meg (Forst, 2005, p. 74). Zick és munkatársai (2011, p. 11) felteszik a kérdést, vajon mely csoportokat fogadjuk el a társadalom részeként, és a társadalmi sokszínűség és heterogenitás milyen mértékben kívánatos? Szerintük az intolerancia veszélyt jelent a plurálisan és demokratikusan működő társadalmakra, mert a vélt (nem jelentős különbségek alapján perceptált) másság és idegenség az egyenjogúsítás megvonásához, az érintettek diszkriminációjához vezethet.

E tekintetben a nemzetállam is egy különleges szolidaritásközösséget képvisel. A nemzetállam, mint szolidaritásközösség kialakulása kapcsán fontos azonban megjegyezni, hogy kapitalista viszonyok között a szociálpolitikai, illetve jóléti állami intézkedések a nemzetet, mint imaginárius integrációs és kohéziós erőt használják fel a 19. század óta arra, hogy ideológiája mentén szakralizálja és privilegizálja az adott közösséget (Poulantzas, 1978, p. 130; Balibar, 2010). Az állam, a privilegizált állampolgárság intézménye, valamint a szociális és politikai jogok a nemzettel elválaszthatatlanul összefonódnak, és ezen összefonódás mélyen beépül az egyén gondolkodásába, szocializációjába. Georgi (2013) ennek kapcsán születési jogon alapuló feudális privilégiumokról beszél, amelyek a nemzetállamtól és annak gazdasági sikereitől, illetve a nemzetállamok közötti gazdasági verseny során felerősödő nacionalista ideológia segítségével, az államtól kvázi függővé teszik az állampolgárt, hiszen csak a gazdasági értelemben „nyertes" államok képesek jólétet biztosítani a közösség tagjai számára. Ezzel gyakorlatilag sikerül felszámolni az univerzalitást, hiszen a különböző politikai és szociális jogok, valamint életszínvonalbeli különbségek az egy kontinensen élőket is hierarchizálják állampolgárságuk szerint, felerősítve ezzel a szolidaritás etnonacionalista alapú, exkluzív formáit.

Ezek a folyamatok felerősödni látszanak részben a globalizációra és transznacionalizmusra adott konzervatív válaszokban, részben pedig a társadalmi-gazdasági és politikai válságok időszakaiban (vö. Grumke, 2017). Ennek okai gyökerezhetnek a nyertes helyzettel való azonosulásban, a meritokratikus elvek hangoztatásában és a szociálisdominancia-igény[2] megtartásában, illetve a status quo bebetonozásában. Vagy épp ellenkezőleg, származhatnak a vesztes percepcióból táplálkozó frusztrált nacionalizmusból, jóléti sovinizmusból[3], a dezintegráció és a depriváció érzéséből, vagy a fragmentálódás, bizonytalanság és kiábrándultság, bizalmatlanság és anómia percepcióiból is (Flecker, 2007).

szembeállítja a nemzeti csoport, az in-group, és az abba nem tartozók (pl. bevándorlók, etnikai kisebbségek), vagyis az out-group tagjait, ami végső soron a társadalmi megosztottságot erősíti az integráció helyett (Tóth, & Bernát, 2022).

[2] Az SDO, vagy új rasszizmus elmélete, a gyakran önkényes dimenziók mentén kialakított, a történelmileg dominánsnak tűnő eseményeket természetesként felfogó társadalmi hierarchiát támogatja. Az elmélet szerint az alá-fölérendeltség – különösen válságos helyzetekben – az eltérő adaptációs képességek miatt alakul ki, jobbakra és rosszabbakra, nyertesekre és vesztesekre osztva az emberi csoportokat (Pratto et al., 1994).

[3] A jóléti sovinizmus elsősorban a bevándorlókkal, menekültekkel szemben jelenik meg (Hentges, & Flecker, 2006, p. 140; Kriesi, 2015). E jelenség eredetileg a skandináv új jobboldali pártok hívószavaiban tört felszínre, amelyek a magas adók és a túlfűtött bürokrácia ellen lázadtak, és amely jelenség később szociokulturális színezetet kapott, és szegényellenességgel, valamint bevándorlásellenességgel párosult (Rydgren, 2006, p. 165).

Menekülthelyzet és a menekültek befogadásának támogatottsága

A háborús konfliktus kitörése óta több millióan hagyták el Ukrajnát a biztonság és védelem reményében. A jelenleg Európában tartózkodó menekültek becsült száma több mint nyolcmillió, közülük 4,8 millióan regisztráltak az Európai Unió országaiban ideiglenes védelemért (UNHCR, 2023). Magyarországon, az ENSZ menekültügyi programjában résztvevő országok adataihoz képest, jelentős eltérés van az országhatárt átlépők és a védelmi rendszerbe regisztráltak között még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy sokan nem az ukrán-magyar, hanem a román-magyar határon keresztül léptek be az országba.

Az ENSZ menekültügyi programjában (Refugee Response Plan) résztvevő országok	Határát-lépések száma Ukrajnából 2022. február 24-e óta	Ukrajnából érkező regisztrált menekültek száma az országban	A regisztrált menekültek és a határát-lépések aránya
Bulgária	n.a	50.676	n.a
Csehország	n.a	490.802	n.a
Magyarország	**2.251.086**	**34.248**	**2%**
Lengyelország	9.751.646	1.563.386	16%
Moldova	775.837	109.630	14%
Románia	1.998.875	110.470	6%
Szlovákia	1.197.429	109.828	9%

1. táblázat: Az Ukrajnából érkező regisztrált menekültek és a határátlépések száma Ukrajnából, 2022.02.22-2023.02.21. Forrás: UNHCR, 2023, saját szerkesztés.

A regisztrált menekültek száma azt jelzi, hogy Magyarország nem célország, a menekültek 98 százaléka más országba utazik tovább. Ez igaz volt már a háború előtti időszakban is: a 2011 óta szigorodó, majd 2015-től határozottan menekültellenessé váló politika és az ellátórendszer leépülése miatt Magyarország a migráció másodlagos forrásországává vált (Tóth, & Bernát, 2022). Az Ukrajnából érkezőket azonban az is visszatarthatta, hogy Magyarországnak nincs jó híre az ukrán politikában, és a háború kitörésekor sem állt ki határozottan Ukrajna mellett (lsd. Orbán, 2022a).

Ugyan a kormányzati kommunikáció ezúttal a menekültekkel kapcsolatban pozitív volt, és a miniszterelnök március első napjaiban arról beszélt, hogy Ukrajnából Magyarországra érkező menekült *„ellátatlanul nem marad"* (Orbán, 2022b), a háború első heteiben elsősorban civil szervezetek, önkéntesek és egyházi szervezetek nyújtottak segítséget a menekülteknek a Keleti és Nyugati Pályaudvar tranzitváróiban. A katasztrófavédelem is szállásolt el menekülteket, illetve a Hungary Helps programon keresztül a kormány támogatást biztosított a nagy segélyszervezeteknek, de alapvetően civilek osztottak ételt, ruhát és gyógyszert, ők biztosítottak tolmácsot, továbbá szállást kerestek vagy fuvart szerveztek a rászorulóknak. A civil szervezetek munkájához több mint egy hónap késlekedéssel az állam is csatlakozott:

2022. március 25-én a menekülteket a BOK-csarnokban működő központi tranzitváróban kezdték fogadni. Az állami gondoskodást azonban továbbra is kiegészítik az államilag támogatott nagy segélyszervezetek, az állami dotációban egyáltalán nem részesülő civilek, piaci cégek és egyéni önkéntesek segítő tevékenységei és felajánlásai (Tóth, & Bernát, 2022).

A bevándorlókkal és menekültekkel kapcsolatos lakossági attitűdök

Amennyiben az European Social Survey adatai mentén megvizsgáljuk idősorosan azt, hogy a magyar társadalom mennyire volt elutasító az elmúlt két évtizedben a magyar nemzetiségű, a nem magyar nemzetiségű, illetve az Európán kívüli szegényebb országokból érkező bevándorlókkal, illetve 2014-ben és 2016-ban a menekültekkel szemben, a következő eredményekre jutunk:

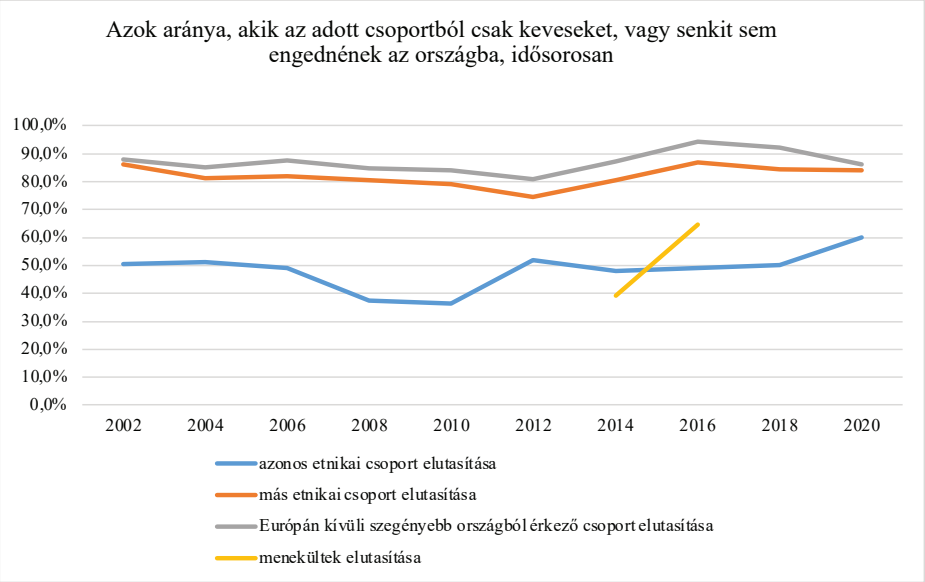

1. ábra: Bevándorlókkal és menekültekkel szembeni elutasítás Magyarországon 2002-2020. Forrás: ESS, 2002-2020, saját szerkesztés.

Látható, hogy az Európán kívüli szegényebb országokból érkező bevándorlókkal és a más nemzetiségű/etnikumú bevándorlókkal szemben rendkívül gyanakvó és intoleráns a magyar társadalom, de az utóbbi évtizedben a magyar nemzetiségűek bevándorlásával kapcsolatos ellenérzés is 50-60 százalék körül mozog. Ezzel párhuzamosan a menekültek elutasítása a 2014-es 40 százalék körüli arányról 2016-ra 66 százalékra ugrott, a gazdasági, kulturális és az együttélés minőségére vonatkozó xenofóbia pedig 2016-ra a legmagasabb értéket mutatta az EU-ban (ESS, 2002-2020, saját számítások). Ez utóbbiak magyarázatára a morális pánik az egyik leggyakrabban felhozott érv, azonban a morális pániknak nyilvánvalóan megágyazott az idegenekkel szembeni általános gyanakvás és elutasítás, amely évtizedek óta jellemzi a magyar társadalmat (Sik, 2016; Kerényi, & Sik, 2022).

Az ukrajnai menekültek esetében azonban nem lángolt fel az az ellenérzés, mint ami a 2015-ös migrációs válságot jellemezte, és ami maradandó nyomot hagyott a közgondolkodásban. Erre utal a Migration Policy Center 2022 júniusban végzett felmérése, amely azt vizsgálta, hogy mennyiben tér el a szíriai és ukrajnai menekültekkel szembeni befogadási hajlandóság (Drazanova, & Geddes, 2022). A magyar válaszadók 30 százaléka egyáltalán nem fogadott volna be szíriai menekültet, az ukrajnai menekülteket elutasítók aránya azonban harmadakkora volt. Az ukrán menekültek befogadásával kapcsolatos attitűdök más kutatásokban is magas szolidaritásszintet és toleranciát mutatnak.

Március elején, rögtön az orosz támadást követően, még a spekulatív médiabefolyástól (így a morális pániktól is) viszonylag független időszakban a Társadalomkutató (2022) végzett országos, 1000 fős reprezentatív, telefonos lakossági felmérést a 18 évnél idősebbek között arról, hogy mennyire szolidárisak a magyarok az ukrajnai menekültekkel. A kutatásból kiderül, hogy a magyarok közel 80 százaléka mindenféle korlátozás nélkül befogadta volna az ukrajnai háború menekültjeit, ráadásul ez igaz volt minden korcsoportra: ugyan a korral nőtt a befogadási hajlandóság, de a legfiatalabbak kétharmada is korlátozások nélkül fogadott volna be a menekülőket. Mind a kormánypárti, mind az ellenzéki tábor, illetve mind a budapestiek, mind a vidékiek befogadási hajlandósága 80 százalék körül szóródott. A kutatás legfőbb megállapítása az, hogy e kérdésben a magyar társadalom, a gyakori törésvonalak mentén, nem polarizálódott a háború kitörésekor, vagyis a szolidaritás az ukrán menekültekkel erős támogatottsággal bírt.

Március végén az Ipsos (2022) készített 19.000 fős, 27 országra és minden kontinensre kiterjedő online felmérést 18 és 74 év közötti kérdezettekkel. A magyarok háromnegyede értett azzal egyet, hogy be kell fogadni az ukrán menekülteket, amely megfelelt a – nevezzük ezt – globális átlagnak, és nem maradt el sokkal a Társadalomkutató eredményétől.

Április közepén, jó másfél hónappal az orosz invázió megindítását követően, mind a 27 EU-tagállamban készült Flash Eurobarometer felmérés az ukrajnai háborúról való vélekedésről (országonként átlagosan közel 1000 fő részvételével – European Commission, 2022). Noha egy sor szolidaritási kérdés mentén Magyarország sereghajtónak számított a felmérés során, ez részben az általánosan magas európai Ukrajna-támogatásnak volt köszönhető. Azonban nagyon hasonló volt a helyzet a menekültek befogadásának és a humanitárius segítségnyújtás szükségességének megítélésével kapcsolatban mind az EU27 átlagát tekintve, mind a korábbi magyar adatokat nézve: a magyarok 86 százaléka értett egyet az ukrán menekültek befogadásával (az EU27 átlaga 89 százalék volt) és 91 százalékuk a humanitárius segítségnyújtással[4] (az EU27 átlaga 93 százalék volt). Érezhető volt a szolidaritás az orosz lakossággal is, hiszen mind az EU27 átlag, mind a magyar válaszok átlaga magas volt abban a tekintetben, hogy nem szabad egyenlőségjelet tenni az orosz lakosság és az orosz vezetés közé: 81-82 százalékos e téren az egyetértés.

[4] A menekültekkel kapcsolatos attitűdök változását jelzi, hogy 2015-ben a válaszadók nagyjából egyharmada gondolta azt, hogy a menekültek és a bevándorlók segítése (különböző területeken, pl. oktatás, munka- és lakáskeresés) nem tartozik sem az államra, sem az önkormányzatokra, sem a civil szervezetekre vagy önkéntesekre, addig 2022-ben a megkérdezettek csak 2-3 százaléka vélekedett így (Tóth, & Bernát, 2022).

Az inkluzív szolidáris attitűd azonban még nem jelentett automatikusan cselekvést. Erről pontosabb képet kapunk a TÁRKI Omnibusz vizsgálatából, amely alapján a magyar lakosság 30 százaléka segítette valamilyen módon a menekülteket 2022 áprilisában (Tóth, & Bernát, 2022). A legtöbben élelmiszert (18 százalék), egyéb tárgyakat (pl. ruha, takaró, babakocsi, 17 százalék) vagy pénzt (15 százalék) adományoztak, esetleg önkéntes munkát végeztek. Ugyanakkor a TK Kisebbségkutató Intézetének felmérése szerint, 2022 júniusára a segítők aránya 40 százalékra nőtt a magyar társadalomban és a tárgyat vagy pénzt adományozók aránya is tovább emelkedett (23-23 százalék – Zakariás et al., 2022)[5].

A Závecz Research 2022 május végi felmérése arra kérdezett rá, hogy a migránsok mennyire veszélyeztetik az ország jövőjét. Míg 2017-ben ez az arány 78 százalék volt (egy erős morális pánik közepette), addig a májusi adat 69 százalék volt, ami még mindig nagyon magas aránynak mondható (és a két arány szinte tökéletesen átfed a muszlimokkal szembeni veszélyeztetettség érzésével – Csatári, 2022). Mindenesetre feltételezhető, hogy az ukrajnai menekülteket a magyar társadalom nem tekinti migránsnak[6]. Krekó Péter szerint az, hogy a magyar közvéleményben egyszerre csökkent a zsidóktól, muszlimoktól, cigányoktól és migránsoktól tartók aránya, azzal függhet össze, hogy „etnikai csoport elleni hangos gyűlöletkeltés most nincs a politika főáramában" (idézi Csatári, 2022). Mindenesetre elgondolkodtató, hogy 2022 tavaszán a magyarok szívesebben fogadtak volna ukrán menekülteket új szomszédként, mint egy ukrajnai roma családot[7], akiknél csak a muzulmánok esetében volt nagyobb az ellenérzés (Bíró-Nagy et al., 2022a).

*Szankciók és f*élelmek

A magyarokat leginkább aggasztó témák rangsora is markánsan változott. A globális migráció növekedésétől való félelem a 2021-es negyedik helyről 2022-re a nyolcadik helyre csúszott vissza (Bíró-Nagy et al., 2002b), a 2022 őszi Parlameter felmérésen pedig ez szerepelt az utolsó helyen (még ezzel a helyezéssel is a kérdezettek 75 százalékát aggasztotta a migráció – European Parliament, 2022). Ezzel szemben a geopolitikai fenyegetés, a jövőbeli háborúk kitörésétől való félelem a kilencedik helyről a második helyre lépett elő (Bíró-Nagy et al., 2002b). Hiába tapasztalta Magyarország egyszerre a háborús agressziót és ezzel összefüggésben az újabb menekülthullámot, az utóbbi már nem borzolta fel annyira a kedélyeket[8].

[5] Összehasonlításképpen 2015-ben a lakosság 3 százaléka vett részt a közel-keleti háborúk elől menekülők segítésében (Zakariás et al., 2022).

[6] Noha a 2015-ös menekülthullámot is elsősorban a szíriai háború keretezte, csak később vált a migráns kifejezés egyértelműen a gazdasági bevándorló politikai stigmájává.

[7] Míg kárpátaljai magyarokat a magyar lakosság 60 százaléka hosszabb időre is befogadna, addig az ukrajnai romák esetében ez az arány csupán 28,5 százalék, amihez hasonló arányokat az Ukrajnában tanuló afrikai és ázsiai diákokra vonatkozóan találunk (Zakariás et al., 2022).

[8] Az ukrán menekültek egy hónappal a háború kitörése után már sokkal kevésbé voltak láthatóak a központosított állami menekültelhelyezés miatt, és szándékos pánikkeltés sem kapcsolta őket a gazdasági bevándorlókhoz, a „migránsokhoz". Ezenkívül az ukrán háború sokkal közelebb zajlik és az európai média is részletgazdagon dokumentálja azt (Vorländer, 2023).

Érdekes kép rajzolódott ki 2022 tavaszán Ukrajna gazdasági támogatásával kapcsolatban is. A már idézett Ipsos (2022) kutatás szerint a magyarok 68 százaléka nyilatkozta azt, hogy az ország nincs olyan gazdasági helyzetben, hogy Ukrajnát anyagilag is támogatni tudná (a globális átlag csak picit alacsonyabb, 61 százalék), illetve a magyarok csupán 38 százaléka fizetett volna többet az energiáért, hogy ezzel óvja más országok szuverenitását (a globális átlag 54 százalék volt). Az áprilisi Eurobarometer eredményei szerint az összes EU-s tagország lakosságának többsége támogatta az Oroszország elleni gazdasági szankciókat, Magyarországot kivéve, ahol ez az arány nem érte el az egyharmadot (European Commission, 2022).

A háború gazdasági következményeivel kapcsolatos attitűdöket vizsgálva az IDEA júliusi felméréséből kiderült, hogy a magyar társadalom többsége szerint az EU rosszabb helyzetbe került az orosz-ukrán háború következtében (Papp, 2022). Egyre általánosabbá vált a gazdasági depriváció érzése, amire abból következtethetünk, hogy a különböző pártpreferenciákkal rendelkező választók a háborúval kapcsolatban egyaránt a növekvő megélhetési költségek és az elszabaduló energiaárak miatt aggódtak. A félelmek az egész régióban felerősödtek a Free Press for Eastern Europe felmérése szerint is: a megkérdezettek 2022 június–júliusában az árnövekedéstől féltek a legjobban, de a gazdasági válság és az élelmiszerpiaci válság is széles körben aggodalmat okozott (Pete, 2022).

Mint ismeretes, e félelmeket a magyar kormány az EU (és a nyugati világ) Oroszország ellen kivetett gazdasági szankciók elátkozásával lovagolta meg, vagyis a morálispánik-gomb nem maradt érintetlenül. Kerényi és Sik (2022) a morálispánik-gombot láthatatlan hálózatként írja le, amelynek három fő eszköze az információs kampány, a nemzeti konzultáció (push poll) és a népszavazások. A kormány EU-szankciók ellen folytatott „információs" kampánya olyan sikeres volt, hogy októberben az összes megkérdezett 36 százaléka, a Fidesz-szavazóknak a fele[9] tartotta igaznak azt, az egyébként hamis állítást, hogy „a magyar kormány nem szavazta meg a szankciókat" (Political Capital, 2022). Októberben ebben a hangulatban kezdődött a brüsszeli szankciókról szóló nemzeti konzultáció, az ismert részvételi aránnyal, megkérdőjelezhető módszertannal és eredménnyel (a szankciókat immár az ívet visszaküldők 97 százaléka utasította el).

A háború kitörése után nyolc hónappal azonban a szolidaritás lassan valóban kifulladni látszott nemcsak Magyarországon, hanem szerte Európában, ahogyan az kiderült a Mercator Forum on Migration and Democracy (MIDEM) nevű közvéleménykutató szervezet felméréséből (Vorländer, 2023). E kutatás keretében 2022 szeptemberében és októberében tíz európai uniós országban összesen 20.400 embert kérdeztek meg a háború hatásairól. Átlagosan az európaiak 40 százaléka támogatta volna továbbra is Ukrajnát, dacolva a negatív gazdasági és társadalmi következményekkel, ami csak egy százalékkal több, mint azoknak az aránya, akik szerint a támogatást csökkenteni kell. Magyarországon jóval az átlag felett volt (51 százalék) a támogatás beszüntetésével egyetértők aránya.

[9] Már májusban mérhető volt a törésvonal a szankciók megítélésében pártszimpátia szerint (Publicus, 2022): míg a kormánypártiak csupán 6 százaléka, a választásokon együttműködő ellenzéki pártok szavazóinak 61 százaléka lett volna hajlandó egy Oroszországnak súlyos bevételkiesést, a szankció kivetőinek viszont drágulást hozó döntést támogatni.

Hans Vorländer, a MIDEM igazgatója az eredményeket látva arra jutott, hogy *„az Ukrajnával való szolidaritás egy új stressztesztje"* várható a télen (idézi Höntsch, 2022). A lakossági infrastruktúrát ért támadások következtében egyrészt még többen indulhatnak útnak Ukrajnából, másrészt az ukrán kormány azt tanácsolta a külföldre menekült polgárainak, hogy a télen még ne térjenek vissza, mert a megrongált infrastruktúra nem fogja bírni a terhelést (Kollár, 2022). A német Caritas szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy az energiaválság és a növekvő költségek miatt a szolidaritás és a segítőkészség csökkenhet (Höntsch, 2022).

Kutatások mutatnak rá az ukrajnai menekültek komoly kihívásaira a fogadó országokban (Kantar Public, 2022; UNHCR, 2022). Az eredmények szerint a felnőttkorúak nem egészen egyharmada talált munkát, háromnegyedük ideiglenes szálláson él, a menekült családok közel felének a legfőbb bevételi forrása valamilyen szociális juttatás, és egyre gyakrabban találkoznak csökkenő segítőkészséggel vagy kirekesztéssel, különösen a romák (Trojanek, & Gluszak, 2022).

A segítők profilja Magyarországon

Az ukrajnai menekültek megjelenése soha nem látott szolidaritási kapacitást szabadított fel a magyar társadalomban. Hirtelen szökött fel az önkéntesek száma, a menekültek számának csökkenésével azonban az altruista motiváció is megcsappant, holott a tartósan Magyarországon maradók számára érdemi segítséget továbbra is nagyrészt a civilek nyújtanak (Tóth, & Bernát, 2022).

A menekülteket valamilyen formában segítők rendkívüli változatosságot mutattak nemi, életkori, iskolázottsági, foglalkozási, aktivitási, lakóhelyi, politikai, vallási vagy kulturális jellemzőik mentén (Tóth, & Bernát, 2022). A TK Kisebbségkutató Intézet kutatása alapján azonban mégis bizonyos jellemző mintázatok feltárhatók. A nők között magasabb a segítők aránya, és a részvétel az iskolázottsággal is összefügg: a felsőfokú végzettségűek 53 százaléka, az érettségivel rendelkezők 46 százaléka segített (míg az alacsonyabb végzettségi kategóriákban valamivel több, mint a felére csökken ez az arány). Ők azok, akik mindenkit befogadnának legalább a háború idejére függetlenül az etnikai hovatartozástól (Zakariás et al., 2022).

A segítők között az egyébként is leterhelt és strukturális problémákkal küzdő gondozási szektor dolgozói is felülreprezentáltak (58 százalék – ami a nemi megoszlással is összefüggésben lehet), illetve kevéssel az átlag feletti aktivitást mutattak a kormányzati és önkormányzati szektor dolgozói vagy azok, akik saját vállalkozással rendelkeznek (42-42 százalék) (Zakariás et al., 2022).

Az anyagi helyzet kategóriái szerint nincs különbség a segítségnyújtásban, amit magyarázhat az is, hogy alacsony volt a segítségnyújtás belépési küszöbe, az ország számos pontján akár mikroadománnyal is lehetett támogatni a menekülteket. Az inkluzív befogadási hajlandóság azonban már összefügg a megtakarítással: a két szélső anyagi helyzetre vonatkozó kategória tagjai, a megtakarítással nem rendelkezők és a kifejezetten jómódúak azok, akik között az átlagnál alacsonyabb a befogadási arány, míg a középső anyagihelyzet-kategóriában magas (Zakariás et al., 2022).

A politikai preferencia is befolyásolja a segítségnyújtást: a Jobbik nélküli ellenzék, a Fidesz-

KDNP és az MKKP szimpatizánsai az átlag feletti arányban vettek részt a segítésben, a Mi Hazánk és a Jobbik szimpatizánsai azonban jóval átlag alatt, és ennek megfelelően alakult a pártszimpatizánsok inkluzív befogadási hajlandósága is. Ezenkívül az egyház tanításait követő vallásos válaszadók, a korábbi civil kötődéssel rendelkezők és azok segítettek átlagon felüli arányban, akik a 2015-ös menekültválságban már részt vettek ilyen tevékenységben (Zakariás et al., 2022).

A következőkben egy 2017-es adatbázis alapján megvizsgáljuk, hogy amennyiben a szolidaritás csökkenésével párhuzamosan a kormányzati kommunikáció újabb morális pánikba torkollik, mely társadalmi csoportok lesznek azok, akikre a menekültek vélhetően hosszabb távon is számíthatnak.

Kutatás és extrapoláció

A Milton Friedman Egyetem és a Bécsi Egyetem által közösen gondozott, 2016 és 2020 között zajló Socris (Solidarity in times of crises) projektben[10] 2017-ben felmértük többek között a menekültekkel szembeni támogatási hajlandóságot is. Egy 1000 fős, nemre, korcsoportokra, iskolai végzettségre, településtípusra és régióra reprezentatív országos mintán vizsgáltuk azt, hogy a kérdezettek több vagy kevesebb állami támogatást adnának a menekülteknek, mint amennyit az állam ténylegesen nyújt.

Operacionalizáció

Elöljáróban fontos megjegyeznünk, hogy kutatásunkban Zulehnert és munkatársait (1996), Reßlert (2002) és Bourdieu-t (1999, 2000) követve a menekültek támogatását a makroszolidaritás egyéni szintű támogatásaként operacionalizáltuk, hiszen ez a terület elsődlegesen az állam feladata kell, hogy legyen. Az inkluzív és exkluzív orientációt pedig az elméleti részben említett etnonacionalizmust (Georgi, 2013), jóléti sovinizmust (Hentges, & Flecker, 2006, p. 140; Kriesi, 2015) és szociális dominancia orientáltságot tükröző (Sidanius, & Pratto, 1994) attitűdök mentén ragadtuk meg.

Függő változó

A kutatás során a függő változónk abból a kérdésből állt, hogy a magyar államnak többet vagy kevesebbet kellene-e segítenie a menekülteknek, vagy nem kellene változtatnia a segítség mértékén (amely, mint ismeretes, a 2015 utáni időszakban kifejezetten alacsonyszintűnek, vagy inkább alig létezőnek volt mondható).

Független változók

A szokásos szociodemográfiai változók (nem, kor, településtípus) mellett az iskolai

[10] A SOCRIS-projekt (ANN 120360) 2016 és 2020 között térképezte fel az emberek társadalmi-gazdasági változásokra adott reakcióit és politikai orientációit Ausztriában és Magyarországon, bemutatva a válság társadalmi kohézióra és demokratikus viszonyokra gyakorolt hatását. A kutatás során feltártuk, hogy az említett folyamatok hogyan hatnak a kirekesztő, nacionalista és xenofób attitűdökre, és hogyan vezetnek el a populista radikális jobboldal iránti szimpátiához. A projekt ugyanakkor bemutatta azt is, hogy a válság alatt hogyan erősödnek fel az inkluzív, demokratikus, szolidaritásra épülő politikai orientációk, ezzel új elméleti keretben vizsgálva az inkluzív és exkluzív politikai orientációk jelenségét.

végzettség, a foglalkozási pozíció (a munkanélküliek esetében a legutolsó foglalkozási pozíció) ordinális skálára történő transzformációját követően, és az egy főre jutó jövedelem segítségével, hoztuk létre a társadalmi státusz változót (lásd eredetileg Lenski, 2013).[11]

Ezután a klasszikus szociálpszichológia drivereket vontuk be az elemzésbe, úgymint a szubjektív jólét[12], a kollektív relatív depriváció[13], a társadalmi-gazdasági változások egyénre vonatkoztatott hatása[14] (nyertes/vesztes percepció) és a társadalmi kötődés[15] változóit. E változók bevonása azért is indokolt volt, mert egy válságos helyzetben a változások negatív érzékelésével, a jólét csökkenésével, a depriváció növekedésével, valamint a társadalmi kötődések fellazulásával párhuzamosan csökkenhet a menekültekkel szembeni szolidaritás, ahogyan azt a korábban említett tapasztalatokból láthattuk (Grajczjár et al., 2022; Vorländer, 2023; Höntsch, 2022). Kíváncsiak voltunk továbbá arra, hogy a hazai rászoruló társadalmi csoportokkal (kisnyugdíjasokkal, nagycsaládosokkal, munkanélküliekkel) kapcsolatos szolidaritás[16] összefügg-e a menekültekkel kapcsolatos szolidaritással vagy exkluzív formát ölt. Magyarázó változóként vontuk be továbbá a válságok során gyakran felerősödő rendteremtési autoriter igényt is[17].

A következő lépésben Kriesi eredeti inkluzív/exkluzív szolidaritást mérő modelljének módosított változatát használtuk a különböző szolidaritásformák kialakításához, amelyeket magyarázó változóként építettünk a logit modellbe.

[11] Főkomponens, megmagyarázott hányad: 55%

[12] 1) Hogyan változott családja pénzügyi helyzete az elmúlt években? 2) Ön szerint hogyan fog változni családja pénzügyi helyzete az elkövetkező évek során? 3) Hogyan értékelné háztartása összjövedelmét? – Eredetileg 4 és 5 fokú Likert skálákon mérve, főkomponens, megmagyarázott hányad: 61%

[13] 1) A hozzám hasonló emberek megbecsültsége nincs arányban azzal a megbecsültséggel, amit megérdemlünk. 2) A hozzám hasonló emberek megfelelő javadalmazást kapnak az elvégzett munkáért. 3) A hozzám hasonló embereknek megvan az érdekei megvédéséhez szükséges hatalma. – Eredetileg 5 fokú Likert skálákon mérve, főkomponens, megmagyarázott hányad: 56%

[14] 1) Mit mondana, hogyan változott az Ön által elvégzendő munka mennyisége az elmúlt években? 2) Hogyan változott a döntéshozatali lehetősége? 3) Hogyan változott foglalkoztatási biztonsága, azaz annak esélye, hogy megtarthatja állását/vállalkozását? – Eredetileg 5 fokú Likert skálákon mérve, index.

[15] 1) Erősen kötődöm a rokonaimhoz. 2) Erősen kötődöm a lakóközösségemhez. 3) Erősen kötődöm Magyarországhoz. – Eredetileg 5 fokú Likert skálákon mérve, főkomponens, megmagyarázott hányad: 53%

[16] Az alább felsorolt csoportok közül, mint a kisnyugdíjasok, nagycsaládosok, munkanélküliek, melyek azok, amelyeket a kormánynak jobban kellene segítenie a helyzetük javítása érdekében? – Eredetileg 3 fokú Likert skálákon mérve, index.

[17] 1) A tekintély tisztelete és az engedelmesség a két legfontosabb erény, amelyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk. 2) A legtöbb társadalmi probléma megoldódna, ha meg tudnánk valahogy szabadulni az erkölcstelen és antiszociális emberektől. 3) Erős vezetőkre van szükségünk, akik megmondják, mit tegyünk. – Eredetileg 5 fokú Likert skálákon mérve, főkomponens, megmagyarázott hányad: 60%

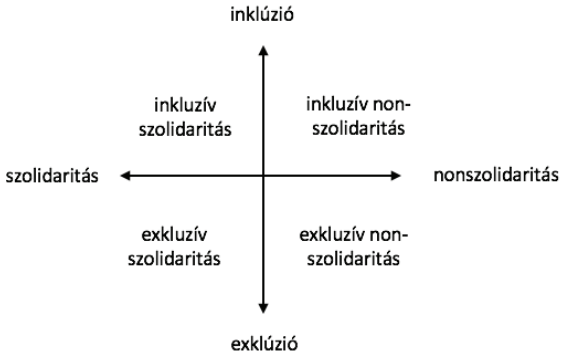

2. ábra: Módosított Kriesi-modell. Forrás: Grajczjár et al., 2022

A szolidaritás-nonszolidaritás-tengelyt a makroszolidaritás támogatása mentén operacionalizáltuk, hiszen a függő változónk a menekültek állam általi támogatásának mértékéről szólt (lásd még ehhez Zulehnert és munkatársait [1996], Reßlert [2002] és Bourdieut [1999, 2000]). A makroszolidaritás főkomponens a következő változókból állt (a megmagyarázott hányad 48 százalék volt):

- A gazdag országok lakóinak különadót kellene fizetniük annak érdekében, hogy segítsék a szegényebb országok lakóit;
- A magyar kormánynak lépéseket kellene tennie a jövedelmi különbségek csökkentése érdekében;
- Fontos számomra, hogy az emberek egyenlő bánásmódban részesüljenek, és azonos esélyeik legyenek.

Az inkluzív és exkluzív tengely kialakításához a jobboldali radikalizmus irodalmából kölcsönöztünk három attitűdöt, amelyek mentén határozottabban kikristályosodni véltük az exkluzív orientációt: a szociális dominancia orientációét[18], az etnocentrizmusét[19] és a jóléti populizmusét[20] (lásd még: Politi et al., 2020; Grajczjár et al., 2022). E három aggregált változót egyetlen (másodlagos) főkomponensre rendeztük (megmagyarázott hányad: 48 százalék).

Eredmények

Az alábbi táblázat mutatja be a klaszterelemzés eredményeit. Ahogyan látható, sikerült reprodukálni a négy szolidaritás klasztert az inkluzív-exkluzív és a nonszolidaritás-szolidaritás tengelyek mentén.

[18] Az SDO-t a következő kijelentésekkel való egyetértés/elutasítás mentén mértük: Vannak emberek, akik alacsonyabb rendűek másoknál. Néha át kell gázolnunk másokon ahhoz, hogy előrejussunk az életben. Valószínűleg jó dolog, hogy egyes csoportok fent, míg mások lent vannak. Főkomponens, megmagyarázott hányad: 48%.

[19] Az etnocentrizmus indexet a következő kijelentésekkel való egyetértés mentén mértük: A világ jobb lenne, ha más országok lakói olyanok lennének, mint a magyarok. Az embereknek akkor is támogatniuk kell hazájukat, ha annak nincs igaza.

[20] A jóléti populizmus indexet a következő kijelentésekkel való egyetértés mentén mértük: Amikor kevés a munkahely, a munkaadóknak előnyben kellene részesíteniük a magyarokat más népcsoportokkal szemben. Szociális ellátást csak azoknak kellene adni, akik fizetnek adót és egyéb hozzájárulást.

	inkluzív non-szolidaritás (19%)	exkluzív non-szolidaritás (26%)	exkluzív szolidaritás (27%)	inkluzív szolidaritás (28%)
inkluzív-exkluzív-tengely	-0,52723	0,65842	0,81703	-1,00494
nonszolidaritás-szolidaritás-tengely	-1,22626	-0,57916	0,78879	0,59762

2. táblázat: A k-means klaszterelemzés eredményei (14 iteráció, listwise módszer, N=860)

Az inkluzív szolidáris klaszterbe a kérdezettek 28 százaléka, míg az inkluzív nonszolidáris klaszterbe a válaszadók 19 százaléka került. Az exkluzív klaszterek összességében nagyobb arányt képviselnek, mindkét exkluzív klaszter a válaszadók több mint egynegyedét fedi le (26 és 27 százalékát). A következő lépésben e klasztereket a fentebb leírt magyarázó változókkal együtt építjük be a logit modellbe.

Mielőtt továbblépnénk, érdemes megemlíteni, hogy a menekültek nagyobb mértékű állami támogatásának igénye 2017-ben a válaszadók csupán 15 százalékára volt jellemző, 30 százalékuk ugyanannyit adott volna a menekülteknek továbbra is, mint amennyit kaptak, 55 százalékuk pedig még ennél is kevesebbet.

Az alábbi tábla mutatja a multinomiális logisztikus regresszió eredményeit, ahol a függő változónk a menekülteknek nyújtandó állami segítség mértéke volt (a referenciacsoportunkat azok képezték, akik szerint az államnak kevesebbet kellene segítenie a menekülteknek).

referenciacsoport: kevesebbet kellene az államnak segítenie a menekülteknek – 55% (Nagelkerke pseudo R^2: ,317)	ugyanannyit kellene az államnak segítenie a menekülteknek – 30%			többet kellene az államnak segítenie a menekülteknek – 15%		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
nem	,134	,545	1,144	-,208	,499	,812
kor	,122	,275	1,130	,093	,541	1,098
településméret	-,144	,063	,866	-,115	,285	,891
társadalmi státusz	,216	,096	1,241	-,003	,988	,997
szubjektív jólét	,127	,356	1,135	,251	,168	1,285
társadalmi kötődés/ integráció	,084	,470	1,088	-,100	,497	,904
megbecsültség/depriváció érzése	,102	,393	1,107	,094	,571	1,099
változások érzékelése (nyertes/vesztes pozíció)	-,063	,505	,939	-,197	,101	,821

hazai rászoruló társadalmi csoportok állami támogatásának növelése	**,336**	**,010**	**1,399**	**,970**	**,000**	**2,639**
tekintélyelvűség	-,072	,599	,930	**-,426**	**,020**	**,653**
inkluzív nonszolidáris	-,263	,443	,768	-,651	,111	,522
exkluzív nonszolidáris	**-,923**	**,003**	**,397**	**-2,02**	**,000**	**,133**
exkluzív szolidáris	**-,717**	**,025**	**,488**	**-1,62**	**,000**	**,198**
referenciacsoport: inkluzív szolidáris	ref	ref	ref	ref	ref	ref
bizonytalan	,182	,503	1,199	**1,541**	**,002**	**4,670**
Jobbik szavazó	,641	,072	1,899	1,079	,104	2,941
bal-liberális ellenzéki szavazó	,778	,059	2,177	**2,687**	**,000**	**14,686**
referenciacsoport: kormánypárti szavazó	ref	ref	ref	ref	ref	ref

3. táblázat: Logit modell

A logit modell eredménye azt mutatja, hogy a menekültek segítésének etatista megközelítése közvetlenül nem függ a szociodemográfiai változóktól, de még a szociálpszichológiai driverektől sem. Vagyis mindegy, hogy milyen korú, nemű, iskolai végzettségű vagy mekkora jövedelmű a kérdezett, illetve mindegy mekkora településen lakik, mindig találunk közöttük menekültsegítőket és menekültelleneseket is. Mindegy továbbá az is, hogy mennyire integrált a válaszadónk a társadalomba, mekkora a deprivációs szintje vagy a jóléti percepciója, illetve milyen anyagi változásokon ment át a háztartása az elmúlt években, szociálpszichológiai percepcióktól függetlenül mindig lesznek olyanok, akik szerint az államnak jobban vagy kevésbé kellene segítenie a menekülteket.

Más a helyzet ugyanakkor, ha a hazai rászoruló csoportokkal kapcsolatos attitűddel, a tekintélyelvűséggel (vagy másképpen fogalmazva a zárt gondolkodásmóddal), a különböző szolidaritástípusokkal vagy a pártválasztással vetjük össze a menekültek segítésének igényét. A menekültellenesekhez képest azok, akik a hazai szociális kisebbségeket támogatják, 2,6-szoros eséllyel adnának több állami segítséget a menekülteknek is. A tekintélyelvűség egyértelműen a menekültek alacsonyabb szintű támogatásához vezet. A két inkluzív csoport (az inkluzív szolidáris és az inkluzív nonszolidáris) vélekedése nagyon hasonló, hozzájuk képest az exkluzív szolidárisok nagyjából ötödakkora eséllyel buzdítanák az államot a menekültek bőkezűbb segítésére, az exkluzív nonszolidárisok pedig kevesebb, mint hetedakkora eséllyel. Érdekesség, hogy a törésvonalat nem a szolidáris-nonszolidáris tengelyen, hanem csupán az inkluzív-exkluzív tengelyen vélhetjük felfedezni, vagyis az SDO, a jóléti sovinizmus és az etnocentrizmus (továbbá a tekintélyelv) lesznek azok a kirekesztő attitűdök, amelyek mentén értelmezhető a menekültek állami támogatásának elutasítása. A kormánypárti szavazók és a Jobbik szavazói hasonlóan gondolkodnak a menekültek állami

támogatásának szükségességéről, e csoportokhoz képest a baloldali ellenzék szavazói közel tizenötszörös eséllyel, míg a bizonytalanok több mint négy és félszeres eséllyel adnának több állami támogatást a menekülteknek.

Vagyis egy eszkalálódó, ukrán menekültekkel kapcsolatos morális pánik esetén vélhetően a baloldali ellenzék szavazói, a nyitott gondolkodású, inkluzív beállítódású, etatista (a hazai szociális kisebbségeket is támogató) polgárok azok, akikre továbbra is számíthatnának a menekültek, függetlenül szociodemográfiai sajátosságaiktól, társadalmi helyzetüktől vagy egyéni percepcióiktól.

Konklúzió

A szolidaritás mögött a szakirodalom többsége szerint erkölcsi megfontolások, a szociális egészhez való tartozás, a közösen képviselt értékek, a társadalmi közelség, a közösség jóléte iránti elkötelezettség, az együttérzés, az igazságosság, a segítőkészség, a tolerancia, illetve a külső fenyegetettséggel szembeni védelem állnak. Nem mindegy ugyanakkor, hogy kiket tekintünk a közösség tagjának, hol és milyen dimenziók mentén húzzuk meg a szolidaritásközösség határait. Amennyiben ezek szociodemográfiai, vallási, etnikai, nemzeti, gazdasági, kulturális, területi vagy érdem szerinti határok, akkor a szolidaritás exkluzív, kirekesztő formát ölt, és hierarchizálja e dimenziók mentén az emberek csoportjait. Ezzel szemben az inkluzív szolidaritás kifejezetten törekszik az egyenlősítő, univerzalisztikus attitűdök támogatására.

Tanulmányunkban arra próbáltuk felhívni a figyelmet, hogy általában és konkrétan az ukrajnai menekültekkel kapcsolatban is a kezdetekben kifejezetten magas inkluzív jellegű szolidaritás az idő múltával visszaszorulni látszik Európában. A szakirodalom és a témával foglalkozó 2022-es nemzetközi kutatások eredményei azt sugallják, hogy ennek okai elsősorban a megélhetést megnehezítő körülményektől való félelemmel (áruhiánnyal, áremelkedéssel), az életszínvonal csökkenésével és deprivációérzéssel magyarázhatók. Kutatásunk során egy lehetséges forgatókönyvet próbáltunk felvázolni, már lezajlott eseményekből igyekeztünk következtetni egy, a tendenciákat figyelve még előttünk álló eseményre. Ezért nem a jelenlegi menekülthullámmal kapcsolatos attitűdöket vizsgáltuk, hanem a 2017-es állapotot, amely ugyanakkor több ponton eltér a mai helyzettől: egyrészt a kormányzati morális pánikkeltés jelenleg (még) nem a menekültekről szól, hanem a „brüsszeli szankciók" és az ukrán vezetés ellen irányul, vagyis az ukrán menekülteket a magyar kérdezettek többsége vélhetően nem tekinti „megélhetési bevándorlónak" és nem vonatkoztatja rá az azóta szitokszóvá vált migráns kifejezést. Másrészt a jelenlegi helyzetben a gazdasági visszaesés és a megélhetés nehézségei kézzelfoghatóbbak, mint 2017-ben.

A 2022-es kutatási eredmények szerint a nők, a magasabb iskolai végzettségűek, a középosztály tagjai és a kormányzati szavazók is átlagon felül vettek részt menekülteket segítő tevékenységekben. A visszaszorulóban lévő menekülttámogatás ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy – különösen egy elhúzódó fegyveres konfliktus esetén – a szankciók és az ukrán vezetés elleni hangulatkeltés könnyen átfordulhat menekültellenességbe. Éppen

ezért extrapolációs céllal azt vizsgáltuk, hogy egy kifejezetten menekültellenes környezetben kikre számíthatnak hosszútávon az ukrajnai menekültek. Eredményeink azt mutatták, hogy a változások érzékelése (nyertes-vesztes pozíció), az életszínvonal csökkenése vagy a deprivációérzés hatása nem szignifikáns, vagyis ezekkel a jelenségekkel nem lehet megmagyarázni sem a menekültellenességet, sem a menekültek támogatását egy morális pánik során. Hasonlóképpen a szociodemográfiai változók sem játszanak szerepet ebben, sem a kor, sem a nem, sem a településméret, sem az iskolai végzettség vagy az anyagi helyzet nem magyarázza a menekültek támogatását/elutasítását. Vagyis mind a menekültellenes, mind a menekülteket támogató attitűdök társadalmi rétegeken, osztályokon átívelő mintázatot mutattak.

Az egyik nagy különbség, egy menekültekkel szembeni morális pánik esetén, e csoportok számosságában mutatkozott meg. Ugyanis a kifejezetten menekültellenesek 2017-ben közel négyszerannyian voltak (55 százalék), mint a menekülttámogató csoportok (15 százalék). Az ukrán háború elől menekülőkkel szemben tapasztalt, és a bemutatott kutatásokból is látszó szolidaritáskapacitás arra enged következtetni, hogy egy menekültellenessé váló közhangulat egy, a korábbinál szélesebb társadalmi bázist kezdene el erodálni. A másik fontos különbség az exkluzív attitűdök felerősödése egy morális pánik közepette: azok, akik a saját csoportjukat és Magyarországot mind anyagi, mind morális szempontból mások fölé helyezik, nagy valószínűséggel előbb-utóbb el fogják utasítani a menekültek felvételét.

A harmadik fontos különbség az inkluzív szolidáris (ha tetszik etatista) attitűd megléte/hiánya a hazai szociális kisebbségek irányába: a hazai rászoruló csoportok támogatása nem exkluzív jellegű, hanem inkább driverként szolgál egyfajta univerzalizmus kialakulása felé. Ez alátámasztja Zulehnernek és munkatársainak (1996) azon megállapítását, hogy a szükséget szenvedőkkel való együttérzés értékké válik, hatóköre kitágul és a szélesebb emberi közösség felé fordul.

A negyedik fontos különbség pedig a pártpreferencia terén figyelhető meg: a bizonytalanok és a baloldali ellenzéki szavazók menekülttámogatása jóval valószínűbb, mint a kormánypártok, vagy a jobboldali ellenzék szavazóié.

Irodalom

Adams, K., Arivalagan, K., Bonardi, M., Martz, C., &Crane, D. M. (Eds.) (2022). *Russian War Crimes Against Ukraine: The Breach of International Humanitarian Law By The Russian Federation*. The Global Accountability Network. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4106901

Agustín, Ó. G., & Jørgensen, M. B. (2019). *Solidarity and the 'Refugee Crisis' in Europe*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-91848-8

Al-Hasnawi, A. H. M. (2022). The Russian-Ukrainian war and its implications for international security: a geopolitical vision. *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*, 9, 177–192. https://zienjournals.com/index.php/tjm/article/view/2051

Balibar, É. (2010). Kommunismus und (Staats-) Bürgerschaft. Überlegungen zur emanzipatorischen Politik. In *Das Staatsverständnis von Nicos Poulantzas* (pp. 19-34). Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG. https://doi.org/10.5771/9783845221038-19

Bayertz, K. (1999). Four uses of "solidarity". In Bayertz, K. (Ed.), *Solidarity* (pp. 3–28.). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-015-9245-1_1

Bíró-Nagy, A., Szászi, Á., & Varga, A. (2022a). *Széttartó világok. Polarizáció a magyar társadalomban a 2022-es választások után.* Friedrich-Ebert-Stiftung & Policy Solutions. https://www.policysolutions.hu/userfiles/Policy_Solutions_Szettarto_vilagok_Polarizacio_Magyarorszagon.pdf

Bíró-Nagy, A., Szászi, Á., & Antal, B. (2022b). *Poszt-covid Magyarország*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung & Policy Solutions. https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/19707.pdf

Böhlke, E. (2009). *Solidarität. Eine ideengeschichtliche Studie.* Rosa Luxemburg-Stiftung.

Bourdieu, P. (1999). *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market.* The New Press.

Bourdieu, P. (2000). *Pascalian Meditations.* Polity Press.

Chotiner, I. (2022.03.01.). *Why John Mearsheimer Blames the U.S. for the Crisis in Ukraine*. The New Yorker. https://www.newyorker.com/news/q-and-a/why-john-mearsheimer-blames-the-us-for-the-crisis-in-ukraine

Chyzh, O. (2023.01.22.). *When will Putin give up Ukraine? Only when his inner circle forces him to stop.* The Guardian. https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/jan/22/vladimir-putin-ukraine-west-russia-president

Csatári, F. D. (2022.06.08.). *Putyin népszerűsége idehaza is erősen csökkent, egyedül a Mi Hazánk tábora szimpatizál vele egy kicsit.* Telex. https://telex.hu/belfold/2022/06/08/oroszpartisag-nyugat-putyin-megitelese-kozvelemeny-kutatas-zavecz-research-kreko-peter

Curanovic, A. (2021). *The Sense of Mission in Russian Foreign Policy*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003131588

Drazanova, L., & Geddes, A. (2022.06.20.). *Europeans welcome Ukrainian refugees but governments need to show they can manage*. Robert Schuman Centre, MPC Blog. https://blogs.eui.eu/migrationpolicycentre/attitudes-towards-ukrainian-refugees-and-the-responses-of-european-governments/

Durkheim, É. (2000 [1893]). *A társadalmi munkamegosztásról.* Budapest, Osiris.

European Social Survey Round 1-10 Data (2002-2020). Data file edition 1.2. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS1-10-2002-2020.

European Commission (2022). *Flash Eurobarometer 506. EU's response to the war in Ukraine.* https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2772

European Parliament (2022). *EP Autumn 2022 Survey: Parlemeter.* https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2932

Fidler, S., & Gordon, M. R. (2023.02.21.). Russia, China Challenge U.S.-Led World Order. *The Wall Street Journal.* https://www.wsj.com/articles/russia-china-challenge-u-s-led-world-order-3563f41d

Forst, R. (2005). *Das Recht auf Rechtfertigung. Elemente einer konstruktivistischen Theorie der Gerechtigkeit.* Suhrkamp.

Fuchs-Heinritz, W., Lautmann, R., Rammstedt, O., & Wienold, H. (Eds.). (2013). *Lexikon zur Soziologie.* Springer-Verlag.

Georgi, V. B. (2013). Empirische Forschung zu Lehrenden mit Migrationshintergrund, minority teachers und teachers of color. *Lehrerinnen und Lehrer mit Migrationshintergrund. Zur Relevanz eines Merkmals in Theorie, Empirie und Praxis*, pp. 85-103.

Gerlach, O., Hahn, M., Kalmring, S., Kumitz, D., & Nowak, A. (Eds.) (2009). *Globale Solidarität und linke Politik in Lateinamerika*. Karl Dietz Verlag.

Goes, T. (2015). *Zwischen Disziplinierung und Gegenwehr. Wie Prekarisierung sich auf Beschäftigte im Großhandel auswirkt.* Campus Verlag.

Grajczjár, I., Nagy, Zs., & Örkény, A. (2022). Types of Solidarity in a Hybrid Regime: The Hungarian Case. *Government and Opposition,* 57(4), 610-629. doi:10.1017/gov.2021.36

Grumke, T. (2017.04.21.). Globalisierte Anti-Globalisten – was Rechtsextremisten überall auf der Welt gemeinsam haben. *Bundeszentrale für politische Bildung.* https://www.bpb.de/politik/extremismus/rechtsextremismus/246894/globalisierte-anti-globalisten

Hentges, G., & Flecker, J. (2006). Die Sirenen-Gesänge des europäischen Rechtspopulismus. In Bathke, P., & Spindler, S. (Eds.): *Neoliberalismus und Rechtsextremismus in Europa. Zusammenhänge – Wiedersprüche – Gegenstrategien* (pp. 122–146.). Karl Dietz Verlag. https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2005.tb02105.x

Hill, F., & Gaddy, C. G. (2017). *Mr. Putin: Operative in the Kremlin.* Brookings Institution Press. http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt7zsvpb

Hondrich, K. O., & Koch-Arzberger, C. (1992). *Solidarität in der modernen Gesellschaft.* Fischer Taschenbuch Verlag.

Höntsch, J. (2022.12.06.). *Mehrheit der Deutschen will die Ukraine unterstützen – aber nicht um jeden Preis.* Spiegel. https://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-krieg-mehrheit-der-deutschen-will-die-ukraine-unterstuetzen-aber-nicht-um-jeden-preis-a-7b8967d5-cc7a-426e-b3a6-8f527b6871bc

Ipsos (2022). *The world's response to the war in Ukraine. A 27-country Global Advisor survey.* https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2022-04/Global%20Advisor%20-%20War%20in%20Ukraine%20-%20April%202022%20-%20Graphic%20Report.pdf

Johannesson, J., & Clowes, D. (2022). Energy resources and markets–perspectives on the Russia–Ukraine war. *European Review, 30*(1), 4-23. https://doi.org/10.1017/S1062798720001040

Kahn, M. (2022.04.20.). Number of refugees fleeing Ukraine war tops 5 mln-UN agency. *Reuters.* https://www.reuters.com/world/europe/number-refugees-fleeing-ukraine-war-exceeds-5-million-un-agency-2022-04-20/

Kantar Public (2022). *Understanding and addressing the needs of Ukrainian refugees. Insights from Kantar Public's 'Voice of Ukraine' study into the intentions and daily challenges facing Ukrainian nationals, displaced from their country since the start of the Russian invasion.* Kantar Public.

Kerényi, P., & Sík, E. (2022). Adalékok a morális pánikgomb legfrissebb megnyomattatásához. *Mozgó Világ,* 48(16). 15-27.

Kollár, D. (2022.10.29.). Kőkemény tél előtt Ukrajna: komoly baj lehet abból, ha hazamennek a menekültek. *Privátbankár*. https://privatbankar.hu/cikkek/makro/kokemeny-tel-elott-ukrajna-komoly-baj-lehet-abbol-ha-hazamennek-a-menekultek.html

Koos, S., & Seibel, V. (2019). Solidarity with refugees across Europe. A comparative analysis of public support for helping forced migrants, *European Societies,* 21(5) 704-728, DOI: 10.1080/14616696.2019.1616794

Kotkin, S. (2016.04.18.). Russia's Perpetual Geopolitics. Putin Returns to the Historical Pattern *Foreign Affairs*. https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2016-04-18/russias-perpetual-geopolitics

Kotkin, S. (2022.04.06.). The Cold War Never Ended. Ukraine, the China Challenge, and the Revival of the West. *Foreign Affairs*. https://www.foreignaffairs.com/reviews/review-essay/2022-04-06/cold-war-never-ended-russia-ukraine-war

Kraxberger, S. (2010). *Solidaritätskonzepte in der Soziologie.* In Momentum Kongress (Vol. 10).

Kriesi, H. (2015). Enlightened Understanding, Empowerment and Leadership-Three Ways to Enhance Multiculturalism: Comment on Will Kymlicka's article: "Solidarity in Diverse Societies". *Comparative Migration Studies*, 3(18). https://doi.org/10.1186/s40878-015-0019-2

Laruelle, M. (2015). *The "Russian World": Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination.* Washington: Center on Global Interests.

Lebow, R. (2022). International Relations Theory and the Ukrainian War. *Analyse & Kritik*, 44(1), 111-135. https://doi.org/10.1515/auk-2022-2021

Lenski, G. E. (2013). *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification.* UNC Press.

Majtényi, B. (2014): Alaptörvény a nemzet akaratából. *Állam-és Jogtudomány,* 2014(1), 77–96.

Messing, V., & Ságvári, B. (2019). *Still divided but more open Mapping European attitudes towards migration before and after the migration crisis.* Friedrich Ebert Stiftung.

Orbán, V. (2022a). *Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc 174. évfordulóján*. Miniszterelnöki Kabinetiroda. https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-az-1848-49-evi-forradalom-es-szabadsagharc-174-evfordulojan/

Orbán, V. (2022b). *Orbán Viktor sajtótájékoztatója a magyar–ukrán határ szemléjét követően*. Miniszterelnöki Kabinetiroda. https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-sajtotajekoztatoja-a-magyar-ukran-hatar-szemlejet-kovetoen/

Papp, A. (2022.08.22.). *A kormánypárti szavazók mindössze 3 százaléka gondolja felelősnek Oroszországot az ukrajnai háborúért.* 24.hu. https://24.hu/belfold/2022/08/22/idea-intezet-felmeres-orosz-ukran-haboru-mi-hazank-ellenzek/

Person, R., & M. McFaul. (2022). "What Putin Fears Most." *Journal of Democracy*, 33. 18–27. https://doi.org/10.1353/jod.2022.0015

Pete, L. (2022.11.28.). *Kelet-Közép-Európában a magyarok a leginkább orosz pártiak és EU-szkeptikusok egy közvélemény-kutatás szerin*t. Átlátszó. https://atlatszo.hu/adat/2022/11/25/kozep-kelet-europaban-a-magyarok-a-leginkabb-oroszpartiak-es-eu-szkeptikusok-egy-kozvelemenykutatas-szerint/

Piotrowicz, K., Semeniv, S., Kupis, R., Ryś, M., Perera, I., Gryglewska, B., & Gąsowski, J. (2022). Disease burden in older Ukrainian refugees of war: a synthetic reanalysis of public records data. *The Lancet.* 3(10) E667-E673. https://doi.org/10.1016/S2666-7568(22)00187-8

Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., & Malle, B. F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4), 741–763. http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3207711 https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741

Political Capital (2022.11.16.). *A Fidesz-szavazók fele szerint a kormány nem szavazta meg a szankciókat – kutatás az orosz-ukrán háborúval kapcsolatos attitűdökről.* Political Capital. https://politicalcapital.hu/hireink.php?article_read=1&article_id=3107

Publicus (2022.05.13). *Egyre kevesebben tartják agressziónak Ukrajna lerohanását.* Publicus. https://publicus.hu/blog/egyre-kevesebben-tartjak-agresszionak-ukrajna-lerohanasat/

Puolantzas, N. (1978). *Classes in Contemporary Capitalism.* Verso.

Reßler, R. (2002). Bestimmungsfaktoren zur allgemeinen Akzeptanz wohlfahrtsstaatlicher Leistungen. *Wirtschaft und Gesellschaft,* 28(2), 201-228.

Rumer, E. (2023.02.17.). Putin's War Against Ukraine: The End of The Beginning. Carnegie Endowment for International Peace. https://carnegieendowment.org/2023/02/17/putin-s-war-against-ukraine-end-of-beginning-pub-89071

Rydgren, J. (2006). Vom Wohlfahrtschauvinismus zur ideologisch Begründeten Fremdenfeindlichkeit. Rechtspopulismus in Schweden und Dänemark. In Decker, F. (Ed.): *Populismus. Gefahr für Demokratie oder nützliches Korrektiv?* (pp. 165–190.) VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90163-3_8

Sik, E. (2016). Egy hungarikum: a morálispánik-gomb. *Mozgó világ*, 42(10), 67-80. https://mozgovilag.hu/wp-content/uploads/sites/8/2022/10/sik.pdf

Smith C., & Sorrell K. (2014). On Social Solidarity. In Jeffries, V. (Ed.): *The Palgrave Handbook of Altruism, Morality, and Social Solidarity* (pp. 219–247.). Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1057/9781137391865_10

Sorokin, P. A. (1947). *Society, culture, and personality: their structure and dynamics. A system of general sociology.*

Stjernø, S. (2005). *Solidarity in Europe. The History of an Idea.* Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511490378

Suslov, M. (2020). *Geopolitical Imagination: Ideology and Utopia in Post-Soviet Russia.* Columbia University Press.

Szewczyk, Bart M. J. (2023.01.20). Europe Needs a Strategy for Russia After Putin. *Foreign Policy.* https://foreignpolicy.com/2023/01/20/russia-ukraine-war-europe-strategy-defeat-collapse-after-putin/

Tackle, M. (2018). Is the Migration Crisis a Solidarity Crisis? In Grimmel, A (Ed.) *The Crisis of the European Union*. Routledge, pp. 116-129 https://doi.org/10.4324/9781315443683-9

Társadalomkutató (2022.03.06.). *Szolidárisak az ukrajnai menekültekkel a magyarok*. Társadalomkutató Kft. https://tarsadalomkutato.hu/szolidarisak-az-ukrajnai-menekultekkel-a-magyarok/

Tóth, J., & Bernát, A. (2022). Menekültválság 2022-ben. Az Ukrajna elleni orosz agresszió menekültjeinek magyarországi fogad(tat)ása. In Kolosi, T., Szelényi, I., & Tóth, I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*. TÁRKI.

Tragl, T. (2000). *Solidarität und Sozialstaat. Teoretische Grundlagen, Probleme und Perspektiven des modernen sozialpolitischen Solidaritätskonzeptes.* Hampp.

Trojanek, R., & Gluszak, M. (2022). Short-run impact of the Ukrainian refugee crisis on the housing market in Poland. *Finance Research Letters.* 50. https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103236

UNHCR (2022). *Lives on hold. Intentions and perspectives of refugees from Ukraine #2.* UNHCR. https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767

UNHCR (2023). *Ukraine Refugee Situation* [Data set]. UNHCR. https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

UNICEF (2023.02.21.). *War in Ukraine pushes generation of children to the brink, warns* UNICEF. https://www.unicef.org/press-releases/war-ukraine-pushes-generation-children-brink-warns-unicef

United Nations (2023.02.06.). *Ukraine: civilian casualty* https://www.ohchr.org/en/news/2023/02/ukraine-civilian-casualty-update-6-february-2023

Vierkandt, A. (1972). Solidarität. In Bernsdorf, W. (Ed.), *Wörterbuch der Soziologie* (pp. 702-706.). Fischer Taschenbuch Verlag.

Vorländer, H. (Ed.) (2023). *Europe and refugee migration from Ukraine. MIDEM Annual Report 2022.* Mercator Forum Migration and Democracy.

Zakariás, I., Feischmidt, M., Gerő, M., & Zsigmond, Cs. (2022). *Szolidaritás az ukrajnai menekültekkel Magyarországon: gyakorlatok és attitűdök egy lakossági felmérés alapján*. Társadalmi Kutatóközpont. https://kisebbsegkutato.tk.hu/uploads/files/KUTATASI_BESZAMOLO_OSSZEFOGLALO.pdf

Zick, A., Küpper, B., & Hövermann, A. (2011). *Die Abwertung der Anderen. Eine europäische Zustandsbeschreibung zu Intoleranz, Vorurteilen und Diskriminierung.* Friedrich-Ebert-Stiftung.

Zulehner, P. M., Denz, H., Pelinka, A., & Tálos, E. (1996). *Solidarität. Option für die Modernisierungsverlierer.* Tyrolia.

Murányi István
Debreceni Egyetem Szociológia Tanszék
muranyi.istvan@arts.unideb.hu

DON'T LOVE, MAKE WAR! DOMINANCIA ÉS / VAGY IGAZOLÁS?

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.13

A hétköznapok közéleti-politikai nyilvános diskurzusaiban (már ha van ilyen manapság) domináns szerepe van az orosz-ukrán háború eseményeinek. Nem kell különösebb „*fake news*" hatásokat vizsgálni ahhoz, hogy felismerjük: a valóságot igaznak tekintő tömegkommunikációs hírekről – a XXI. századi háború természetének megfelelően – nemcsak a „laikus" lakosság, hanem az érintett professzionális résztvevők (állami és katonai vezetők, stratégák) nem kis része szintén tájékozatlan abban, hogy milyen múltban gyökeredző politikai és történeti jellemzők magyarázzák a háború kirobbanását.

Ezek leírása és elemzése jelen keretek között nyilván nem lehetséges, de olyan „redukált" kísérletnek bizonyára van realitása, amely a történelem során többé-kevésbé ismert háborúk fontosabb ideáltípusait (ha van ilyen) két olyan szociálpszichológiai elmélet segítsége alapján jellemezze, amelyek vélhetően alkalmasak a háborúk (néhány) tömeglélektani sajátosságának leírására. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a következőkben nem a háborúk, illetve azokhoz rendelhető intézmények politikai / nagypolitikai szereplőire vonatkozik, hanem a tömeglélektan „névtelen nagycsoportjaihoz".

Dominancia és igazolás

A *szociális dominancia* olyan hierarchia fenntartására irányul, amely egyfajta általános orientációval (meghatározó attitűddel) jellemezhető. A *szociális dominancia* elmélet alapelvei és a különböző politikai ideológiákkal való kapcsolatai azon az állításon alapulnak, amely szerint minden társadalom hierarchiába történő rendeződéssel jellemezhető, más szóval a csoportalapú társadalmi hierarchiák rendszereiként szerveződnek. Ezen csoportalapú hierarchiák kialakulása a különböző társadalmi rendszerek természetes sajátossága, az elnyomás ezen hierarchia fenntartására irányul, amely egyfajta általános orientációval jellemezhető (SDO). Az SDO a társadalmi rendszerek működésének és fejlődésének egyik kulcsfontosságú tényezője, amely a társadalom tagjainak hajlamaiban, attitűdjeiben és viselkedésében nyilvánulhat meg (Sidanius, Pratto, 1999).

Az elmélet szerint a hierachikusan strukturált társadalomban egyes emberek szociális státusza magasabb, míg másoké alacsonyabb. Az emberek hajlamosak elfogadni és támogatni ezt a hierarchiát, amelyben a felsőbb rétegek tagjai arra törekednek, hogy megerősítsék a pozíciójukat és alárendeltjeiket befolyásuk alatt tartsák.

A társas viselkedést leíró elmélet azt állítja, hogy az emberek hajlamosak hierarchikus rendszereket kialakítani, amelyekben egyesek mások felett állnak. Az ilyen hierarchikus

rendszerekben a domináns csoportok tagjai hajlamosak sztereotípiákat, előítéleteket és diszkriminációt alkalmazni az alsóbbrendű csoportok tagjaival szemben annak érdekében, hogy megerősítsék a saját hatalmukat és előnyeiket.

Az SDO szerint a hierarchikus társadalmakban a domináns csoportoknak nagyobb hajlama van a szélsőséges, intoleráns és agresszív viselkedésre, amelyek hozzájárulnak a konfliktusok és a háborúk kialakulásához. Az SDO továbbá azt is állítja, hogy a domináns csoportok hajlamosak a nacionalizmusra és a militarizmusra, amelyek szintén fokozzák a konfliktusok és a háborúk esélyét.

Lényeges, hogy a *szociális dominancia* elmélet segít megérteni a háborúk okait és folyamatait a hierarchikus társadalmakban, valamint azokat a körülményeket, amelyek előmozdíthatják a béke és az együttműködés létrejöttét a társadalomban. Az elmélet szerint a társadalom olyan hierarchikus struktúrákkal rendelkezik, amelyek az emberek csoportjait a domináns és a behódoló szerepekbe sorolják. A domináns csoportok hajlamosak arra, hogy fenntartsák és növeljék hatalmukat és befolyásukat, és készek a katonai erőszak alkalmazására ezen célok eléréséhez (Vasquez, 1993).

Azonban fontos megjegyezni, hogy a háborúk hatása a szociális dominanciára és az alávetettségre, az adott konfliktus és az érintett csoportok sajátosságaitól is függ. Vannak olyan háborúk, amelyek inkább egységet és közösségi szellemet hoznak létre és csökkentik a szociális feszültséget, a hierarchikus különbségeket. Más háborúk azonban éppen ellenkezőleg, mélyítik a társadalmi és politikai konfliktusokat, és növelik az egyes csoportok közötti szakadékokat.

Az egyik példa a *szociális dominancia* elmélet alkalmazására a vietnami háború lehet (Ward, Burns, 2017). A hidegháború idején az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt globális hegemóniát kívánt elérni. Az USA úgy vélte, hogy a kommunizmus terjedése veszélyt jelent az amerikai érdekekre, a háborúval megakadályozhatják annak terjedését. A vietnamiak számára azonban a háború a nemzeti függetlenség és a hazai szabadság harca volt. Az Egyesült Államok domináns félként erőszakot gyakorolt azokkal szemben, akik ellenőrzésük alá akarták helyezni a kommunista államokat. Ugyanakkor a *szociális dominancia* érvényesült azokkal szemben is, akik ellenezték a háborút. A háborúban való részvétel további *szociális dominanciát* jelentett azokkal szemben, akik részt vettek benne, vagy akiknek családtagjai és barátai részt vettek benne.

A vietnami háború példája megfelelően szemlélteti az SDO alkalmazásának fontosságát a háborúk megértése és a következmények értelmezése szempontjából. A *szociális dominancia* szempontjából azok a társadalmi csoportok fontosabbak, amelyek dominanciájukat másokkal szemben gyakorolják, akiket gyakran a háborúban való részvételük vagy ellenzésük szerint értékelnek.

Az SDO azonban nemcsak a konfliktusok és a háborúk okainak, hanem azoknak a körülményeknek vizsgálatára is alkalmas, amelyek lehetővé teszik a béke és az együttműködés létrejöttét. Az SDO szerint a társadalmi igazságosság és az egyenlőség előmozdítása csökkentheti a konfliktusok, a háborúk esélyét, mivel segíti a csoportok közötti feszültségek feloldását A háborúk során az államok és hadseregeik az emberek támogatására szorulnak és az ellenfelek elleni küzdelemre kényszerülnek.

A *rendszerigazolás elmélete* szerint az emberek hajlamosak olyan ideológiákat, attitűdöket és viselkedési mintákat elfogadni, amelyek megerősítik a saját csoportjuk pozícióját, legitimálják azt a hierarchikus rendszert, amelyben élnek. Sajátos politikai és társadalmi környezetben, pontosabban periódusban – az elmélet szerint – ezek az elfogadott ideológiák és attitűdök hozzájárulhatnak a csoportok közötti konfliktusok kialakulásához, beleértve a háborúkat is.

A funkcionális, más társadalomfilozófiai elméleteket szintetizáló, empirikusan igazolt értelmezési keret azt állítja, hogy a csoportok társadalomfelfogását és társadalmi magatartását a rend iránti igény motiválja. Ez gyakran konfliktusba kerül (kerülhet) a pozitív önértékeléssel vagy a saját csoport pozitívumainak preferálásával. Empirikus vizsgálatok igazolják, hogy a konfliktusban a társadalmi rendszer viszonyainak támogatása felülírja az egyéni és csoportfelértékelést. A rendszerigazolás elmélete szerint az emberek hajlamosak elfogadni és támogatni a társadalmi rendszert, amelyben élnek, akkor is fenntartják ezt a támogatást, ha a rendszer korlátozza vagy hátrányosan érinti őket. Az embereknek szükségük van a rendszerhez való tartozás érzésére, még akkor is, ha ezek a döntések saját érdekeikkel ellentétesek. *„...a társadalmi rend fenntartása és képviselete fontos a hierarchia alján lévők számára: ez kell a viszonyok biztonságot kölcsönző átlátásához, ez kell a félelmek és kétségek nyomasztó érzéseinek elkerüléséhez, valamint ez adja meg a széleskörű egyetértés ugyancsak megnyugtató és támogató élményét."(Hunyady, 2018: 272).*

Az elmélet azt állítja, hogy az emberek hajlamosak megerősíteni a meglévő hiedelmeiket és értékrendjüket, még akkor is, ha azok a valósággal vagy a rendelkezésre álló információkkal ellentétesek. Ez a folyamat azért alakul ki, mert az embereknek szükségük van arra, hogy érzelmileg stabilak és biztonságosak legyenek, és hogy ne kerüljenek olyan helyzetbe, hogy kételyek merüljenek fel az értékrendjükben vagy a világnézetükben. Az elmélet olyan kérdésekre próbál válaszolni, hogy miként és hogyan történik a meglévő társadalmi rendszerek, hatalmi ideológiájának és értékeinek igazolása. Az empirikus kutatások eredményei szerint többnyire alacsony hatalmi pozícióval jellemezhető csoportoknak szükségük van arra, hogy értelmet adjanak a világnak, a társadalmi rendszerekben elfoglalt helyüket pozitívan értékeljék (Jost, 2003). A csoporttagok többféle módon igazolják a társadalmi rendszereket. Például elfogadják és alkalmazzák a rendszer által meghatározott normákat és értékeket, vagy elfogadják azokat az információkat, amelyek megerősítik a rendszer érvényességét, de elutasítják azokat, amelyek ellentmondanak neki. Emellett gyakran egyfajta önigazolás érdekében önmagukat is az adott rendszerrel azonosítják. A *rendszerigazolás* elméletét számos kutató használta már különböző területeken, például a politikai ideológiák és hatalmi hierarchiák megértésében, az etnikai és rasszista diszkrimináció tanulmányozásában, valamint az oktatás és a média szerepének vizsgálatában (Lane, Jost, 2011).

A *rendszerigazolás* hatása a háborúk kialakulására az, hogy amikor egy ország vagy egy csoport úgy érzi, hogy értékrendjét vagy érdekeit fenyegetik, akkor hajlamosak lehetnek elfogadni azokat az érveket és információkat, amelyek megerősítik értékrendjüket, és elutasítják azokat, amelyek azt megkérdőjelezik. Ez a folyamat gyakran vezet az ellenségkép kialakulásához, és az ellenséggel szembeni gyűlölet és intolerancia növekedéséhez, ami hosszabb és pusztítóbb háborúk kialakulásához vezethet (Beniger, 1989). Ezenkívül a

rendszerigazolás elmélete azt is mutatja, hogy az emberek hajlamosak túlbecsülni saját félelmük erősségét, és alábecsülni az ellenségüket. Ez a torzítás a döntéshozatal során gyakran hibás döntésekhez, ezáltal hosszabb és pusztítóbb háborúkhoz vezethet.

Azonban a *rendszerigazolás* nem egyértelműen negatív vagy pozitív. A *rendszerigazolás* általában pozitív hatásokkal jár a társadalom szempontjából, mivel segít fenntartani a társadalmi stabilitást és biztonságot, valamint az emberek hajlandóságát arra, hogy együttműködjenek és együtt dolgozzanak a közös cél érdekében. Ugyanakkor az is igaz, hogy a *rendszerigazolás hatása* sok esetben negatív, mivel elősegítheti a kirekesztést és a diszkriminációt.

Az egyik példa a *rendszerigazolás*-elmélet alkalmazására a második világháború lehet. A háború és annak következményei értelmezésének lehetőségét nagymértékben elősegítheti az elmélet: világháború idején az embereknek szükségük volt arra, hogy elfogadják a háborút, valamint támogassák a kormányokat és az államokat a hadviselésben. Ennek oka az volt, hogy a háború túl nagy volt ahhoz, hogy az egyének ellenálljanak vagy elmeneküljenek előle (Beevor, 2017). A kormányok és a média felhasználták a *rendszerigazolást* annak érdekében, hogy meggyőzzék az embereket arról, hogy a háború szükséges, a győzelem érdekében küzdeni kell. Az emberek hajlamosak voltak azonosulni a hazájukkal és a hadseregükkel, önként jelentkeztek, hogy szolgáljanak a hadseregben.

Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a *rendszerigazolás* és a *szociális dominancia* koncepciói alapján az emberek hajlamosak elfogadni és támogatni a háborús erőfeszítéseket, mivel az államok és hadseregeik az emberek érdekeit és biztonságát védelmezik. Ám a *szociális dominanciára* való törekvések eredményeként, az államok és haderejük az ellenfelek elleni küzdelem során, hatalmi hierarchiát hoznak létre, amelynek célja a győzelem elérése és a nemzet biztonságának fenntartása (Davie, 2003).

Háború és fogalom

A háború gyakorlatilag minden értelmezési kísérlete tartalmazza a totalitás és az erőszak elemét. A két, talán leginkább ismert meghatározás is tökéletesen leképezi az *SDO* és a *rendszerigazolás* lényegét, amely szerint a háború totalitása, az életet meghatározó dominanciája olyan következményekkel jár, amelyek egyértelműsítik a társadalmi hierarchiát, illetve valamilyen politikai rendszert legitimál.

1. „A háború a politika folytatása is más eszközökkel" (Clausewitz, 2013*).*

2. Hérakleitosz háború értelmezése egyértelműen kifejezi annak egyik alapvető sajátosságát: a társadalmi elnyomás legitimációját és az (más, idegen) etnikumokkal szembeni hierarchikus és erőszakos kirekesztését, más szóval az SDO érvényesülését.

„[*És] tudni kell, hogy a háború közös, és Diké Erisz és minden viszályban és ínségből keletkezik. (B80); Háború mindenek atyja és mindenek királya, egyeseket istenekké tett meg, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabadokká... (B53*)". Az utóbbi két fragmentum kulcsfontosságú Hérakleitosz háború szimbólumának megértéshez. A világban

a harc alól senki sem mentes, hiszen közös jegye ez a létezőknek; a keletkezést is irányítja, nem csak az elmúlást, mert mindent az ínség vagy inkább a szükség irányít, továbbá az is kiderül, hogy nem csupán a fizikai létet uralja, hanem a halál utáni életet is, hiszen egyeseket istenekké, értsd hősökké, másokat emberekké tesz (Szoboszlai-Kiss, 2014).

Háborúk és teóriák

A történelem során számos jelentős háború zajlott, amelyek közül néhányat a két elmélet alapján jellemzünk.

A marathóni csata az ókori Görögországban a perzsák és a görögök között zajló háborúk egyik legjelentősebb ütközete volt i.e. 490-ben. A csata során a görögöknek sikerült legyőzniük a perzsákat, amelynek következménye jelentős hatással volt a görög társadalmi, kulturális és politikai életre.

A *rendszerigazolás* szerepe a csatában azon az értelmezésen alapul, hogy a görögöknek szükségük volt arra, hogy megerősítsék a saját identitásukat és kultúrájukat a perzsák elleni küzdelemben. Az athéniak például azzal erősítették identitásukat és kultúrájukat, hogy a csatában hősiesen harcoltak és győztek, ami hatással volt a görög társadalmi, kulturális és politikai életre. Az SDO ahhoz kapcsolódik, hogy a görögök között erős szolidaritás és közösségi érzés volt, amely segített abban, hogy a csatát megnyerjék. Az athéniak például megígérték egymásnak, hogy ha hazatérnek, építeni fognak egy emlékművet a csata tiszteletére, amit valóban meg is tettek. Ez az ígéret és az azt követő történések is jelzik, hogy a közösségi érzés és az egymás iránti elkötelezettség nagy szerepet játszott a győzelemben. Mind a *szociális dominancia,* mind a *rendszerigazolás*-elmélet azt sugallja, hogy a görögök sikerének kulcsa a közösség iránti elkötelezettség és az identitás megerősítése volt a perzsák elleni küzdelemben. A történelem során több hasonlóan jelentős és a két elmélet alapján jellemezhető háborút is említhetünk.

A peloponnészoszi háború (i.e. 431-404) az ókori Görögországban Spárta és Athén között zajló konfliktus, amelyben Athén végül vereséget szenvedett, és a Spárta vezette szövetség vette át a hatalmat. Az athéni és a spártai szövetség közötti harcok történelmi értékelését elősegítheti a *rendszerigazolás* államok közötti érvényesítése. Az athéniak és a spártaiak közötti konfliktus az athéni birodalom növekedése miatt kezdődött, amely a spártaiakat fenyegette. A spártaiak arra törekedtek, hogy megőrizzék hagyományos értékeiket és rendszerüket, ezt az identitást és kultúrát védték a háború során. Az ellenfeleik számára az athéni birodalom növekedése és a demokrácia fejlődése volt a legfontosabb tényező a *rendszerigazolásban*. Az athéniak igyekeztek igazolni és támogatni a birodalom növekedését, valamint demokratikus rendszerüket, mivel úgy vélték, hogy ezek elősegítik az athéniak érdekeit és az athéni kultúra fejlődését.

Birodalmuk fejlődése és növekedése miatt az athéniak domináns csoportnak számítottak a görög városállamok között. Egy erős birodalmat építettek ki, amelyet hadseregük és flottájuk segítségével uraltak. A többi görög városállam leigázásása – köszönhetően az athéniak hatalmának és befolyásának – a peloponnészoszi háború kitöréséhez vezetett. A

Peloponnészoszi-félszigeten élő spártaiak azt a konzervatív, hagyományőrző csoportot képviselték, akik a háború során mindvégig arra törekedtek, hogy visszaszorítsák az athéni birodalom terjeszkedését, és megőrizzék a hagyományos spártai értékeket és rendszert.

Összességében a peloponnészoszi háború a görög világban zajló *szociális dominancia* keretében értelmezhető háború volt az athéniak és a spártaiak között, akik saját hatalmuk és értékeik védelmében harcoltak egymással, erősítve saját identitásukat és kultúrájukat, igazolva és támogatva saját rendszerüket.

A *vallásháborúk* (a legjelentősebbnek tartott „szent háborúk": az első keresztes háborúk (1096-1099); a harmincéves háború (1618-1648); a francia vallásháborúk (1562-1598); az indiai függetlenségi harc (1857-1947); az izraeli-palesztin konfliktus (1948-tól napjainkig)) olyan konfliktusok, amelyekben vallási csoportok, felekezetek, vagy különböző vallási nézetek közötti ellentétek vezetnek erőszakos cselekményekhez. A pontosnak tekinthető meghatározás majdnem lehetetlen, mert egyrészt a modern korig a háborúk többsége vallási eszmékhez vagy kifejezési formákhoz kapcsolódott, másrészt az ún. vallásháborúknak nem csupán vallási okai voltak (Burton, 2020).

Az SDO szerint a vallásháborúk is a szociális hierarchiában való pozícióért folytatott harcok bizonyos formái lehetnek. Azok a vallási csoportok, amelyeknek magasabb a szociális státusza és több hatalmuk van, gyakran megpróbálják kiterjeszteni befolyásukat a kisebb státuszú, hatalommal nem bíró csoportokra. Ennek valószínűsíthető következménye, hogy a szociális hierarchiában elfoglalt pozíció és a hatalmi státusz mindkét – vallási tekintetben, eredendően konfliktust generáló, eltérésekkel jellemezhető – csoport létét meghatározza: az egyik csoport a status quo fenntartását, a másik annak megszüntetését preferálja. Az ilyen konfliktusokat súlyosbíthatja az a tény is, hogy a vallási hovatartozás gyakran összefonódik az etnikai hovatartozással és a kulturális identitással, ami tovább fokozza a csoportok közötti feszültségeket.

A *rendszerigazolást* tekintve a vallásháborúkban is fontos szerepet játszik a csoportok közötti hierarchikus kapcsolatok fenntartása és megerősítése. Az elmélet szerint azért erős a csoporthoz ragaszkodás, mert ez a csoportbiztonság érzetét adja, lehetővé teszi a hierarchiában elfoglalt pozíció változatlan, védő szerepét. A vallási hovatartozáshoz feltétlen és szakrális erővel ragaszkodás lehetővé teszi a hierarchikus pozíciók biztonságos megőrzését.

A vallásháborúkban résztvevő csoportok számára az összetartozás fundamentuma a vallási hovatartozás, amelynek következménye annak megélése, hogy a vallási közösségük a legfontosabb az életükben. Az ilyen csoportok gyakran úgy érzik, hogy vallási hitük és értékeik veszélyben vannak, csak a csoportjukban találhatják meg az igazságot és a védelmet. Ebben az értelemben a vallásháborúk a *rendszerigazolás*-elmélet szerint is azt jelentik, hogy a csoportok igyekeznek megerősíteni pozícióikat a társadalmi hierarchiában és erősen ragaszkodni vallási hovatartozásukhoz, mert így biztonságban érzik magukat. Gyakran a saját hierarchikus rendszerüket is fenyegetve érzik, ha más vallási csoportok terjeszkedésétől tartanak (néhány példa: arab-izraeli konfliktus; siíták-szunniták konfliktus; dzsihád – a hit védelme).

Összességében a *rendszerigazolás*-elmélet azt sugallja, hogy a vallásháborúkban is fontos szerepet játszik a csoportok közötti hierarchikus kapcsolatok fenntartása és megerősítése, valamint a szociális státus megtartása és védelme. Azonban a vallásháborúk olyan komplex konfliktusok, amelyekben számos egyéb tényező is szerepet játszik, ezért más elméletek és megközelítések is szükségesek a teljes kép megértéséhez.

A rövid XX. század

A *rendszerigazolás*-elmélet által leírt társadalom működésének feltétele, hogy létezzen olyan társadalom, amelyben az emberek hajlamosak elfogadni és támogatni a meglévő társadalmi rendszert, még akkor is, ha az nem feltétlenül szolgálja az egyéni érdekeiket. A XX. század előtti háborúkban ez a feltétel nem teljesült maradéktalanul és a teljes tanulmányozásnak is korlátjai voltak és vannak. Azonban a rendszerigazolásra fókuszált elméletek természetes hiánya ellenére nem kérdés, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai körülmények hatással voltak a háborúk megítélésére és megélésére.

A középkori háborúkban a társadalom tagjai – általában az uralkodók vagy a felsőbb rétegek által – meghatározott célkitűzésekért harcoltak, az emberek hozzáállása a háborúkhoz, főként, a lojalitáson és az identitáson alapult. Az elnyomott és minden tekintetben alacsony státusszal jellemezhető társadalmi csoportok a királytól vagy az uralkodótól függtek, a harcra való kényszerítésükkel szembeni ellenállás ritkán fordult elő.

A különböző társadalmi csoportokra vonatkozó kapcsolatok, valamint a differenciált hatalmi és strukturális viszonyok SDO szerinti részletes, multidiszciplináris elemzésének lehetősége valójában a XX. században lezajlott háborúkra (konfliktusokra) vonatkoztatható. Ugyanakkor a XX. század előtti háborúkban az SDO szerinti értelmezésnek fontos szerepe lehet, mivel a társadalmi nagycsoportoknak együtt kellett működniük a túlélés érdekében.

Lényeges sajátosság, hogy a XX. század előtti időkben az egyéni döntéshozatal és az öntudatos cselekvés lehetősége korlátozott volt, az egyéneket és a társadalmi szinten szerveződő csoportokat általában bonyolult társadalmi alrendszerekhez rendelhető változások „irányították". Ennek ellenére a háborúk megítélését, támogatását vagy a hadseregben való tagságot számos tényező (például az identitás, a nemzeti és /vagy etnikai hovatartozás, nemzeti elkötelezettség és büszkeség) erőteljesen befolyásolta (Ferguson, 2003).

A középkori háborúkban (V-XV. század) a társadalom tagjai főként a közösség és az identitás védelmére koncentráltak, a háborúhoz való viszony leginkább a lojalitáson és a nemzeti / etnikai kötődésen alapult. Ebben az időszakban a társadalmi kohéziót leginkább a nemzeti identitás és hovatartozás, a nemzet és a különböző közösségek iránti elkötelezettség érzése formálta.

A modernizációval azonban megváltozott a társadalmi értékek preferenciája, az egyéni érdekek és az önmegvalósítás fontosabbá váltak a közösségi érdekekkel szemben. Azonban ez nem jelenti a lojalitás és a nemzet szeretetének gyengülését, funkcióinak változását. Minderre egyértelmű példa az első világháború, amelyben a társadalmi változások (orientációk

változása) – a katonák és a civil lakosság körében egyaránt – újra az összetartozás és a nemzeti identitás erősítését reprezentálta a háború megnyeréséhez szükséges erőforrások érvényesítésének érdekében.

A háború elfogadását a *rendszerigazolás*-elmélet alapján a háborús propaganda, a média és az oktatás egyaránt elősegítette. A hatalmi centrumok erkölcsi alapokra helyezték a háború ügyét, a háború támogatását elősegítő ellenségkép konstruálása alapján. A háború elutasítása egyet jelentett a hazafiság megkérdőjelezésével. A különböző tudományos (történettudomány) és nem tudományos (szépirodalom) források arra engednek következtetni, hogy a lakosság (katonaság) jelentős részének nem volt tisztázott, hogy milyen okokból kell harcolni, mi módon lehet nyerni – ugyanakkor elfogadták a kormányok magyarázatát és támogatták a hadviselést. A XX. századot megelőző háborúkra is igaz, hogy nem szigorúan racionális okok, hanem az egyéni szabadság és a katonák személyes felelőssége magyarázza a ritkán előforduló fegyverletételeket és katonai parancsmegtagadásokat. Mindkét világháborúra igaz, hogy az SDO a nemzeti elkötelezettség és lojalitás szempontjából nemcsak társadalmi nagycsoportokban értelmezhető, hanem az egyéni döntéshozatalra is kiterjedt. A katonák és a civil lakosság számára egyaránt fontos volt a személyes kötődés a háborúhoz.

A rendszert nem preferáló elnyomottak

Ennek tükrében sajátosak az olyan háborúk, amelyek leírását az SDO elősegítheti, viszont a *rendszerigazolás* elméletének alapgondolata nem érvényesül. Ilyen háborúk a második világháború idején Európában lezajlott (leginkább Jugoszláviában, Olaszországban vagy Görögországban) partizán háborúk. (Ezeknél a harcoknál a vélt vagy valós biztonság érdekében nem legitimálták a rendszert, hanem sajátos hadviseléssel destabilizálták a fasiszta kormányzatok uralmát (Pavlowitch, 1971).

A partizánháborúk és az SDO közötti kapcsolatot érdemes több szempont alapján is vizsgálni. Egyrészt, a partizánháborúk általában olyan konfliktusok, amelyekben a különböző csoportok (pl. kormányerők és lázadók) közötti hatalmi egyensúly felborul. A lázadók gyakran kisebbségi csoportok, akik a *szociális dominanciával* értelmezhető hierarchiában alacsonyabb pozícióban vannak, és helyzetük megváltoztatásáért lázadnak. Ez azt jelenti, hogy a partizánháborúkhoz általában kapcsolódik egyfajta kihívás vagy igény az SDO megváltoztatására.

Másrészt, a partizánháborúk során alkalmazott erőszak lehetőséget nyújt arra, hogy a résztvevők megmutassák erőfölényüket és uralkodó pozíciójukat a másik féllel szemben. Ez szintén szerepet játszhat az SDO kapcsolatában, mivel az erőszakos cselekedetek azt jelzik, hogy a támadó csoportnak nagyobb hatalma és dominanciája van a másik csoport felett.

Harmadrészt, a partizánháborúk során a csoportok számos olyan SDO típust alkalmaznak, amelyek megerősítik pozíciójukat a konfliktusban. Például a csoportok elősegítik az összetartást, az egységet és a tagjaik közötti lojalitást, ami növeli a csoport dominanciáját a konfliktusban. Ugyanakkor az ellenfél csoportban is vannak hasonló SDO technikák, amelyek célja az erőfölény növelése, a konfliktusban való túlélés és az SDO pozíció megőrzése.

Korábban viszonylag részletesen tárgyaltuk, hogy a *rendszerigazolás* elmélete szerint az emberek hajlamosak elfogadni a meglévő társadalmi rendszereket, intézményeket és hatalmi struktúrákat, mert ezeket a rendszereket pozitívan értékelik, és elfogadják a rendszer legitimációját. Ez a folyamat gyakran észrevétlen marad, mert az emberek nem tudatosítják a társadalmi rendszer elfogadását és azt, hogy ezek a rendszerek befolyásolják gondolkodásmódjukat és viselkedésüket. A partizánháborúk azonban olyan konfliktusok, amelyek a meglévő hatalmi struktúrák és intézmények elleni lázadásokat jelentik. Ebből adódóan a *rendszerigazolás* elmélete azt állítja, hogy a partizánháborúkban résztvevők, különösen a lázadók, nem igazolják a meglévő rendszert, hanem ellenzik azt. A lázadók általában olyan személyek, akik nem elégedettek a meglévő rendszerrel, és új rendszer létrehozására törekednek. Azonban a *rendszerigazolás* elmélete azt is állítja, hogy azok hajlamosak elfogadni a rendszert, akik számára az előnyös, és akik úgy érzik, hogy befolyásolni tudják azt. Ez azt jelenti, hogy a partizánháborúkban résztvevők lehetnek olyanok, akik úgy érzik, hogy nem jutnak érvényesülési lehetőséghez a meglévő rendszeren belül és úgy vélik, hogy a lázadás révén megváltoztathatják a rendszert, hogy az előnyösebb legyen számukra.

Az USA és a Szovjetunió közötti hidegháború és az azokhoz kapcsolódó, sok esetben nem csak lokális fegyveres konfliktusok, illetve háborúk megértését is elősegítheti az SDO és a *rendszerigazolás*-elmélet. A közöttük fennálló konfliktusok során mindkét fél igyekezett megerősíteni saját csoportját, és legitimálni saját rendszerét, ugyanakkor elutasítani a másik fél rendszerét. Mindkét oldal rendszerigazoló ideológiát használt a másik fél megfélemlítésére és saját hatalmi pozíciói megerősítésére. Azonban a felek közötti viszonyt inkább az SDO segítségével lehet leírni (a domináns csoportok intoleranciája megnövekedett esély a háborúk kirobbanásához), mivel a *rendszerigazolás* elmélete a rendszer elfogadásán és a biztonság preferálásán alapul. Ennek tükrében a komoly feladat lenne az USA és a Szovjetunió közötti hidegháborús konfliktusok (Gaddis, 2005) vagy a később lezajlott háborúk – például a vietnami háború (Ward, Burns: 2017), afganisztáni háború (Filkins, 2009); Iraki háború (Murray, Scale, 2005) lezárása.–

A rendszert nem preferáló elnyomók

A cinikusan csak „különleges hadműveletnek" nevezett, hátterét tekintve több generáció számára ismeretlen, de jelenleg létező orosz-ukrán háború értelmezésében és jellemzésében is fontos szerepet játszhat az SDO elmélete.

Az orosz állam hagyományosan úgy tekintett Ukrajnára, mint az orosz birodalom peremterületére, hiszen a szovjet időkben is az oroszok voltak a domináns etnikai csoport Ukrajnában. Az orosz-ukrán háború a két ország közötti területi és politikai konfliktuson alapul, és az SDO segíthet megérteni, hogy minek köszönhető ez a viszály. Az oroszok hajlamosak úgy tekinteni Ukrajnára, mint az orosz birodalom részére és ezért azt várják, hogy Ukrajna kötelessége az orosz érdekek szolgálata. Az ukránok azonban egy független államként tekintenek magukra, és ragaszkodnak a függetlenségükhöz. Az SDO orosz-ukrán konfliktus tehát az etnikai dominancia hajlam és az állami szuverenitás kérdéseire épül (Kuzio, D'Anieri, 2017).

A *szociális dominancia* elmélete szerint a különböző társadalmi csoportok hajlamosak arra, hogy az etnikai csoportjukat, vallási vagy kulturális hovatartozásukat előnyben részesítsék a többi csoporttal szemben. Az etnikai dominancia hajlama az oroszok és az ukránok közötti konfliktus egyik fő oka. Az oroszok hosszú ideje az uralkodó csoportot képezték Ukrajnában, ezért a konfliktus során az oroszok megpróbálják fenntartani ott az uralmukat.

Az orosz-ukrán háború során az oroszok támogatják a kelet-ukrajnai szakadárokat, akik a függetlenségükért és az orosz befolyás növeléséért harcolnak. Az ukránok azonban ragaszkodnak az ország területi integritásához, és az oroszoktól elkülönült önálló létükhöz. A konfliktus során mindkét oldal a másikkal szemben minden tekintetben totális függést szeretne elérni, amely az SDO etnikai elve alapján részletesen értelmezhető.

Az orosz-ukrán háború esetében fontos szerepet játszik a *rendszerigazolás*. A konfliktusban az orosz állam és a kelet-ukrajnai szakadárok az orosz befolyás alatt álló rendszert támogatják, míg az ukrán kormány az ukrán államot és annak szuverenitását védelmezi. A *rendszerigazolás* elmélete azt állítja, hogy az emberek többféle módon igazolják a meglévő rendszereket és struktúrákat. A társadalmi egyenlőtlenségek elfogadása az egyik módja a létező társadalmi / politikai/ hatalmi rendszer elfogadásának. Szintén az elmélet empirikusan is igazolt állítása, mely szerint az emberek hajlamosak úgy gondolkodni, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek normálisak és elfogadhatók, és a társadalmi hierarchiákban elfoglalt helyzetük igazságos és helyes. Az orosz-ukrán konfliktusban az oroszok hajlamosak elfogadni a rendszert, amely az orosz befolyás alatt álló kelet-ukrajnai területeket támogatja. Az oroszok azt állítják, hogy a kelet-ukrajnai szakadárok küzdelme az oroszokat védi a fasiszta ukrán kormánytól. Az ukránok viszont azt állítják, hogy az oroszok provokálják a konfliktust, és Ukrajna területi integritásának megsértése miatt aggódnak.

A *rendszerigazolás* elmélete azt is megmagyarázhatja, hogy miért nehéz megszüntetni az orosz-ukrán konfliktust. Az oroszok és az ukránok hajlamosak azonosítani magukat a saját csoportjukkal, ezért nehéz számukra azonosulni a másik oldallal. Az oroszok és az ukránok számára az elfogadható megoldásokat is nehéz megtalálni, mivel az elfogadható megoldások a meglévő rendszerek és struktúrák felülvizsgálatát igénylik, amely ellentétes a *rendszerigazolás* elveivel.

A hibrid háborúk

A hibrid háborúkban résztvevő felek általában – de nem minden esetben – nyílt és manifeszt hatalmi pozíciókat szeretnének megerősíteni, fenntartani vagy megszerezni. A hibrid háborúk és a *szociális dominancia* kapcsolata azon alapszik, hogy a hatalmi törekvés gyakran összefüggésben áll a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciókkal és az általános hatalmi viszonyokkal.

A hibrid háborúkban alkalmazott eszközök napjaink technikájához kapcsolódnak, gyakran megtalálható köztük a propaganda, az információs háború, a dezinformáció és a manipuláció. Ezek az eszközök azért hatékonyak, mert befolyásolják az emberek gondolkodását, és megváltoztatják a közvéleményt. Azt is eredményezhetik, hogy a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciókat és a hatalmi viszonyokat megváltoztatják vagy megerősítik.

A hibrid háborúk és az SDO kapcsolata nem mindig egyszerű. A hibrid háborúkban résztvevő felek által alkalmazott eszközök hatása változó lehet a társadalmi hierarchiára és a hatalmi viszonyokra, mivel a kialakult állapotot számos tényező befolyásolja. Ezek közül bizonyosan az egyik leginkább meghatározó tényező, hogy a hibrid háborúk jellemzően a hatalmi pozíciók és viszonyok megerősítésére, fenntartására vagy megváltoztatására irányulnak, és összefüggésben állnak az SDO kapcsolatokkal.

A hibrid háború fogalmának és működésének megértése során a *rendszerigazolás* elmélete is releváns lehet. Az emberek keresik az olyan információkat, amelyek megerősítik meglévő hiedelmeiket és értékrendjüket és elutasítják azokat, amelyek ellentmondanak ezeknek. Az ilyen információháborúban a *rendszerigazolás* lehetőséget nyújt arra, hogy az egyik fél könnyen befolyásolja az információkhoz való hozzáférést, ezzel a másik fél véleményét és cselekvéseit. A propaganda és az információháború célja gyakran az, hogy a másik fél hiteltelenné váljon, és elveszítse a társadalmi támogatást. A hibrid háborúkban a *rendszerigazolás* szerepet játszhat abban, hogy az egyik fél képes befolyásolni a másik fél véleményét, az információk áramlását és a konfliktus dinamikáját. A propaganda és az információháború olyan eszközök, amelyek segítségével az egyik fél manipulálhatja az információáramlást, befolyásolhatja a másik fél véleményét.

Az elmélet lehetőséget nyújt arra, hogy a meglévő hiedelmek és értékrendek felülvizsgálatára, azaz annak eldöntésére, hogy melyek azok az információk, amelyek elfogadhatók vagy elutasíthatók. Az ilyen kritikus gondolkodás és a tájékozott véleményalkotás segíthet abban, hogy az egyén megértse a konfliktusok dinamikáját, és képes legyen a békés megoldások felé orientálni a személyes és társadalmi döntéseit.

A fault line war

A fault line war kifejezés olyan konfliktusokra utal, amelyek a társadalom egy-egy széleskörű törésvonalán (általában vallási vagy etnikai, kulturális vagy politikai) zajlik. A különböző civilizációs környezethez tartozó államok vagy csoportok között zajló közösségi konfliktusok alapját az eltérő identitások képezik, amelyek leginkább területi vitákban nyilvánulnak meg (Huntington, 2019).

Az érintett csoportok között sok esetben csak szimbolikusak a háború kimenetelét meghatározó célok és jellemzők, azonban az identitások különbözősége miatt – viszonyítva a hagyományos háborúkhoz – ezek a háborúk hosszabbak és nehezebben megoldhatók. A megállapodások sokszor rövid életűek, a gyűlölet akár népirtáshoz is vezethet (Huntington, 2019).

A területi viták és a háború szimbolikus céljai azonban nem jelentik azt, hogy a korábban megszerzett hatalomhoz és a fontos erőforrások feletti kontrollhoz a társadalom egyes csoportjai ne ragaszkodnának. Az ilyen csoportok általában azért is küzdenek a hatalomért, mert ez lehetővé teszi számukra, hogy megszilárdítsák a pozíciójukat a társadalmi hierarchiában, és később is érvényesüljön a korábbi helyzetet jellemző SDO.

A „ressentiment” és az SDO

A ressentiment fogalma eredeti értelmében Nietzsche-től származik, aki szerint az emberekben a – társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzetükből eredő – fájdalom, frusztráció és harag olyan érzésekhez vezet, amelyeket ressentimentnek nevezünk. Ez a fájdalom és frusztráció általában azokban a személyekben jelentkezik, akik alsóbb szinten helyezkednek el a társadalmi hierarchiában, és akik úgy érzik, hogy nem kapják meg a megérdemelt elismerést és előnyöket. A ressentiment további jellemzője, hogy azoknak a szokásait és érzéseit írja le, akik úgy érzik, hogy alá vannak rendelve másoknak, és nem képesek elérni az általuk kívánt célokat. Az ilyen emberek gyakran érzik, hogy mások kihasználják őket, és hogy a világ igazságtalan velük szemben (Nietzsche, 1907).

Nietzsche szerint a ressentimentnek két formája van: az egyik az, amikor az ember lemond a vágyairól és elfogadja saját helyzetét, míg a másik az, amikor az ember azokat a dolgokat próbálja leértékelni, amelyeket nem tud elérni és amelyek másoknak fontosak. Nietzsche úgy gondolta, hogy a ressentiment veszélyes és káros lehet, mert az embereknek nem sikerül átlépniük a saját korlátjaikat, és ezáltal nem tudnak kreatív és építő módon élni.

A transzgenerációs ressentiment fogalma azt jelenti, hogy ez a fájdalom és frusztráció nemcsak az egyén életében jelentkezik, hanem átvihető az előző generációk által elszenvedett társadalmi igazságtalanságok miatt is. Például azok a személyek, akik a szüleik, nagyszüleik vagy más ősök által elszenvedett társadalmi diszkrimináció miatt fájdalmat és frusztrációt éreznek, átvihetik ezeket az érzéseket a következő generációkra is. A transzgenerációs ressentiment hatása nemcsak az egyének életére lehet hatással, hanem társadalmi szinten is megjelenhet. Ha az emberek tömegesen érzik a társadalmi igazságtalanság miatti fájdalmat és frusztrációt, akkor ez konfliktusokhoz vezethet, és destabilizálhatja a társadalmi rendet. Ezért fontos, hogy a társadalmi igazságtalanságokat felismerjük és kezeljük, hogy csökkentsük azok hatását az egyének és a társadalom szintjén is.

A háborúk során tapasztalt veszteségek és az azokhoz társuló transzgenerációs ressentiment kapcsolódhat a *szociális dominancia* elméletéhez. A különböző szempontok (például vallás, etnikai hovatartozás, gazdasági pozíció) alapján kialakítható csoportok számára meghatározó lehet a társadalmi erőforrások (például hatalom, pénz) megszerzése. A csoportok közötti konfliktusok a szociális hierarchia kialakulásához vezethetnek, amelynek a csúcsán álló csoportok hatalmat és befolyást gyakorolnak az alattuk állók felett. Az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok általában kevesebb hatalommal és lehetőséggel rendelkeznek, és ez a helyzet gyakran az előző generációk által elszenvedett traumákból és igazságtalanságokból adódik.

Ha egy társadalmi csoport gyakran éli meg a háborút, és ebből adódóan gyakran szenved veszteséget, akkor az adott csoport számára – a *szociális dominancia* elméletével kapcsolatos szempontból – hátrányos helyzetet teremt. Ez az előző generációk által elszenvedett veszteségek okozta traumákat és az azokból adódó transzgenerációs ressentimentet tovább erősítheti. A *szociális dominancia* elmélet alapján a társadalmi hierarchiában fennálló igazságtalanságok és a dominancia megőrzése fokozhatja a konfliktusokat és a társadalmi feszültségeket. Ezért fontos, hogy a társadalom minden csoportjának megfelelő lehetőséget

és egyenlő bánásmódot biztosítsunk, és csökkentsük az előző generációk által elszenvedett traumák átöröklődésének hatását. Ez segíthet az adott társadalmi csoportok közötti megbékélésben, és hozzájárulhat a társadalmi stabilitás fenntartásához.

A háború során tapasztalt veszteségek és az azokhoz kapcsolódó transzgenerációs ressentiment kapcsolódnak a *rendszerigazolás* elméletéhez is. Az előző generációk által elszenvedett traumák és igazságtalanságok hatása átöröklődhet a következő generációkra, és ez a veszteség érzése és a ressentiment erősítésével járhat. Az előző generációk által elszenvedett traumák és az azokból adódó ressentiment azonban megkérdőjelezheti a társadalom jelenlegi rendjét és igazságosságát. A veszteség érzése és a ressentiment erősítése miatt az emberek kevésbé hajlamosak elfogadni a jelenlegi rendet, és inkább kritikusabbak lehetnek a társadalommal szemben.

Ha az embereknek azonban nincs alternatívájuk és nem hisznek abban, hogy a változtatás lehetséges, akkor hajlamosak lehetnek elfogadni a rendszert még akkor is, ha az igazságtalan. Ez azért van, mert az embereknek általában az a céljuk, hogy megvédjék magukat és családjukat, és ebben a társadalmi stabilitás biztosítása segíthet.

Win-win: előnyök és hátrányok

A *win-win* egy olyan kifejezés, amely általában azt jelenti, hogy minden fél előnyös helyzetben van vagy nyer. A *win-win* megközelítés olyan megoldási mód, amely mindkét fél számára előnyös, és elkerüli az egyik félnek okozott veszteséget vagy hátrányt. A konfliktusokban, beleértve a háborút is, a *win-win* megközelítés a békés megoldás kulcsa lehet. Az olyan megállapodások, amelyek a win-win megközelítésen alapulnak, általában tartósabbak és stabilabbak, mivel mindkét fél elégedett a végeredménnyel. Bár a *win-win* szemlélet alapvetően a konfliktusok megoldására és az együttműködésre összpontosít, általánosságban nem alkalmazható a háborúkra, mivel a háború általában azt jelenti, hogy az egyik fél győz, míg a másik veszít.

A háborúk általában az erőszak és a kényszer alkalmazásán alapulnak, és a konfliktusokat erőszakkal és fegyveres összecsapásokkal próbálják megoldani, ami nem egy *win-win* megközelítés. A háborúk többnyire az áldozatok, pusztítás és szenvedés hatalmas költségeivel járnak mind az emberek, mind a gazdaság, mind pedig a társadalom számára.

Ennek ellenére a konfliktusokat és a háborúkat meg lehet oldani békés és konstruktív megoldásokkal, amelyek a *win-win* megközelítésre építenek. Ilyen megoldások közé tartozhat az együttműködés, a kommunikáció, a tárgyalások, a diplomácia és más módszerek, amelyek lehetővé teszik, hogy mindkét fél jól járjon.

A *win-win* megközelítést azonban nem mindig könnyű elérni, különösen a háborút követő békeidőszakban, amikor a sérelmek és a harag mélyen gyökerezhetnek. A *win-win* megoldások eléréséhez gyakran szükséges az empátia és az elkötelezettség mindkét fél részéről, hogy megértsék a másik fél szempontjait és igényeit. Azonban ha sikerül elérni egy *win-win* megállapodást, akkor az hosszútávú stabilitást és békeidőszakot teremthet, amely elősegíti a társadalmi fejlődést és a gazdasági növekedést.

Irodalom

Asbridge, T. (2011). *The Crusades: The Authoritative History of the War for the Holy Land*. Ecco

Beevor, A. (2017). *The Second World War*. Orion Publishing Group

Beniger, J. R. (1989). *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Harvard University Press

Burton, T. I. (2020). *Strange Rites: New Religions for a Godless World.* New York. Public Affairs.

Clausewitz, C. (2013). *A háborúról*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

Davie, R. M. (2003). *The Evolution of War: A Study of Its Role in Early Societies*. Dover Publicacions.

Ferguson, B. (2003) (Ed.) *The State, Identity and Violence: Political Disintegration in the Post-Cold War World*, London, Routledge,

Filkins, D. (2009). *The Forever War*. Vintage

Gaddis, J. L. (2005) *The Cold War. A New History*. Penguin Press.

Huntington, S. P. (2019). *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó Kft.

Hunyady, Gy. (2018). Rendszerigazolás és rendszerkritika. *Magyar Pszichológiai Szemle* 73.

Jost, J. T. (2003). Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája. Budapest: Osiris Kiadó.

Kuzio, T., D'Anieri, P. (2017). *Russia's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime*. Oxford University Press

Lane, K., Jost, J. T. (2011). Black man in the White House: Ideology and implicit racial bias in the age of Obama. In Parks, G. S., Hughey, M. Hughey (Ed.), *The Obamas and a (post) racial America?* (48–69). New York: Oxford.

Murray, W., Scales, R., H. Jr. (2005). *The Iraq War: A Military History*. Belknap Press

Nietzsche, F. (1907). *Túl az erkölcs világán...*, Fordította: Vályi Bódog, Budapest, Athenaeum.

Pavlowitch, S. K. (1971). *Partisans: War in the Balkans 1941-1945*. HarperCollins Publishers.

Sidanius, J., Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression.* Cambridge University Press.

Szoboszlai-Kiss, K. (2014). A görög etikai gondolkodás kezdete Hérakleitosz. *Jog és Államtudományi folyóirat* 6; 4 pp. 91-104., 14 p.

Vasquez, A. J. (1993). *The War Puzzle*. Cambridge University Press

Ward, C. G., Burns, K. (2017). *The Vietnam War: An Intimate History*. New York, Knopf Publishing Group